

МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БЕРЕЗНЯК ЯРОСЛАВ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 94(477.7) 332.2 «1866-1914»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗЕМСЬКІ ТА УРЯДОВІ УСТАНОВИ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В
СФЕРІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА**

(1866 – 1914 рр.)

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Я. В. Березняк

Науковий керівник Пархоменко Владислав Анатольович, доктор історичних наук, доцент

Миколаїв – 2017

АНОТАЦІЯ

Березняк Я. В. Земські та урядові установи Таврійської губернії в сфері сільського господарства (1866 – 1914 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 - історія України. – Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2017.

У **вступі** обґрунтовано доцільність та актуальність теми, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт, предмет і методи дослідження, територіальні та хронологічні межі, окреслено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, вказано на особистий внесок здобувача, подано інформацію про апробацію одержаних результатів, структуру та обсяг дисертації.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена метою і завданнями, визначеною проблемою та полягає в тому, що: введено до наукового обігу низку матеріалів, протоколи земських зібрань та інформацію періодичних видань земств Таврійської губернії; заповнено прогалини регіональної історії, що стосується впливу земств на розвиток сільського господарства, адже до цього часу досліджені всі українські губернії за винятком Таврійської; здійснено порівняльний аналіз становища Таврійської земської агрономічної організації з агрономічними організаціями інших українських губерній; відображено механізм функціонування земської агрономічної організації, програму роботи сільськогосподарських спеціалістів; удосконалено: періодизацію діяльності земських установ, за основу якої взято рівень професійності агрономічної організації та основні сільськогосподарські досягнення земств Таврійської губернії. Одержали подальший розвиток: систематизовано методи діяльності земств та урядових організацій в сільськогосподарській сфері.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дослідження можуть використовуватись при написанні наукових статей, довідкових видань, монографій, підручників з регіональної історії України, а також для розробки

фахівцями державної стратегії щодо реформи місцевого самоврядування та децентралізації.

Дисертація є першим комплексним дослідженням, здійсненим на регіональному рівні, яке присвячене вивченню діяльності земств Таврійської губернії в сільськогосподарській сфері та їх співпраці з урядовими органами.

У **трьох розділах** дисертаційного дослідження проаналізовано й систематизовано історіографію проблеми, джерельну базу. Відзначено, що питання земського впливу на розвиток сільського господарства постійно цікавило вітчизняних і зарубіжних дослідників. Дорадянська історіографія характеризується звеличенням ролі земської діяльності, що дійсно могла стати рушійною силою епохальних змін в країні. Така постановка питання пояснюється тим, що більшість авторів самі ставали земськими діячами або відносили себе до прихильників ліберального руху.

Радянська історіографія навпаки, відзначалася одностороннім ставленням до роботи земств, протиставляла їх новоутвореним органам місцевого самоврядування – радам. Новітній етап розвитку української державності дозволив історикам об'єктивніше оцінювати земські досягнення, критично виділяти як прорахунки так і успіхи. Увагу сучасних вчених привертала різноманітні питання земської діяльності, особливо цінними є регіональні дослідження по окремим губерніям. Таврійська губернія в цьому сенсі, за винятком кількох наукових розробок, випала з поля зору науковців, особливо питання щодо сільського господарства. Крім того, відсутні дослідження, що віддзеркалюють співпрацю земств з державними органами.

Констатовано, що непогані результати земська діяльність почала приносити тільки після системного залучення державних органів до проблем сільського господарства. Такі переміни в політиці уряду відбулися двічі – в 1894 р. після реорганізації Міністерства державного майна в Міністерство землеробства та державного майна, та в 1909 р. під час влаштування дільничної агрономії. В цей період формується класична модель, по якій земства співпрацювали з Департаментом землеробства: за умови виконання цілого ряду вимог, держава брала на себе фінансування до 50 % земських ініціатив. Даний підхід дозволяв раціонально розподіляти кошти та унеможлиблював повторення численних попередніх невдач.

Встановлено, що гасло «одна сільськогосподарська школа в кожному повіті», характерне для переважної більшості повітових земств Лівобережної України, в Таврійській губернії реалізовувалось в трьох материкових повітах, а на Кримському півострові лише в м. Сімферополі. Крім шкільної освіти, поширення сільськогосподарських знань проводилось через бесіди та читання, сільськогосподарські курси для дорослих, екскурсії по дослідним станціям, розповсюдження газет та наукової літератури.

Проаналізовано значення земських заходів по створенню ринкової інфраструктури регіону. Розвиток капіталістичних відносин стримувався через консервативне традиційне мислення та низький культурний рівень селян. Ситуація на краще поступово змінюється лише в період проведення Столипінської реформи та влаштування дільничної організації. Необхідність впровадження новітніх технологій вимагало від земського персоналу мобільних та нестандартних рішень і лише через брак часу величезну кількість ініціатив так і не вдалося реалізувати.

Висвітлена діяльність прокатних пунктів та зерноочищувальних станцій, котрі в порівнянні з іншими українськими губерніями відкриваються пізніше, лише в період заснування дільничної агрономії. Ефективність їх роботи достатньо висока, так як землероби, які не могли придбати інвентар та техніку, користувались нею по низьким орендним цінам. Частіше до послуг прокатних та зерноочищувальних станцій зверталися селяни-одноосібники, менш заможні селяни практикували брати позики в кредитних товариствах або урядових структурах.

Встановлено, що безпосередній вплив на тваринництво реалізовувався через влаштування злучних пунктів та сільськогосподарських виставок. Для забезпечення місцевих господарств кращим насіннєвим матеріалом, плідники купувалися у кращих розплідниках Російської імперії і навіть за кордоном. Виставки тваринництва слугували наглядним засобом демонстрації останніх досягнень в сфері тваринництва, підвищенням конкуренції та обміну досвідом. До негативних сторін зазначених заходів слід віднести віддаленість до найменших населених пунктів та консерватизм селян.

Відзначено ефективні заходи боротьби з шкідниками, котрі розпочинаються відразу після створення земських органів. Ветеринарна організація за темпами свого поширення, ефективністю роботи та кількістю персоналу значно випереджала агрономічну і уже на початку ХХ ст. представляла собою цілісний системний організм. Найчастіше обиралася стаціонарно-роз'їзна система при якій ветеринари в визначені години приймали хворих тварин в амбулаторіях, а весь інший час витрачали на об'їзд всіх населених пунктів своєї дільниці.

Доведено, що кримські повіти по багатьом показникам значно відставали в економічному сенсі від українських, про що свідчать статистичні дані як земських так і державних установ. Винятком із правил можна вважати спеціальні галузі сільського господарства, котрі для населення деяких регіонів Таврійської губернії стали основним джерелом доходу. Так, фрукти з Бахчисарайської долини продавалися на прилавках Одеси, Києва і Москви, а південнобережний сорт тютюну «Дюбек» високо цінувався навіть за межами країни. Для забезпечення стабільного розвитку спеціальних галузей, спільними зусиллями земств і держави, формується інститут інструкторів садівництва, виноградарства, бджільництва, шовківництва та ін. В консультативній та демонстративній формі інструктори взаємодіяли з місцевим населенням, впроваджували новітні технології та ін.

Незважаючи на те, що на сьогоднішній день дослідниками проведена широка науково-пошукова робота по різним аспектам земської діяльності, виявлено ряд прогалин, які потребують окремої уваги спеціалістів-істориків. На наш погляд, достатньо актуальним є вивчення методів взаємодії земств з іншими державними інститутами, враховуючи регіональні особливості, в сфері освіти, медицини, страхування, статистики, кустарної промисловості та ін. Крім того, давно назріла потреба у всеохоплюючій багатотомній роботі, яка об'єднала б всі напрацювання дослідників земської діяльності а також публікації тематичних збірок документів

Ключові слова: земства, агрономічна організація, сільськогосподарські школи, урядові установи, сільськогосподарські склади, виставки, показові поля та дільниці, прокатні пункти, зерноочищувальні станції.

**Список публікацій за темою дисертації та відомості
про апробацію результатів дисертації**

Наукові праці:

- в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Березняк Я. В. Участь земств Таврійської губернії у становленні та діяльності сільськогосподарських навчальних закладів (кінець XIX - початок XX ст.) / Я. В. Березняк // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. Вип. 3. 35: Історичні науки. С. 76-81.
2. Березняк Я. В. Внесок земств Таврійської губернії в справі розвитку тютюництва та виноградарства регіону (кінець XIX-початок XX ст.) / Я. В. Березняк // Гілея : науковий вісник. К. : ПП «Видавництво «Гілея», 2014. Вип. 82 (3). С. 23-27.
3. Березняк Я. В. Роль Преславської учительської семінарії у пропаганді сільськогосподарських знань (кінець XIX - початок XX ст.) / Я. В. Березняк // Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпропетровськ: «Видавництво «Грані», 2014. Вип. 5 (109). С. 134-138.
4. Березняк Я. В. Діяльність земств Таврійської губернії по забезпеченню селян сільськогосподарською технікою та машинами (кінець XIX – початок XX ст.) / Я. В. Березняк // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – Харк. Нац. Пед. Ун-т. ім. Г. С. Сковороди». Харків: Колегіум, 2014. Вип. 50. С. 27-33.
5. Березняк Я. В. Газета «Вестник Таврического земства» як джерело вивчення економічної діяльності земств Таврійської губернії (1897-1908 рр.)» / Я. В. Березняк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1, част. 3. С. 158–162.
6. Березняк Я. В. Создание и деятельность агрономической организации Таврической губернии (1890-1914 годы) / Я. В. Березняк // Научный журнал Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Серия: Общественные и

гуманитарные науки. Петрозаводск: ФГБОУ ВПО ПетрГУ, 2014. № 5. (142). С. 23-26.

7. Березняк Я. В. Земская ветеринарная организация Таврической губернии (вторая половина XIX – начало XX ст.) / Я. В. Березняк // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. Белгород: НИУ «БелГУ», 2014. № 21 (192). Вип. 32. С. 94-100.

- які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Березняк Я. В. Роль тимчасових курсів для народних вчителів при Преславській учительській семінарії в поширенні сільськогосподарських знань / Я. В. Березняк // Молодая наука : II Научно-практическая конференция. Сборник материалов. Симферополь: ФЛП Бражников Д.А., 2013. С. 113-115.

9. Березняк Я. В. Практичні заходи Сімферопольського земства щодо розвитку сільського господарства повіту (1866-1914 рр.) / Я. В. Березняк // Тенденції розвитку вищої освіти в Україні: європейський вектор : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Ялта (21-22 березня 2013 р.). Ялта: РВНЗ КГУ, 2013. Ч. 3. С. 10-15.

10. Березняк Я. В. Сприяння Бердянського земства розвитку шовківництва в повіті» / Я. В. Березняк // Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме: тезисы докладов. Сер.: История, археология. Ялта: РИО КГУ, 2013. С. 7-9.

11. Березняк Я. В. Показові заходи земського агрономічного персоналу Таврійської губернії на початку XX ст. / Я. В. Березняк // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Т. 28. Київ, 2014. С. 269-272.

12. Березняк Я. В. Земские мероприятия в Таврической губернии по борьбе с вредителями сельского хозяйства (1866-1890 гг.) / Я. В. Березняк // Материалы Международной научно-практической конференции «Земские учреждения и местное самоуправление: история и современность». 21-22 апреля 2014 г. Москва: Издательство Московского университета, 2014. С. 145-148.

13. Березняк Я. В. Конкурси з використанням сільськогосподарських знарядь та машин в Таврійській губернії на початку XX ст. / Я. В. Березняк // Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія і сучасність. До 225 річниці утворення м. Миколаєва : Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції. 26 вересня 2014 р. Миколаїв: НУК, 2014. С. 4-6.
14. Березняк Я. В. Бесіди і читання земського агрономічного персоналу як засіб поширення сільськогосподарських знань в Таврійській губернії на початку XX ст. / Я. В. Березняк // Тенденції розвитку вищої освіти в Україні: європейський вектор : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Ялта (20-21 березня 2014 р.) Ялта: РВНЗ КГУ, 2014. Ч. 2. С. 30–33.
15. Березняк Я. В. Участь Губернського земства Таврійської губернії в проведенні сільськогосподарських виставок в другій половині XIX ст. / Я. В. Березняк // Науковий діалог «Схід-Захід» : Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.): у 4-х частинах. Дніпропетровськ: «Інновація», 2014. Ч.1. С. 99-101.
16. Березняк Я. В. Діяльність кінських земських пунктів в Таврійській губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / Я. В. Березняк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 25. Рівне: О. Зень, 2014. С. 40.
17. Березняк Я. В. Заходи земств Таврійської губернії щодо сприяння розвитку вівчарства та свинарства (кінець XIX – початок XX ст.) / Я. В. Березняк // Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. Збірник наукових праць. Житомир: Полісся, 2014. С. 24–26.
18. Березняк Я. В. Вплив земських повітових установ на розвиток садівництва в Криму на початку XX ст. / Я. В. Березняк // Наш Крим : Вип. 1: Збірка статей за матеріалами Першої міжнародної наукової конференції «Крим в історії України». К., 2015. С. 228-231.
19. Березняк Я. В. Участь Ялтинського земства у сприянні розвитку тютюнництва на початку XX ст. / Я. В. Березняк // Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-

практичної краєзнавчої конференції з міжнародною участю / Упоряд. М. В. Гончар.
Каховка-Херсон: Гілея, 2017. С. 94-95.

Summaru

Bereznyak Y. V. Zemsky and government institutions of the Taurida Gubernia in the sphere of agriculture (1864 – 1914). Manuscript.

The thesis for the candidate of historical sciences degree, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. Mykolaiv National University named after V. Sukhomlynsky. – Mykolaiv, 2017.

According to the **introduction**, a lot of purposes have been achieved. Expediency and topicality of the theme has been substantiated. The object, subject and methods of research, the territorial and chronological boundaries has been defined. The scientific novelty and practical significance of the received results has been highlighted. The individual contribution of the seeker has been identified. The information about approbation of the received results, the structure and volume of the dissertation has been provided.

The scientific **novelty** of the received results is predetermined by the purpose and tasks, the defined problem and consists in the next things: a number of materials, protocols of Zemstvo collections and the information from periodicals of Zemstvos of the Tavria province have been introduced into the scientific circulation; the gaps in the regional history that concern the impact of zemstvos on the development of agriculture have been filled up because all Ukrainian provinces except Tavriyskaya have been investigated till nowadays; a comparative analysis of the situation of the Tavria zemstvo agronomic organization with the agronomic organizations of other Ukrainian provinces has been carried out; the mechanism of functioning of the zemstvo agronomic organization, the program of work of agricultural specialists is displayed.

Also the periodization of activities of zemstvo institutions has been improved. As a basis for it, the level of professionalism of the agronomic organization and the main agricultural achievements of the zemstvos of the Tavria province has been taken. The methods of activity of the zemstvos and governmental organizations in the field of agriculture have been systematized.

The practical significance of the results is that material research can be used for writing scientific articles, reference books, monographs, textbooks on regional history of Ukraine, as well as for the development of specialists in the state strategy on the reform of local self-government and decentralization.

The thesis is the first comprehensive research made on the regional level which is devoted to the study of the activity of the Zemstvos of the Tavria province in the field of agriculture and their cooperation with government bodies.

The pre-Soviet historiography is characterized by the exaltation of the role of zemstvo activity, which has been the driving force behind epochal changes in the country. This formulation of the question is explained by the fact that most authors became zemstvo figures or attributed themselves to supporters of the liberal movement.

Soviet historiography, on the contrary, was marked by a one-sided attitude to the work of zemstvos, and opposed them to newly formed bodies of local self-government – the councils. Because of the latest stage of the development of Ukrainian statehood the historians could evaluate the Zemstvo achievements more objectively, allocate critically both miscalculations and successes. The attention of modern scholars has been attracted by a variety of issues of zemstvo activity; especially valuable are regional studies on individual provinces. The Tavria province, with the exception of several scientific developments, fell out of sight of scientists, especially the question of agriculture. In addition, there are no studies that reflect the cooperation of zemstvos with state authorities.

It is stated that the zemstvo began to produce good results only after systematic involvement of state bodies in the problems of agriculture. Such changes of the government in the policy took place twice - in 1894, when the Ministry of State Property was reorganized into the Ministry of Agriculture and State Property, and in 1909, during the placement of polling agronomy. During this period a classical model was formed which the zemstvos used in the cooperation with the Department of Agriculture. The state assumed funding for up to 50% of land initiatives if a number of requirements would be done. This approach allowed a rational allocation of funds and made it impossible to repeat many previous failures.

It was also established that the slogan "one agricultural school in each county", that was characteristic of the vast majority of county zemstvos of the Left Bank of Ukraine, was implemented in the Tavria province in three continental counties and in the Crimean peninsula only in Simferopol. Excepts school education, the spread of agricultural knowledge was conducted through conversations and reading, adult farm courses, excursions to research stations, the dissemination of newspapers and scientific literature.

The significance of Zemstvo measures about the creating market infrastructure of the region has been analyzed. The development of capitalist relations was constrained by the conservative traditional thinking and the low cultural level of the peasants. The situation was improving only during the period of the Stolypin reform and the placement of the district organization. The necessary of the introduction of the latest technologies required of mobile and non-standard solutions from the local staff, and only because of the lack of time, a huge number of initiatives wasn't failed to implement.

The activities of rolling mills and grain-cleaning stations, which in comparison with other Ukrainian provinces, were opened later, when the establishment of district agronomy was highlighted. The efficiency of their work was quite high, as farmers who could not buy some inventory and equipment used it at low rental rates. Moreover, the peasants were single farmers; less well-off peasants practiced borrowing in credit societies or government structures.

It was established that direct effect on livestock breeding was realized through the arrangement of connecting points and agricultural exhibitions. The puppets were bought in the best kennels of the Russian Empire and even abroad to provide local farms with the best seed material. Livestock exhibitions served as a visual means of demonstrating the latest achievements in animal husbandry, increasing competition and sharing experiences. According to the negative aspects of these measures, there are such things as the remoteness of the smallest settlements and the conservatism of the peasants were noticed.

The effective measures were taken to control pests, which begin immediately after the establishment of Zemsky authorities was noted. The veterinary organization has been far ahead of the agronomic at the pace of its distribution, efficiency and quantity of the personnel at the beginning of the 20th century. It was was a holistic systemic organism.

Moreover, a fixed-distance system was used when veterinarians took sick animals in clinics at certain times, and all the rest of the time were spent to detour all the settlements of their area.

It has been proved that the Crimean districts lagged behind the Ukrainians in the economic sense by many indicators significantly, as shown by the statistical data of both rural and state institutions. Exceptions to the rules can be considered special branches of agriculture, which became the main source of income for the population of some regions of the Tavriya province. Thus, the fruits from the Bakhchisarai Valley were sold on the counters of Odessa, Kiev and Moscow, while the southern coastal type of tobacco "DuBeck" was highly valued even outside the country. Later, In order to ensure the stable development of special industries, joint efforts of zemstvos and the state, an institute of instructors of horticulture, viticulture, beekeeping, silkworld, etc. is formed. The consultant and demonstrator instructors interacted with the local population, introduced the latest technologies and others.

The researchers have carried out extensive research work on various aspects of underground activity, when a number of gaps have been identified which require special attention of historians. In our opinion, it is rather relevant to study the methods of interaction of the zemstvos with other state institutions, taking into account regional peculiarities in the field of education, medicine, insurance, statistics, handicraft industry, etc. In addition, the long-overdue need for a comprehensive multivolume work, which would combine all the work of the researchers of the underground, as well as the publication of thematic collections of documents.

Key words: zemstvos, agronomic organization, agricultural schools, governmental institutions, agricultural warehouses, exhibitions, display fields and sections, hire stations, grain cleaning stations.

List of publications on the subject of the research and data on its results evaluation

Proceedings

– containing publications of the main research results

1. Bereznyak Y. V. Part of the Tauride province Zemstvo in the formation and activities of agricultural education institutions (end of XIX - beginning of XX century) / Y. V. Bereznyak // Scientific Herald of the Nikolaev national University of name VA. Nikolaev : of NNU of a name. A. Sukhomlinsky, 2013. Vol. 3. 35: Historical science. P. 76-81.

2. Bereznyak Y. V. the contribution of the Tauride province Zemstvo in the development of tobacco growing and viticulture of the region (late XIX-early XX century) / Y. V. Bereznyak // Gileya : scientific Herald. K. : LLC "Publishing house "Gileya", 2014. Vol. 82 (3). P. 23-27.

3. Bereznyak Y. V. the Role of Preslavskaya Seminary in the promotion of agricultural knowledge (the end of XIX - beginning of XX century) / Y. V. Bereznyak // Grani : Scientific-theoretical and socio-political almanac. Dnepropetrovsk: "The Publishing House "Grani", 2014. Vol. 5 (109). P. 134-138.

4. Bereznyak Y. V. The work of the Zemstvos Tauride province to provide farmers with agricultural equipment and machines (the end of XIX – beginning of XX century) / Y. V. Bereznyak // Collection of scientific works. Series "History and geography". – Hark. NAT. Med. UN-t im. G. S. Skovoroda". Kharkiv: Kollegium, 2014. Vol. 50. P. 27-33.

5. Bereznyak Y. V. The Newspaper "the Bulletin of the Tauride Zemstvo" as the source of studying of economic activities Zemstvo of the Taurida governorate (1897-1908)." / Y. V. Bereznyak // Scientific notes of Ternopil national pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: History. Ternopil: publishing house of TSMU them. V. Hnatiuk, 2014. Vol. 1, frequent. 3. P. 158-162.

6. Bereznyak Y. V. Establishment and activities of the agronomy organization Tauride province (1890-1914 years) / Y. V. Bereznyak // the Scientific journal scientific notes of Petrozavodsk state University. Series: Social Sciences and Humanities. Petrozavodsk: Petrozavodsk state University FGBOU VPO, 2014. № 5. (142). P. 23-26.

7. Bereznyak Y. V. Zemstvo veterinary organization of Taurian province (the second half of XIX – early XX century) / Y. V. Bereznyak // Bulletin of Belgorod state University. Series Story. Political science. Economy. Informatics. The Belgorod national research UNIVERSITY "BelSU", 2014. № 21 (192). VIP. 32. P. 94-100.

- approving evaluation of the results of the thesis:

8. Bereznyak Y. V. The role of temporary courses for the national teachers at Preslavski Seminary in the dissemination of agricultural knowledge / Y. V. Bereznyak // Young science : II Scientific-practical conference. The collection of materials. Simferopol: FLP Brazhnikov, D. A., 2013. P. 113-115.

9. Bereznyak Y. V. Practical activities of the Simferopol Council for the development of the agriculture of the County (1866-1914). / Y. V. Bereznyak // Tendencies of development of higher education in Ukraine: European vector : Materials of international scientific-practical conference, Yalta (21-22 March 2013). Yalta: the Crimea humanitarian University, KSU, 2013. Part 3. P. 10-15.

10. Bereznyak Y. V. Promoting Zemstvo Berdyansk development of sericulture in the district" / Y. V. Bereznyak // Historical and cultural heritage of the black sea: study and use in education and tourism abstracts. Ser.: History, archeology. Yalta: RIO KSU, 2013. P. 7-9.

11. Bereznyak Y. V. Demonstration activities Zemstvo agronomic staff Tauride province in the early twentieth century. / Y. V. Bereznyak // Scientific notes. The collection of works of young scientists and graduate students / Institute of Ukrainian archaeography and source studies im. M. S. Grushevsky of the national Academy of Sciences of Ukraine. T. 28. Kyiv, 2014. P. 269-272.

12. Bereznyak Y. V. Zemsky of the event in the Tauride province for the control of pests of agriculture (1866-1890). / Y. V. Bereznyak // Materials of International scientific-practical conference "Zemstvo institutions and local government: history and modernity". April 21-22, 2014. Moscow: Publishing house of Moscow University, 2014. P. 145-148.

13. Bereznyak Y. V. Contests with the use of agricultural implements and machines in the Tauride province in the early twentieth century. / Y. V. Bereznyak // Nikolaev region and Northern black sea region: history and modernity. For the 225 anniversary of formation.

Nikolaev : Materials of all-Ukrainian scientific-methodical conference. September 26, 2014
Nikolaev: NOOK, 2014. P. 4-6.

14. Bereznyak Y. V. Discussions and reading of the Zemstvo agronomic staff as a means of distributing agricultural knowledge in the Tauride province in the early twentieth century. / Y. V. Bereznyak // Tendencies of development of higher education in Ukraine: European vector : Materials of international scientific-practical conference, Yalta (20-21 March 2014) Yalta: the Crimea humanitarian University, KSU, 2014. Part 2. P. 30-33.

15. Bereznyak Y. V. Participation of Provincial Zemstvo Tauride province in the conduct of agricultural exhibitions in the second half of the XIX century. / Y. V. Bereznyak // Scientific dialogue "East-West" : Mater. III seakr. Sciences. Conf. with int. participation (Kamyanets-Podilsky, June 7, 2014): in 4 parts. Dnepropetrovsk: "Innovation", 2014. Part 1. P. 99-101.

16. Bereznyak Y. V. the work horse Zemsky points in Tauride province (late XIX – early XX century) / Y. V. Bereznyak // Actual problems of domestic and world history : Collection of scientific works: Scientific notes of Rivne state humanitarian University. Issue 25. Exactly: A. Sen, 2014. P. 40.

17. Bereznyak Y. V. activities of the Zemstvos Tauride province to promote the development of sheep and pigs (the end of XIX – beginning of XX century) / Y. V. Bereznyak // proceedings of the VI Volyn all Ukrainian history and local lore conference. Collection of scientific works. Zhitomir: Polesie, 2014. P. 24-26.

18. Bereznyak Y. V. the influence of the Zemstvo of the County agencies on the development of horticulture in Crimea in the early twentieth century. / Y. V. Bereznyak // The Crimea : Vol. 1: proceedings of the First international scientific conference "Crimea in the history of Ukraine". K., 2015. P. 228-231.

19. Bereznyak Y. V. Part of the Yalta district councils in support of the development of tobacco growing in the early twentieth century. / Y. V. Bereznyak // the Collection of materials II all-Ukrainian scientific-practical regional conference with international participation / Ed. M. V. Gonchar. Kakhovka-Kherson: Gileya, 2017. P. 94-95.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Стан наукового вивчення проблеми	10
1.2. Джерельна база дослідження	21
1.3. Теоретико-методологічні основи роботи.....	25
РОЗДІЛ 2. СПРИЯННЯ ЗЕМСЬКИХ ТА ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ СТВОРЕННЮ РИНКОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ.....	30
2.1. Заснування та діяльність агрономічної організації.....	30
2.2. Поширення сільськогосподарських знань.....	50
2.3. Фінансово-технічне забезпечення розвитку сільського господарства.....	76
РОЗДІЛ 3. СПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ ТА ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ПО РОЗВИТКУ ДРУГОРЯДНИХ ГАЛУЗЕЙ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.....	100
3.1. Заходи щодо поліпшення тваринництва в регіоні.....	100
3.2. Боротьба з шкідниками та епізоотіями.....	122
3.3. Підтримка спеціальних галузей господарства.....	136
ВИСНОВКИ.....	155
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	161
ДОДАТКИ.....	191
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ.....	206

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВМЗДМ – Відомості Міністерства землеробства та державного майна

ВТЗ – Вісник Таврійського земства

ГУЗЗ – Головне управління землеустрою та землеробства

ДНУ – Дирекція народних училищ

ІРТС – Імператорське російське товариство садівництва

ЛСО – Листок сільськогосподарських оголошень

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МДМ – Міністерство державного майна

МЗДМ – Міністерство землеробства та державного майна

МНП – Міністерство народної освіти

ТГЗ – Таврійське губернське земство

ТГСК – Таврійський губернський статистичний комітет

УДК – Управління державного кіннозаводства

УСЧ – Уповноважений по сільськогосподарській частині

ЦМТ – Центральний музей Тавриди

ВСТУП

Актуальність дослідження. Європейський стратегічний вектор зовнішньої політики в умовах сучасного державотворення України давно поставив на порядок денний реорганізацію місцевого самоврядування та створення громадянського суспільства. На сьогоднішній день неефективна система державного управління не вирішує проблем територіальних громад і потребує змін щодо децентралізації влади, більш широкого залучення населення до участі в питаннях місцевого значення.

За словами Президента України П. Порошенка децентралізація – це питання не стільки управління, скільки незалежності та взагалі існування Української держави. Так, уже 31 серпня 2015 р. Верховна Рада України прийняла в першому читанні законопроект № 656-VIII про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади. Згідно ст. 133 даного документу, систему адміністративно-територіального устрою України складають адміністративно-територіальні одиниці: громади, райони, регіони. На кінець 2017 р. створено 665 об'єднаних територіальних громад, що дозволило об'єднати більше 5,5 млн. громадян. Перед законодавцями гостро назріло питання удосконалення правової основи адміністративної реформи. На жаль, через невизначений статус окупованих територій в Донецькій та Луганській областях проголосувати у другому читанні законодавці не змогли, а саме питання децентралізації стало суто політичним.

Раціонально проведена децентралізація разом з відміною мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення та створення ринку землі дозволить сформувати новий ресурс нашої країни – сильну самодостатню громаду, яка без допомоги держави, в рамках відведеного закону та власної території, самостійно регулюватиме соціальну та економічну сферу життя суспільства.

З метою вдосконалення засад місцевого самоврядування безцінна історична практика державних вітчизняних інституцій, які існували на теренах України. Перш за все це стосується функціонування земських установ, набутий досвід котрих за майже п'ятдесятирічну діяльність в сфері економіки, соціального обслуговування

населення, освіти, медицини, можна використати при вирішенні багатьох проблем сучасної Української держави.

Досить важливим є врахування регіональних особливостей під час дослідження економічної діяльності земських установ. З цієї точки зору, вивчення методів діяльності земських інституцій Таврійської губернії, кожен повіт якої являвся унікальним по своїй специфіці і відрізнявся від іншого за географічними та кліматичним особливостям, сферам діяльності населення, етнічною строкатістю та ін., у співпраці з цілим рядом урядових організацій в умовах самодержавного режиму, стане у нагоді сучасним реформаторам та науковцям. Отже, у вітчизняній історіографії існує потреба комплексного дослідження діяльності земських та урядових органів у сільськогосподарській сфері.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках планової держбюджетної теми «Актуальні проблеми Півдня України в загальноісторичному вимірі» (державний реєстраційний номер 0115U004380) кафедри історії України навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Метою наукової розробки є комплексне дослідження діяльності земств та урядових структур Таврійської губернії в сільськогосподарській сфері.

Для досягнення мети дисертантом поставлені наступні **наукові завдання**:

- охарактеризувати історіографію проблеми та джерельну базу дослідження;
- розглянути процес становлення та розвитку агрономічної організації Таврійської губернії;
- висвітлити комплекс заходів щодо поширення сільськогосподарських знань;
- проаналізувати фінансово-технічне забезпечення земствами та Департаментом землеробства розвитку сільського господарства;
- розкрити роль земств щодо покращення тваринництва регіону;
- дослідити головні прийоми боротьби з шкідниками та епізоотіями;

- виявити методи взаємодії земств та урядових структур в сприянні розвитку спеціальних галузей господарства;
- визначити головні напрямки, що потребують подальшого вивчення.

Об’єктом дослідження є земські та урядові установи Таврійської губернії в другій половині XIX – початку XX ст.

Предмет вивчення – роль земських та урядових закладів Таврійської губернії в сприянні розвитку сільського господарства.

Хронологічні рамки дисертації окреслені періодом з 1866 до 1914 рр. Нижня межа обумовлена створенням земських установ в Таврійській губернії. Верхня межа визначається останнім роком діяльності земств в умовах мирного часу.

Територіальні межі роботи охоплюють власне територію Таврійської губернії з Кримським півостровом, в складі якого перебувало п’ять повітів (Сімферопольський, Феодосійський, Ялтинський, Перекопський та Євпаторійський) та трьома повітами материкової частини губернії (Бердянський, Мелітопольський та Дніпровський).

Методи дослідження. В процесі написання дисертаційної роботи використано цілий комплекс різноманітних методів та принципів наукового пізнання, що дозволило розглянути проблему сприяння земств розвитку сільського господарства Таврійської губернії цілісно та системно разом з іншими українськими губерніями, та з іншої сторони виокремити регіональні особливості. Автор дотримувався принципів історизму, системності, об’єктивності, всебічності, альтернативності. З метою розв’язання поставлених завдань застосовувався історико-хронологічний, історико-порівняльний, компоративний, описовий, статистичний методи, а також метод систематизації.

Інформаційною базою дослідження стали матеріали Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ), наукової бібліотеки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (Сімферополь), республіканської Наукової бібліотеки імені І. Я. Франка (Сімферополь), бібліотеки «Таврика» імені А. Х. Стевена при Центральному музеї Тавриди, Національної

бібліотеки Російської Федерації (Москва). Крім того, використані джерела з фондів Державного архіву Республіки Крим та Державного архіву Запорізької області.

Наукова новизна та теоретичне значення отриманих результатів зумовлена метою і завданнями, визначеною проблемою роботи. В дослідженні науковою новизною відзначаються наступні положення:

вперше:

- введено до наукового обігу низку матеріалів: протоколи земських зібрань та інформацію періодичних видань земств Таврійської губернії;
- заповнено прогалини регіональної історії, що стосується впливу земств на розвиток сільського господарства, так як до цього часу досліджені всі українські губернії за винятком Таврійської;
- здійснено порівняльний аналіз становища Таврійської земської агрономічної організації з агрономічними організаціями інших українських губерній;
- відображено механізм функціонування земської агрономічної організації, програму роботи сільськогосподарських спеціалістів;

удосконалено:

- періодизацію діяльності земських установ, за основу якої закладено рівень функціонування агрономічної організації та виділено основні сільськогосподарські досягнення земств;
 - класифікацію головних прийомів боротьби з шкідниками та епізоотіями;
- вперше:
- систематизовано методи діяльності земств та урядових організацій в сільськогосподарській сфері.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані при написанні наукових статей, довідкових видань, монографій, підручників з регіональної історії України, а також для розробки фахівцями державної стратегії щодо реформи місцевого самоврядування та децентралізації.

Особистий внесок здобувача. Висновки і результати дисертаційного дослідження одержані автором самостійно та відображені у відповідних статтях та доповідях.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та узагальнення обговорювалися на наукових семінарах кафедри історії, краєзнавства та правових дисциплін з методикою викладання Кримського гуманітарного університету м. Ялти, кафедри історії України навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, на Міжнародній науково-практичній конференції «Тенденції розвитку вищої освіти в Україні: європейський вектор» (Ялта, 2013), II Науково-практичній конференції «Молода наука» (Ялта, 2013), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Історико-культурне надбання Причорномор'я: вивчення використання у гуманітарній освіті та туризму» (Ялта, 2013), «Науковому діалозі «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 2014), Международной научно-практической конференции «Земские учреждения и местное самоуправление: история и современность» (Москва, 2014), Міжнародній науковій конференції «Крим в історії України» (Київ, 2014), VII Волинській Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2014), IV Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2014), Всеукраїнській науковій конференції на знак вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка «Історія Степової України XVII-XX століття» (Запоріжжя, 2014), Всеукраїнській науково-методичній конференції «Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія і сучасність. До 225 річниці утворення м. Миколаєва» (Миколаїв, 2014), II Всеукраїнській науково-практичній краєзнавчій конференції «Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка» (Нова Каховка, 2017).

Публікації. Основні положення дисертації викладені автором у 19 публікаціях, 5 з яких опубліковано у фахових виданнях, 2 – у закордонних виданнях, 12 – у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації та послідовність викладу матеріалу зумовлені специфікою мети та завдань дослідження. Робота складається з

переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Основний обсяг дисертації складає 160 сторінок, загальний – 209. Список джерел та літератури становить 299 позицій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ

1.1. Стан наукового вивчення проблеми

На сьогоднішній день опубліковано чимало наукової літератури з різних напрямів земської діяльності, серед яких основними була медицина та освіта. Вивчення впливу земств на розвиток сільського господарства в Російській імперії також привертала увагу дослідників хоча і в меншій мірі. Така ситуація зумовлена цілим рядом причин, основними з яких можна назвати відносно пізнє акцентування зусиль на сільськогосподарські проблеми та невелике фінансування (навіть в найкращі роки сума земських витрат на економічні напрями не перевищувала 7-9 % від земських кошторисів).

Історіографію проблеми умовно можна поділити на три періоди: перший об'єднує дослідження дорадянських дослідників (друга половина XIX ст. – 1918 р.), другий представляє собою роботи радянських вчених (1919-1991 рр.) та третій – напрацювання сучасних науковців.

Дореволюційні дослідники дають можливість створити цілісну картину про розвиток сільського господарства на півдні України та в Таврійській губернії зокрема в кінці XIX – на початку XX ст. Окреме місце займають роботи земських статистів, які вперше системно використовували різноманітні математичні методи для вивчення селянських господарств південного регіону. Так, в роботі В. Е. Постнікова [1] на основі статистичних даних проаналізовано селянські господарства Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній, виділено характер, розміри, прибутки та інвентар селянського землеволодіння. Автор намагається визначити причини збагачення німецьких колоністів та вказує на потреби селянських господарств.

Ще один земський статистик К. А. Вернер, будучи завідувачим Статистичним бюро Таврійського губернського земства, проаналізував територію, рівень освіченості населення, організацію лікарською допомоги, розміри і форми землеволодіння. Для нашого дослідження особливий інтерес викликає IV та V відділ статистичних даних, в якому наводяться детальні матеріали, щодо розвитку

тваринництва та спеціальних галузей сільського господарства регіону [2]. Очевидно, що М. Е. Бененсон [3] та С. А. Усов [4] в своїх роботах для радянської влади також опиралися на дослідження земських статистиків.

Досить цікаві матеріали розміщені в короткому огляді економічних заходів земств Російської імперії з 1865 по 1892 р. видання Полтавської губернської земської управи [5]. В першому розділі в історичній ретроспективі розкрито питання впливу земств Полтавської губернії на розвиток сільського господарства, в свою чергу другий розділ присвячено аналізу роботи земств 23-х інших губерній. Автори статистичного нариса доводять, що вже з самого заснування земські установи звертали увагу на економічні питання, хоча і в меншій мірі в порівнянні з освітою та медициною.

В 1896 р. Департамент землеробства видав трьохтомний довідник під редакцією Г. П. Сазонова, присвячений аналізу діяльності земств по сільському господарству на протязі 1865-1895 рр. У ньому структурно за тематичним принципом характеризується вплив земських установ на покращення аграрного виробництва. Очевидно, що такий інтерес МЗДМ до земств пов'язаний з реорганізацією міністерства та залучення держави до співпраці з органами місцевого самоврядування [6], [7], [8].

Важливе значення мають роботи в яких дослідники освітлюють положення основних галузей сільського господарства після відміни кріпосного права та в перші роки функціонування земських органів. Так, А. І. Маркевич дав характеристику селянській реформі 1861 року та визначив головні особливості її проведення в Таврійській губернії. Дослідник зазначив, що на момент реформи в губернії налічувалось всього 21 000 кріпосних, тому особливих соціальних потрясінь не відбулося [9].

В монографії А. Д. Княжевича [10] розглянуто головні проблеми виноградарства та вказано на шляхи їх вирішення. Заслужовує на увагу спробу дослідника проаналізувати якість сортів винограду, ґрунтів, способів вирощування та переробки винограду. Крім того, автор ділиться власним досвідом керування виноробним підприємством та збуванням вина.

В дослідженні Ю. Є. Янсона [11] акцентовано увагу на тому що, в Криму в середині XIX ст. хліборобство не є основною сферою діяльності місцевого населення та помітно поступається тваринництву. Така ситуація, на думку автора, спровокована неродючістю ґрунтів, постійними посухами, нашествиями саранчі, високим рівнем загибелі худоби та нестачею робочих рук. Крім того, Ю. Є. Янсон проаналізував розширення торгівлі в кримських портах, зазначивши, що відсутність залізничного сполучення негативно впливає на розвиток кримського півострову.

Дорадянський період, в більшості випадків, характеризується загальним підходом до вивчення земств, його теоретичним та ідеологічним аспектам. В основному дослідники цього періоду були земськими діячами та вкрай рідко об'єктивно оцінювали роботу земств. Виключенням із правил можна вважати монографію О. І. Васильчикова [12], в якій на основі широкого кола джерел дано порівняльну характеристику російських земств з органами самоврядування країн західної Європи. Для нашого дослідження важливий інтерес набуває і інша робота автора [13], де порівнюється рівень розвитку землеробства в Російській імперії та інших капіталістичних країнах.

Ще один земський діяч кінця XIX – початку XX ст. С. А. Шипов-Шульц [14] порівняв функціонування земських органів Російської імперії з органами місцевого самоврядування Великобританії.

І. П. Білоконський [15] також відстоював ліберальну позицію та схвально оцінював діяльність земств. Такої ж думки та М. І. Іорданський [16]. Дослідники проаналізували земський ліберальний рух з кінця 50-х рр. XIX ст. та його відносини з імперським бюрократичним апаратом.

Особливу увагу заслуговує фундаментальне чотирьохтомне дослідження Б. Б. Веселовського [17], [18], [19], [20], в якому автор розкрив прогресивну роль створення земських установ, розглянув практично всі сфери діяльності земств та опублікував масу статистичних матеріалів. В другому томі, окремим параграфом, ґрунтовно проаналізовано економічну діяльність земств, в контексті якої розглянуто їх участь в покращенні сільського господарства в цілому по імперії, окреслено головні напрями їх діяльності в цій сфері. В четвертому томі Б. Б. Веселовський окремо

розглянув діяльність всіх земських губерній, виділив серед них найбільш прогресивні, віднісши Таврійську губернію з її різноплановими і строкатими повітами до нерозвиненого в господарському розумінні регіону.

В честь п'ятдесятиріччя діяльності земських органів видається велика кількість наукових публікацій, зокрема З. Г. Френкеля, Б. Б. Веселовського [21], Г. Є. Львова, Т. І. Полнера [22] та ін. Автори розглянули земську діяльність по різних напрямках та відзначили необхідність створення волосної земської одиниці та Земської Думи.

Вагоме місце у вивченні агрономічних заходів земств займає робота завідуючого довідково-видавничим бюро при Департаменті землеробства В. В. Морачевського [23]. Автор розглянув рівень розвитку сільського господарства в Російській імперії відзначивши, що без допомоги з боку держави продуктивність праці в аграрній галузі не збільшуватиметься та призведе до відсталості країни в цілому. В другому розділі досліджений вплив уряду, земств та сільськогосподарських товариств на сільське господарство. Для нашого дослідження цінними є наступні розділи, в яких В. В. Морачевський проаналізував наявні агрономічні організації, способи поширення сільськогосподарських знань та дослідних закладів.

Термін концепція суспільної агрономії вперше вводить в наукове коло агроном Московського губерньського земства В. Г. Бажаєв. Під цим терміном фахівець розумів будь-яку діяльність, направлену на покращення сільського господарства всіх станів населення за допомогою земств, уряду, навчальних закладів, сільськогосподарської статистики та преси. Саме за ініціативою В. Г. Бажаєва в 1901 р. відбувся перший з'їзд агрономічної допомоги населенню [24].

Одним із найбільших противників земської діяльності міністр фінансів С. Ю. Вітте гостро критикував будь-які досягнення органів самоврядування [25]. На його думку земства мають стати слухняним інструментом в руках самодержавної влади, в іншому випадку їх роботу потрібно згорнути.

Людиною С. Ю. Вітте на посту міністра МЗДМ вважався А. С. Єрмолов [26]. Чиновник в своїй роботі досить компетентно проаналізував причини голоду 1891-1892 рр., рівень підготовленості населення до метеорологічних негараздів та вплив

держави на підтримку селян. Окремо автор розглянув агрономічні проблеми та запропонував власні ідеї для покращення економічного становища сільського населення.

Радянська історіографія 20–50-х рр. XX ст. достатньо однобоко ставилася до земств, розцінюючи їх як «п'яте колесо до воза» і протиставляла їх новоутвореним органам місцевого самоврядування – радам [27]. Лише з другої половини 50-х рр. з'являються роботи присвячені участі земств у ліберальному русі, регіональні дослідження різноманітних напрямів діяльності земств. Серед науковців, які займалися даною тематикою слід відзначити В. В. Гармизу. Історик проаналізував питання підготовки та проведення земської реформи. Найбільшу увагу зосереджено на вивченні передумов та процесу розробки реформаторських проєктів. Автор дійшов до висновку, що земська реформа – результат компромісу між буржуазними лібералами та царською бюрократією [28].

Н. М. Пірумова розглядає земський ліберальний рух з точки зору марксистсько-ленінського класового підходу [29]. В дослідженні проаналізовано відносини земських установ з царською бюрократією, їх програму, форму і тактику, а також методи боротьби. На думку вченої земства не могли досягнути успіху, адже домагалися вони лише конституційних змін без знищення політичного режиму.

В історичній ретроспективі проаналізована земська діяльність з періоду їх заснування до згорання роботи в монографії Г. О. Герасименка. Справжні повноваження, на думку вченого, земства отримали після лютневої революції разом з формуванням волосної земської одиниці та запровадженням інституту губернських і повітових комісарів – фундаменту влади Тимчасового уряду на місцях. Автор вважає, що витримати конкуренції з владою рад земства не мали шансів, так як відстоювали інтереси лише буржуазії і тому закономірно програли історичну боротьбу [30].

Для даного дослідження особливого значення набуває дисертаційна робота А. С. Маскіної присвячена вивченню земств Таврійської діяльності з періоду заснування до контреформи 1890 рр. [31]. Авторка на основі класового підходу дослідила соціальний склад земських гласних, бюджет та діяльність земств

Таврійської губернії в сфері освіти та медицини. Один з підрозділів дисертації присвячено економічній політиці земства та відзначено, що вона малопомітна і видимих результатів не дала.

Практично не приділялась увага радянських вчених питанням земської ветеринарії, за винятком кандидатської дисертації Ф. Г. Терешкова. Дослідник дійшов до висновку, що ветеринарна справа стала самостійною організацією лише в 1911 р. відокремившись в Ветеринарне управління та Ветеринарний комітет при МВС. До цього часу відомство функціонувало у складі Медичного департаменту, а на місцях в підпорядкуванні губернських та повітових медиків [32].

Значний вклад у вивченні питань розвитку сільського господарства цього періоду зробив С. А. Секиринський у своїй докторській дисертації [33]. На основі широкого кола різноманітних джерел С. А. Секиринський доводить, що в другій половині XIX ст. ринкові відносини поступово впроваджувалися в сільському господарстві Таврійської губернії, незважаючи на етнічні, соціально-економічні та кліматичні особливості регіону. Вчений розглянув становище основних та спеціальних галузей сільського господарства в Криму та Північній Таврії в історичній ретроспективі від періоду приєднання Криму до Російської імперії до революції 1917 р. Частково у своїй праці автор приділяє увагу і ролі земств, щодо покращення аграрних відносин на селі, але зрештою, не визнає її ключовою.

В монографії А. М. Анфімова розкриваються найважливіші показники економічного життя селянства, а також аграрної політики царського уряду. Головна увага приділена демографічній ситуації, матеріально-технічній базі та загальному розвитку землеробства і тваринництва. На думку дослідника, саме невдала політика самодержавної влади призвела до аграрної кризи і як наслідок Першої російської революції [34].

Проблемою зародження та розвитку капіталістичних відносин на півдні України займалася Г. М. Губенко [35], [36], [37]. В поле зору дослідниці підпадають питання кредитної кооперації, селянського землеволодіння, а також їх соціального розшарування. Для нашої дисертації цінними є зібрані дані автора щодо кредитних товариств Таврійської губернії.

Після здобуття Україною незалежності у 1991 р. розпочинається новий етап у вивченні діяльності земств. В цей період започатковується об'єктивне переосмислення, а також відтворення важливих сторінок українського минулого. За двадцять років захищено декілька десятків дисертацій з різних аспектів земської діяльності українських губерній. Так, питаннями історіографії земської роботи займались Р. М. Миколаєнко [38], О. О. Бакуменко [39], Т. О. Шаравари [40], систематизувавши напрацювання земських дослідників в дореволюційний, радянський та сучасний період.

Найбільшу увагу сучасних дослідників привернули питання участі земств в поширенні освіти, серед яких варто відзначити дисертації В. В. Курченко [41], С. О. Шукліної [42], О. І. Мармазової [43], Н. М. Кузовової [44], І. В. Захарової [45], Л. В. Корж [46], Н. А. Олійник [47], І. Ф. Шумілової [48], Л. Т. Рябовол [49], М. П. Сахній [50]. Практично всі науковці позитивно оцінили роль земств у сприянні освіти в українських губерніях.

Дослідження, що стосуються земської медицини відображені в працях Н. М. Рубан [51], О. А. Майстренко [52], З. Г. Гужви [53]. Для нашого дослідження особливо цінним є роботи В. С. Єрмілова [54, 55, 56]. Історик розглядає становлення акушерської допомоги, гігієнічної справи, протиепідемічну діяльність та фінансові засади сільської громадської медицини. Автори відзначають важливість створення інституту земської дільничної медицини, адже раніше доступу до якісних медичних послуг в провінціях українських губерній практично не було.

На достатньо високий рівень земські установи поставили питання діяльності статистичних закладів. В дисертаціях О. А. Макієнко [57], О. О. Петрова [58], В. В. Бобкова [59] простежуються значні успіхи статистичної земської діяльності.

Вартої уваги заслуговують дослідження, присвячені земствам Правобережної України, адже там земське самоврядування через побоювання польського сепаратизму започатковане лише в 1911 р. І навіть за короткий період діяльності земства зуміли досягнути певних результатів, що віддзеркалюються в напрацюваннях І. Г. Верховцевої [60], В. Б. Стецюка [61], О. В. Огієнко [62] та Т. В. Хоменко [63].

До інших питань, що привертали увагу земських дослідників, відносять протипожежну діяльність [64], [65], історико-краєзнавчий рух [66], природно-історичні музеї [67], традиційні промисли [68], продовольче забезпечення населення [69], благодійність [70], місцеве самоврядування [71], [72], інститут земських начальників [73] та ін.

Питанням функціонування влади та владних інституцій українських губерній в кінці XIX – початку XX ст. займалася В. С. Шандра [74, 75, 76]. Цінність наукових розробок авторки важко переоцінити. Дослідниця на основі широкого кола джерел розглянула принципи діяльності генерал-губернаторств в Україні, становлення чиновницького апарату та його відносини з центральною владою. Не залишилася поза увагою історика і ліберальні реформи другої половини XIX ст. та земське самоврядування зокрема.

Для даної дисертації інтерес викликають роботи, в яких автори вивчали роль земств у сприянні сільського господарства. Так, науковець О. В. Волос, на прикладі земств Херсонської губернії, розглянула їх вплив на розвиток сільського господарства сусідньої для Таврійського регіону території [77]. Дослідниця в своїх роботах висвітлила комплекс питань, що стосуються заходів земств в сфері лісорозведення, метеорологічних досліджень, статистики, боротьби з шкідниками, конокрадством, та й взагалі підвищення аграрної культури селянства [78], [79], [80]. Опубліковані матеріали дозволили порівнювати їх з результатами діяльності земств Таврійської губернії, об'єктивно оцінити вплив на агрономічні заходи, виділити успіхи та невдачі.

В 2002 р. дослідниця О. М. Обметко захистила кандидатську дисертацію в якій проаналізувала соціально-економічну політику українських земств в 60-90-ті рр. XIX ст. Авторка справедливо відзначає, що з самого початку заснування земства функціонували в складних умовах, постійно відчуваючи тиск з боку царської адміністрації. Недостатнє фінансування гальмувало земські ініціативи. Ще одним тягарем, що ліг на плечі земств стали обов'язкові повинності, на виконання яких витрачалася значна частина земського бюджету. Дослідниця зазначає, що незважаючи на всі обмеження, земства краще, ніж хто інший розуміли місцеві

потреби, мали значні потенційні можливості, зуміли налагодити статистичну справу та досягнули деяких успіхів в соціально-економічній сфері [81].

Історик Л. І. Крот розглянула вплив земств Лівобережної України в контексті модернізації сільського господарства [82] вона виокремила повітові та губернські земства Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній, що представляли собою окремий регіон, схожий за багатьма показниками. Авторка удосконалила періодизацію Б. Б. Веселовського щодо економічної діяльності земських установ, основним критерієм якого взято розмір фінансування земствами економічних та сільськогосподарських потреб. Акцентовано увагу на тому, що активна і цілеспрямована діяльність земств розпочинається лише з 90-х рр. XIX ст. Найбільш сприятливим етапом, на думку дослідниці, став період впровадження Столипінської аграрної реформи. В свою чергу гальмувало роботу земських ініціатив консерватизм та низький культурний рівень переважної частини українського селянства.

Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської стала об'єктом дисертаційного дослідження С. В. Горохова [83]. Автор виділяє два основні етапи роботи земств: 1 – з 1895 по 1906 рр.; 2 – з 1906 по 1914 рр. Достатню увагу приділено допомозі земств переселенському руху в роки проведення Столипінської реформи. Об'єктивно та критично оцінено умови в яких доводилось функціонувати земським установам, а також допомогу з боку держави.

Проблему становлення і розвитку земської ветеринарної медицини розкриває у своїй дисертації В. В. Вакулик [84]. Історик зазначає, що заснований інститут ветеринарної медицини стимулював розвиток економіки в цілому, ставши основою цілого ряду нововведень та інновацій. Еволюціонуючи, ветеринарне співтовариство виробило нові методи співпраці та взаємодії. Об'єднуючим фактором виступав Харківський ветеринарний інститут, діяльність якого забезпечувала південно-східну Україну професійними кадрами та безперебійне функціонування бактеріологічних лабораторій.

Сучасна російська історіографія також дуже різноманітна та дає нам можливість розширити географію вивчення земської діяльності. Так, під редакцією вищезгаданого фахівця з історії земств Н. М. Пірумової, вийшла монографія

Т. А. Свірідової, присвячена функціонуванню Калуського земства з 1865 по 1918 рр. [85]. Авторка розглянула практично всі напрямлення роботи місцевого земства, звернувши увагу і на агрономічні заходи, та вказала на важливість використання земського досвіду в сучасних умовах.

На думку А. В. Єфременка, земська агрономічна допомога «більш адаптивна до умов російського села та результативніша столипінської приватизації землі». Порівняння обох альтернатив дозволило автору прийти до висновку, що «земельна реформа «зверху» вичерпала свій потенціал уже на початку 10-х рр. XX ст., в той час як поміркована, яка йшла «знизу» перервалася Першою світовою війною на етапі дільничної агрономії та підготовлений нею масивний перехід трудового селянства до кооперації». Історик відзначає, що відомий російський агроном, статистик та викладач А. Ф. Фортунатов став першим хто почав проповідувати земську (суспільну) «філософію російської агрономії» на відміну від функціонування урядових та приватних агрономів [86].

Детальний аналіз еволюції концепції суспільної агрономії знаходимо в дисертації Л. О. Овчинцевої. На основі широкого кола джерел дослідниця розглянула методи суспільно-агрономічного сприяння, а також вплив на нього Столипінської реформи. Корисним є і багатий фактологічний матеріал щодо перших агрономів та земських агрономічних організацій [87].

Одним із найавторитетніших земських дослідників новітнього періоду вважається А. Ф. Абрамов [88], [89]. Об'єктом наукового вивчення фахівця з історії земств стало широке коло загальноземських питань. На жаль, передчасна смерть зупинила творчі амбіції молодого історика.

В монографії О. М. Верещагіна досліджена еволюція теоретичних уявлень російських лібералів про земство, його суті та принципах влаштування [90]. На основі хронологічного принципу розглянуто конституційні проекти земської ліберальної громадськості.

З політологічної точки зору, під редакцією японського дослідника К. Мацузато, проаналізовано відносини земств з центральною владою, а також діяльність земських союзів, нарад і з'їздів [91]. На думку вченого, однією з головних причин лютневих

революційних подій 1917 р. стала недосконала планова система забезпечення великих міст хлібом, в роботі якої земства приймали безпосередню участь.

Слід відзначити фундаментальну монографію І. І. Воронова, присвячену аналізу еволюційних аспектів Міністерства землеробства Російської імперії [92]. На основі широкого кола джерел автор дійшов до висновку, що незважаючи на розроблену широку програму міністра О. С. Єрмолова по допомозі сільському господарству, особливих змін в аграрній сфері не відбувалося через обмежене фінансування та недостатні організаторські здібності керівника відомства. Після реорганізації відомство зосередилось на реалізації Столипінської аграрної реформи при необхідній підтримці з боку держави. Цінною є інформація щодо персонального складу чиновників міністерства, їх поглядів на майбутнє сільського господарства країни та боротьбу з політичними противниками.

Питанням фінансування сільського господарства в досліджуваний нами період присвячена монографія В. С. Дякіна [93]. Найбільше вченого зацікавила боротьба в владних кабінетах за перерозподіл інвестицій по питанню пріоритетів економічної політики держави. Внаслідок перемоги лобістів промислового крила, сільське господарство не отримало достатніх ресурсів з державного бюджету. На думку автора, диспропорцію в економіці так і не вдалося виправити, навіть в період Столипінської аграрної реформи, в зв'язку з наявністю напівфеодальних елементів в політичному та економічному устрою Російської імперії.

Таким чином, з'ясовано, що історіографічний аналіз літератури по обраній темі демонструє певні прогалини та дисбаланс серед досліджень, особливо в дорадянський та радянський період. В наш час істориками проведено велику кількість наукових розробок по різноманітним земським питанням, в тому числі і по регіональним особливостям. Російська історіографія розглядає окреслене питання в контексті суспільної агрономії, як найбільш успішної та впливової. Вітчизняні науковці охарактеризували досягнення всіх українських земств за винятком Таврійської губернії, але мало приділяли уваги їх способам взаємодії з органами державної влади, що робить наше дослідження особливо актуальним.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження складає величезний масив архівних та опублікованих матеріалів. До архівних матеріалів відносяться фонди Державного архіву Автономної Республіки Крим та Державного архіву Запорізької області: Таврійська губернська земська управа (ф. 60), Сімферопольська повітова земська управа (ф. 61) та Ялтинська повітова земська управа (ф. 62), Мелітопольська повітова земська управа (ф. 232) та Бердянська повітова земська управа (ф. 269). Практично всі архівні дані представляють з себе доповіді управи земським зборам. Їх тематика досить різноманітна, від звітування перед земськими зборами по витратах [94], [95], [96], [97], [98], [99], [101],], [102],], [103],] до ознайомлення з станом справ в регіоні по різноманітним земським заходам [104], [105], [106], [107], [108]. Зазвичай доповіді управи щорічно публікувалися. Документи цих фондів дають ґрунтовну інформацію щодо витрат по боротьбі з прусом, вовками і сапом, страхуванню коней, по асигнуванням на видання «ЛСО» та «ВТЗ», зарплатні ветеринарного персоналу. Вперше введено до наукового обігу матеріали, що стосуються створення та діяльності Таврійської заводської конюшні.

В проаналізованих архівних документах міститься надзвичайно важливі відомості, які дають можливість не тільки проаналізувати окремі аспекти проблеми, а й відтворити загальну картину функціонування земських органів, адже в них містяться кошториси, клопотання, постанови, звіти, позиції гласних щодо різноманітних питань. Все це в сукупності дозволяє об'єктивно осмислити весь перелік проблем, що лягали на плечі земств, та способи їх вирішення.

Друга група джерел представлена набагато ширше. Загалом опубліковані джерела можна класифікувати наступним чином: 1) джерела центральних органів влади; 2) журнали, протоколи та постанови земських зборів; 3) публікації земського та урядового агрономічного персоналу; 4) звіти про діяльність сільськогосподарських навчальних закладів та функціонування виставок; 5) статистичні та довідкові збірники; 6) періодика.

Джерела центральних органів влади представлені в вигляді «Положення про губернські та повітові земські установи» [109] від 1 січня 1864 р., та «Положення про земські установи та губернські із земських та міських справ присутствія» [110] від 12 липня 1890 р., а також закони, доповнення до них, циркуляри, що регулювали земську діяльність. Сюди ж відносяться законодавчі документи, котрі встановлювали правила функціонування сільськогосподарських шкіл, програму для агрономічних бесід і читань, закони щодо влаштування сільськогосподарських виставок, прокатних пунктів та сільськогосподарських складів. Окрему увагу заслуговують закони, котрі видавалися в період впровадження Столипінської реформи [111], [112]. Всі названі документи дозволяють проаналізувати умови та правила в рамках яких мали діяти земські органи, а також зміни в законодавчому полі Російської імперії в сільськогосподарській сфері.

Основну групу джерел даного дослідження займають журнали, протоколи та постанови земських органів. Внаслідок земської реформи в Таврійській губернії створено 8 повітових та губернське земство. Кожне земство, починаючи з 1866 р. до 1914 р., публікувало всю інформацію щодо своїх щорічних та позачергових зборів, а також діяльності управ. Після початку Першої світової війни звітність земств дещо погіршилась, про що наглядно демонструють документи цього періоду.

Важливість аналізу даних джерел важко переоцінити. Вони дозволили розглянути земську діяльність системно та виявити величезний пласт напрацювань по різноманітним сферам. Дана інформація простежується по кожному звітному році, відкриває можливість досліднику дізнатись як просувалось те чи інше питання, яка думка гласних відносно нього, скільки виділено грошей на його реалізацію, чому його вдалося або не вдалося реалізувати, відкривається можливість вивчити як це питання вирішували в іншому земстві. З іншої сторони, варто відзначити, що дуже часто матеріали в журналах і протоколах земств безладно розкидані, адже не існувало жодних обов'язкових правил для їх публікації.

ТГЗ опублікувало збірники власних постанов починаючи з 1865 р. [113], [114]. Їх значення визначається можливістю стисло ознайомитися з постановами по кожній

галузі в історичній ретроспективі, відслідкувати зміни під час вибору методів в кожному окремому напрямку земської діяльності.

Публікації земського та урядового агрономічного персоналу представляють наступну групу джерел. В їх роботах ми знаходимо важливі матеріали щодо проєктів агрономічної організації [115], [116], дільничної агрономії [117], сільськогосподарським курсам для народних вчителів [118], дослідним та показовим полям [119], [120], [121], [122], спеціальним галузям господарства [123], [124], [125], [126], [127], [128], [129], [130], ветеринарних проблем [131]. Дуже часто земський персонал публікував результати своєї роботи за звітний період [132], [133], [134], [135]. Ці джерела представляють особливу цінність, так як саме представники «третього елементу» мали безпосередню можливість спілкуватися з місцевим населенням, краще ніж хто інший знали місцеві потреби та вирішували цілий ряд сільськогосподарських проблем.

Ще одна група джерел відтворює діяльність сільськогосподарських навчальних закладів в Таврійській губернії [136], [137], [138], [139], [140], [141], [142], [143]. Ці документи дозволяють переглянути бюджет шкіл, програму занять, методи виховання учнів, їх вплив на розвиток регіону. Загальну картину функціонування сільськогосподарських виставок відображають їх звіти [144], [145], устави [146] та програми [147]. В них ми знаходимо цінну інформацію про кількість експонатів та експонентів, правила та вимоги для участі, кількість відвідувачів, ціну.

Статистичні та довідкові збірники виокремлюються в окрему групу джерел. Сюди відносяться матеріали, які відображають національний склад, розподіл населення Таврійської губернії за мовою, національністю, зайнятістю [148], вказують перелік періодичних сільськогосподарських видань [149], тем для сільськогосподарських бесід та читань [150], наявний агрономічний персонал [151], кількість сільськогосподарських навчальних закладів [152]. Подібні збірники дозволяють краще ознайомитися з соціальними, національними та інтелектуальними особливостями досліджуваної території.

Велика кількість фактичного та статистичного матеріалу щодо огляду агрономічної допомоги населенню надається в спеціальних збірниках, що видавалися

ГУЗЗ на рівні кожної губернії. За своєю структурою збірники ділилися на 4 частини: 1) загальногубернський технічний огляд; 2) короткий фінансовий звіт по губернії; 3) технічні агрономічні звіти по окремим повітам та організаціям; 4) влаштування сільськогосподарських курсів для землемірів [153]. Дані зі збірника систематизувалися та за таким самим принципом друкувалися на рівні всієї країни [23]. Цінність цих джерел надзвичайно висока, адже вони дозволяють створити цілісну картину досягнень суспільної агрономії станом на 1913 р. – останнього мирного року перед початком воєнних дій в Європі.

Узагальнені відомості щодо врожаю, заходів по боротьбі з шкідниками, цінам на продукти харчування, орендним цінам на землю та іншим особливостям сільського господарства губернії знаходимо в «Сільськогосподарському огляду Таврійської губернії» [154], [155]. Значимість довідників виражається в тому, що за допомогою них можна прослідкувати загальну динаміку якості та кількості врожаїв по рокам, починаючи з 1899 р., та простежити вплив політичних, соціально-економічних явищ на розвиток економіки в цілому.

Важливим джерелом для написання дисертації стали матеріали періодичних видань, в першу чергу «ВТЗ» [156], [157], [158], [159], [160], [161] та «Вісті МЗДМ» [162], [163], [164], [165], [166], а з 1905 р. «Вісті ГУЗЗ». На шпальтах «ВТЗ» часто публікували власні статті земський агрономічний персонал. Тут можна знайти оголошення сільських господарів губернії, приватних осіб та торгових фірм, телеграми та відомості про положення ринків збуту товарів сільського господарства, урядові розпорядження, розпорядження і сповіщення земських управ Таврійської губернії, місцеву земську та загальноземську хроніку, ціни на хліб, відомості про ярмарки, ціни на робочі руки, відомості про врожай, вказівки по боротьбі з шкідливими комахами, метеорологічні відомості, статті по сільському господарству. В свою чергу цінність «Вістей МЗДМ» визначається публікацією циркулярів, постанов та інших законодавчих актів Департаменту землеробства та інших урядових установ, що стосувались сільського господарства та несли загальноімперський характер.

Таким чином, встановлено, що проаналізований комплекс джерел дозволяє вирішити дослідницькі завдання, поставлені під час написання дисертації. Земські органи, незважаючи на постійний тиск та контроль з боку царської адміністрації, залишили величезний пласт матеріалів, що практично по всіх напрямках відображають їх всеохоплюючу діяльність. Урядові документи в основному виражені в законодавчій базі, формуючи умови для земств та інших суспільних організацій. Дані документи становлять основну джерельну базу дослідження та дозволяють створити цілісну картину земської та урядової діяльності з усіма їхніми недоліками та перевагами.

1.3. Теоретико-методологічні основи роботи

Для досягнення постановленої мети і завдань автором застосовано цілий комплекс різноманітних методів, а також принципів наукового пізнання. Серед останніх використано принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності та альтернативності.

В контексті принципу історизму дисертантом проаналізовано середовище в якому формувався закон, що регулював земську діяльність, зміни в законодавчій базі, що так чи інакше впливали на їх можливості, а також умови функціонування земських установ в конкретних історичних обставинах. На наш погляд, використання даного принципу дозволило прослідкувати історичні події в ретроспективі.

Принцип системності реалізовується шляхом вивчення земств Таврійської губернії разом з іншими українськими та російськими губерніями, як невід'ємної складової, одночасно дозволяє виокремити регіональні особливості. Крім того, такий підхід сприяє розгляду взаємодії земських та урядових структур більш системно та злагоджено, в сукупності взаємопов'язаних елементів. Хоча Таврійська губернія і мала своєрідну специфіку в кліматичному, географічному, національному та культурному сенсі, однак розглядалася владою як невід'ємна частина Російської імперії.

Дотримуючись принципу об'єктивності автор розглянув весь доступний комплекс джерел за рахунок критичного осмислення фактологічного матеріалу. Таким чином, відкривається можливість дати неупереджену оцінку проаналізованим історичним подіям та явищам. Даний принцип дуже важливий, адже дореволюційна земська історіографія часто ідеалізувала земські установи, в свою чергу радянські історики намагалися очорнити успіхи земств, не приймаючи до уваги їх досягнення. Без використання принципу об'єктивності неможливо з наукової точки зору вивчати будь-які історичні події, в тому числі і в контексті обраної нами теми.

Використання принципу всебічності дозволило неупереджено вивчити наявні історичні джерела, оминати занадто суб'єктивні та неправдиві висновки. Будь-яке історичне явище чи процес потребує дослідження як окремих його аспектів на різних рівнях і зрізах, так і в сукупності як єдине ціле. Саме такий підхід дав можливість створити цілісну картину функціонування земських установ, об'єктивно висвітлити як позитивні так і негативні сторони їх діяльності.

Принцип альтернативності застосовувався при визначенні можливостей подальшого розвитку суспільства, якби Столипінська реформа в поєднанні з остаточним влаштуванням дільничної агрономії втілилася в життя та реалізовувалася на практиці ще 10-15 років. На нашу думку, якщо історичні обставини дозволили земствам попрацювати в мирний час ще хоча б декілька десятиліть, позитивні наслідки від їхньої діяльності були б вражаючими.

Перелічені принципи реалізовувались за допомогою цілого ряду методів, що обумовлено поставленою метою та завданнями дослідження. Так, використання історико-хронологічного методу дозволило розглянути історію становлення агрономічної організації Таврійської губернії в хронологічній послідовності, від періоду зародження, що розтягнувся більше ніж на три десятиліття, до заснування дільничної організації як вищої форми взаємодії земств та держави. Такий підхід зумовлений специфікою теми та яскраво ілюструє генезис агрономічної організації в історичній ретроспективі.

Історико-порівняльний метод дав можливість встановити схожість і відмінність способів діяльності повітових земств досліджуваної території, а також визначити

спільні і відмінні риси з українськими губерніями. Адже кожне повітове земство Таврійської губернії значно відрізнялось від сусіднього, а для нас дуже важливо розглянути їх саме як цілісну систему.

За допомогою компаративного методу дисертантом проведено зіставлення результатів земської діяльності де уже функціонувала дільнична агрономічна організація з територіями де вона тільки зароджувалась. Справа в тому, що в деяких повітах керівництво дільничною агрономією тривалий час знаходилась в руках землевпорядного відомства, хоча більшість сучасників відзначили, що земства краще ніж хто інший розуміли місцеві потреби та саме вони повинні вирішувати агрономічні проблеми.

Іншим важливим методом, що застосовувався під час написання дисертації став описовий метод. Він дозволив скласти цілісне уявлення про земські установи від періоду заснування до початку Першої світової війни.

Використання статистичного методу дозволило порівнювати різні статистичні дані зокрема щодо чисельності агрономічного персоналу, кількості проведених бесід і читань, наявності злучних пунктів і сільськогосподарських складів на рівні материкових та кримських повітів, а також наводити паралелі з іншими українськими губерніями.

І нарешті метод систематизації забезпечив формування цілісної реконструкції взаємодії земських та державних органів в сільськогосподарській сфері, виділення комплексу засобів співпраці та спільної діяльності по окремим питанням. Однак пошук такої оптимальної співпраці затягнувся на довгі десятиліття внаслідок постійного вдосконалення агрономічної організації.

Таким чином, встановлено, що комплексне використання в дослідженні окреслених принципів та методів дозволило автору розглянути зазначену проблему цілісно та об'єктивно, досягнувши при цьому поставленої мети і завдань, та забезпечивши достовірність результатів.

Висновки до 1 розділу

1. Відзначено, що питання земського впливу на розвиток сільського господарства постійно цікавило вітчизняних і зарубіжних дослідників. Дорадянська історіографія характеризується звеличенням їх ролі та розглядом земської діяльності в контексті єдиної сили, котра дійсно могла стати рушійною силою епохальних змін в країні. Така постановка питання пояснюється тим, більшість авторів самі ставали земськими діячами або відносили себе до прихильників ліберального руху. Радянська історіографія навпаки, відзначається однобоким ставленням до роботи земств, зіставляючи їх з радами. Новітній етап розвитку української державності дозволив історикам об'єктивніше оцінювати земські досягнення, критично виділяти як прорахунки так і успіхи. Увагу сучасних вчених привертала різноманітні питання земської діяльності, особливо цінними є регіональні дослідження по окремим губерніям. Таврійська губернія в цьому сенсі, за винятком кількох наукових розробок, випала з поля зору науковців, особливо питання щодо сільського господарства. Крім того, відсутні дослідження, що віддзеркалюють співпрацю земств з державними органами. Постала необхідність об'єднання зусиль земських істориків та публікації багатотомної всеохоплюючої роботи, яка розкриє загальну картину функціонування земських органів українських губерній в загальноімперському контексті.

2. Зазначено, що для всебічного розгляду поставленої мети та завдань, дисертантом використано цілий комплекс неопублікованих та опублікованих джерел. Неопубліковані джерела представлені в вигляді фондів Державного архіву Автономної Республіки Крим та Державного архіву Запорізької області: Таврійська губерньська земська управа (ф. 60), Сімферопольська повітова земська управа (ф. 61), Ялтинська повітова земська управа (ф. 62), Мелітопольська повітова земська управа (ф. 232) та Бердянська повітова земська управа (ф. 269) Проаналізовані архівні фонди вперше залучено до наукового обороту та стали важливим фактологічним матеріалом для дослідження регіональних особливостей Таврійської губернії. Опубліковані джерела класифіковано за наступним принципом: 1) джерела центральних органів влади; 2) журнали, протоколи та постанови земських зборів; 3) публікації земського та урядового агрономічного персоналу; 4) звіти про діяльність сільськогосподарських

навчальних закладів та функціонування виставок; 5) статистичні та довідкові збірники; 6) періодика. Перелічені джерела стали основним підґрунтям для написання дисертації та дозволили сформувати всесторонню картину співпраці земських та урядових структур.

3. У ході наукового дослідження використано принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності та наступності. Серед наукових методів застосовано історико-хронологічний, історико-порівняльний, компоративний, описовий, статистичний та метод систематизації. Використання названих принципів і методів дозволило розглянути сформульовану проблему об'єктивно та неупереджено, відтворити стан справ в сільському господарстві, а також сприяння йому з боку земств та держави, та довести, що пошук раціональної системи суспільної агрономії розтягнувся на довгі десятиліття і втілювався в життя лише в заключну п'ятилітку передвоєнного часу.

РОЗДІЛ 2. СПРИЯННЯ ЗЕМСЬКИХ ТА ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ СТВОРЕННЮ РИНКОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

2.1. Заснування та діяльність агрономічної організації

Відміна кріпосного права в Російській імперії в другій половині XIX ст. призвела до ряду важливих доленосних реформ, що значно змінило соціально-економічний устрій країни. Однією з найважливіших, можна вважати земську реформу, покликану ідеєю заснування органів місцевого самоврядування в умовах самодержавного режиму. Новий закон, що формувався в умовах цілковитої таємності, є компромісним варіантом між різними політичними силами та впроваджувався на принципах всестановості та майнового цензу.

Згідно з «Положенням про губернські та земські установи» від 1 січня 1864 р., населення повіту, для виборів до повітових земських зібрань, поділялося на три окремі курії: до першої входили землевласники повіту, до другої – власники нерухомого майна в місті та до третьої – селяни. Вибори до кожної курії проходили окремо. Причому, вибори для селян були багатоступінчатими, по яким з сільської общини на волосний схід відправлялися представники, котрі обирали вибірників, а ті в свою чергу – гласних повітового земського зібрання. Для участі в з'їзді представників від першої курії приймали участь землевласники, котрі мали у своїй власності певну кількість землі або нерухомого майна, що значно відрізнялася в різних регіонах Російської імперії [109, с. 22]. Особливо неоднорідною вона була в Таврійській губернії, коливаючись від 25 (південний берег Криму) до 475 десятин [109, с. 243]. У виборців другої курії існував річний майновий ценз, що різнився від 500 до 6 000 крб. в залежності від міста.

До 1875 р. земська організація створена на рівні губерній та повітів у 34 губерніях Російської імперії. Після обрання гласних в повітах проводилися земські збори, що обирали власний виконавчий орган – управу та гласних до губернського земства. До складу повітової управи входили три чоловіки – голова та двоє членів,

хоча були випадки, коли кількість повітових управ збільшували до чотирьох чоловік, а губернських – до шести. Повноваження земських гласних діяли три роки, в свою чергу члени управ обиралися на невизначений термін. Як повітові так і губернські збори проводилися не менше одного разу на рік, переважно восени [30, с. 11].

З самого початку своєї діяльності земські установи створювалися та діяли поряд з урядовими організаціями, але не входили з ними до загальної системи державного управління. За влучним висловом слов'янофілів, земські установи являлися закладами без даху і без фундаменту, так як не були пов'язані ні з власною місцевістю в особі волосних та сільських правлінь, ні з центральною владою [25, с. 144]. Більше того, влада в особі губернатора або міністра постійно контролювали діяльність земств через запровадження цензури та перевірки кошторису, постанов та ін.

Ще одним ударом по роботі земських закладів стала контрреформа від 12 червня 1890 р., значно звузивши умови їх функціонування. З цього часу збільшується кількість дворян в земських зібраннях за рахунок зменшення представництва всіх інших категорій населення. Помітно розширив контроль над земською діяльністю новоутворений орган – губернські по земським справам присутствія, посилилась перевірка кошторису видатків [72, с. 36].

Так, згідно «Положення» до функцій земств входили обов'язкові та необов'язкові справи. Причому обов'язкові справи перекладені на їх плечі, так як стали великим тягарем для царської бюрократії. До них відносились питання: страхування сільськогосподарських будівель, ремонт мостів і шляхів, утримання лікарень і богадільнь та ін. І лише по залишковому принципу фінансувалися необов'язкові витрати, такі як освіта, медицина, ветеринарія, сільське господарство [109, с. 14].

Незважаючи на різні заборони та утиски з боку адміністрації, земські установи стали дієвими органами місцевого самоврядування. Особливо помітні результати в області медицини та народної освіти, куди направлялось більше половини видаткового кошторису. Закон, відносячи до предметів ведення земських закладів «сприяння залежними від земства способами місцевому землеробству», не визначав ступінь обов'язковості для земства цього сприяння в ряду інших завдань [23, с. 87].

Ідея агрономічної допомоги населенню неодноразово виникала і в дореформений час, але постійно терпіла невдачу. Земські установи в перші роки своєї діяльності звертали увагу на незадовільний стан розвитку сільського господарства та через низький культурний рівень селянської маси не змогли створити дієвої агрономічної організації. До початку 90-х рр. XIX ст. заходи земських установ Таврійської губернії щодо поліпшення стану сільського господарства не носили системного характеру і зводились лише до спроб пожвавлення виноградарства, садівництва, тваринництва, організації сільськогосподарського кредиту та ін. Так, в 1866 г. Московським товариством сільського господарства запропонований проект дорадчих сільськогосподарських органів при управах, розроблений І. Н. Шатиловим. Проект визнавався земствами передчасним [23, с. 91].

Сімферопольське земство не стало виключенням з правил і на початку своєї діяльності намагається покращити економічну ситуацію в регіоні. Уже 26 вересня 1867 р. на земському повітовому зібранні слухається доклад особливої комісії про заходи, які потрібно провести для сприяння та розвитку промисловості в Сімферопольському повіті. Це досить непросте питання комісія розглянула детально на основі наявних даних та виділила наступні відділи: 1) покращення шляхів та сполучення в повіті; 2) садівництво; 3) землеробство; 4) тютюнництво; 5) вівчарство; 6) конярство; 7) збереження угідь від потрав і ушкоджень; 8) найм робітників і умови між ними та роботодавцями; 9) користування проточними водами; 10) клопотання перед урядом про відкриття в Сімферополі повітового відділення Комерційного банку; 11) розмежування земель; 12) запровадження постійних виставок; 13) заохочення земства до заснування різних промислових і заводських компаній; 14) про обов'язковість продажу хліба на терезах, а не на міру. По кожному з цих питань надавались практичні рекомендації щодо покращення стану господарства в регіоні. Всі пропозиції надруковані в вигляді додатку до брошури в кількості 250 екземплярів та роздані землевласникам повіту [108, арк. 96].

В тому ж таки 1867 р. земською управою виділено 240 крб. Зубчанінову на виробництво особливої парової машини для знищення гусениці і саранчі, проводяться

фінансування дослідів з використанням на кримських землях універсального культиватора Христофорова [108, арк. 97].

За ініціативи голови губернської земської управи В. К. Вінберга в 1878 р. губернське зібрання заснувало особливий капітал в 150 тис. крб. для видачі позик малоземельним селянам [113, с. 348], ще через шість років відкрито відділення Селянського банку в Таврійській губернії [2, с. 12]. В цілому, економічна діяльність земських установ в означений період була малоефективною і не давала відчутних результатів майже в усіх земських губерніях.

Одним з найбільш поширених земських заходів стало сприяння закупівлі населенням землеробських знарядь, машин, насіння та ін. До початку 80-х років у всій країні лише 40 земств асигнувало кошти на поширення сільськогосподарських знарядь, 25 – на поширення посівного насіння [23, с. 94].

В області сільського господарства земська діяльність особливо активізується на початку 90-х рр. XIX ст. На думку Б. Б. Веселовського причиною такого явища стало підвищення ролі так званого «третього елементу» (земська службова інтелігенція) на ґрунті загального підйому настрою після голоду 1891-1892 рр. та як наслідку сільськогосподарської кризи, а також посилення протекціоністської (на користь промисловців) політики уряду Російської імперії [19, с. 465-466]. Разом з тим, 30 березня 1894 р. Міністерство державного майна (МДМ) реорганізовується в Міністерство землеробства та державного майна (МЗДМ), причому найбільші повноваження по агрономічній допомозі населенню зосереджуються в руках Департаменту землеробства [23, с. 80].

Щоб інформувати населення про свою діяльність, новостворене міністерство створило власний друкований орган – «Вісті Міністерства землеробства та державного майна» (ВМЗДМ). В програму видання входила публікація нових законів, розпоряджень міністра, даних про діяльність земств та сільськогосподарських товариств та ін. [163, с. 1].

Одним з перших важливих заходів новоутвореного міністерства стало звернення в 1895 р. до всіх земських зборів з питаннями, в яких пропонувалося навести власне бачення потреб сільського господарства у регіоні та в цілому по

імперії. Повітові земські збори Таврійської губернії також відгукнулися на пропозицію міністерства, визнавши нарізлу потребу у влаштуванні при управах сільськогосподарських рад та запрошенні агрономічного персоналу [167, с. 32]. Таким чином, держава вперше пропонує співпрацю земським органам та визнає їх важливу роль в окресленому питанні.

На практиці повноцінного взаємозв'язку в діяльності центрального сільськогосподарського відомства та місцевих закладів так і не відбулося внаслідок відсутності у відомства своїх місцевих органів та вкрай мізерного бюджету. Замість запропонованих колегіальних органів на місцях створювалися посади УСЧ (пізніше перейменовані в інспекторів сільського господарства) та спеціалістів по окремим галузям [23, с. 82].

Серйозною проблемою для сільського господарства на рівні всієї держави стала відсутність професійних кадрів. Так, в 1894 р. на всю імперію функціонувало лише 4 вищих навчальних заклади, в яких готували фахівців по сільському господарству (Московський сільськогосподарський інститут, Інститут сільського господарства та лісництва в Новій Олександрії, Рижське політехнічне училище та Вищі курси по виноробству в Імператорському Нікітському саду), 9 середніх, 73 нижчих, 21 учительських та ін. шкіл різних відомств з викладанням сільськогосподарських предметів [23, с. XV].

В Таврійській губернії новатором у справі заснування агрономічної організації можна вважати Бердянське земство, за ініціативи якого піднімалося питання про необхідність централізації в губернії діяльності повітових земств по організації заходів щодо покращення сільського господарства. Дане питання передане на обговорення в комісію з найбільш відомих господарів губернії і представників повітових земств, завдання якої зводилось до розробки документу у відповідності з місцевими господарськими умовами. Комісія прийшла до висновку рекомендувати земствам заснувати при повітових управах повітові сільськогосподарські ради, а при губернській управі – губернську сільськогосподарську раду, до складу якої повинні ввійти представники повітових рад. Крім того, рекомендувалось при губернській управі заснувати посаду агронома або інспектора з сільського господарства з вищою

освітою та мати власний друкований орган. Запропонована організація схвалена і прийнята губернським земством 16 січня 1892 р., але реалізована на практиці через те, що не всі повітові земства прийняли її доцільною і здатною підвищити добробут місцевого населення [168, с. 8].

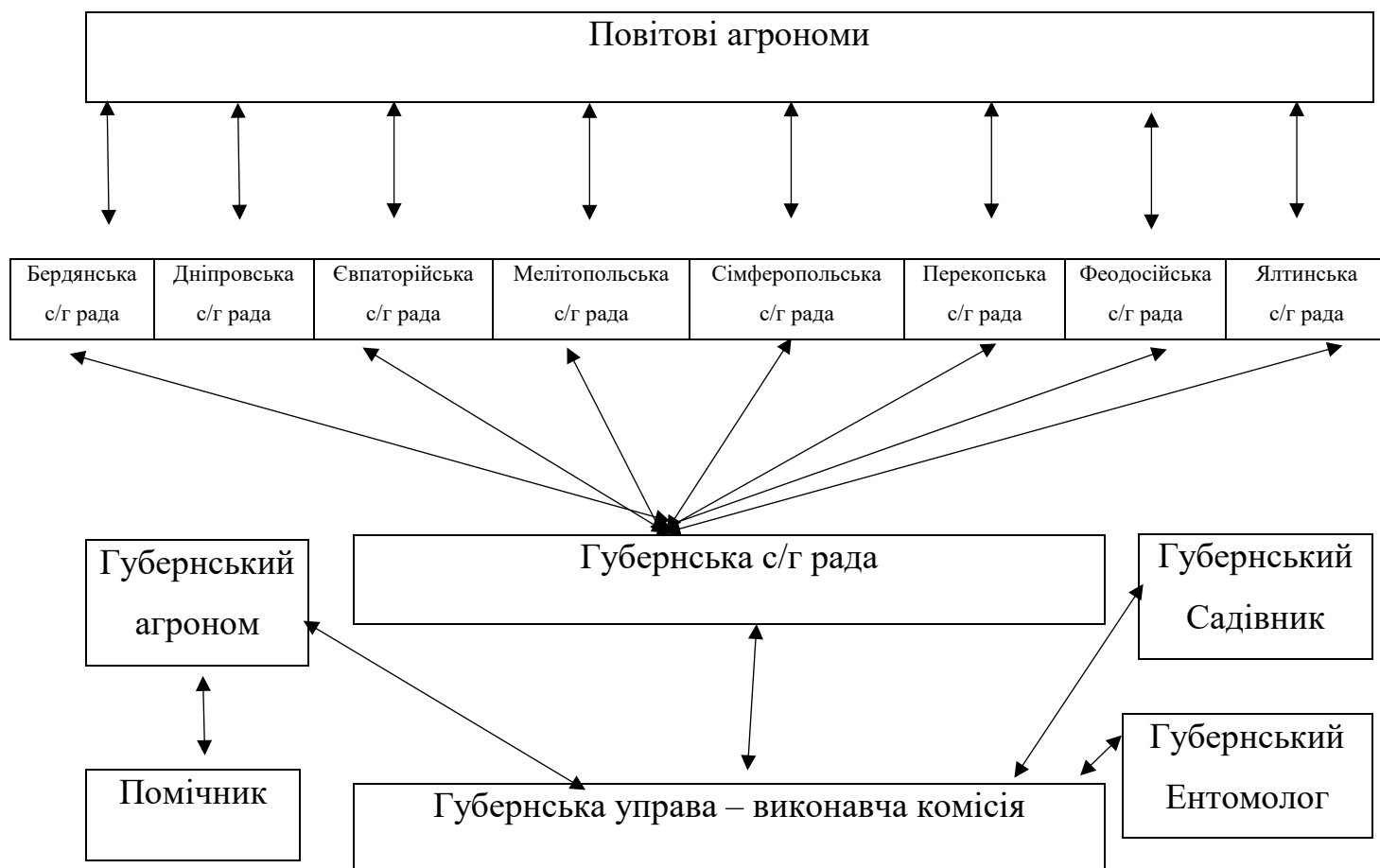
ТГЗ постановою від 24 січня 1894 р. ухвалило питання щодо створення агрономічної організації в Таврійській губернії та запрошення агронома з окладом 2000 крб. Врешті-решт, і цю постанову призупинено через те, що в 1894 р. засновується МЗДМ. В пресі поширилися слухи про наміри новоутвореного міністерства заснувати місцеві органи по сільськогосподарській частині. Та втілити в життя розроблений проект вдалося частково лише після ухвалення міністерського закону від 12 квітня 1899 р., згідно з яким в губерніях де існували земські установи вводився особливий порядок сприяння сільського господарства.

В Таврійській губернії засновувалась посада УСЧ на чолі з колезьким радником, кандидатом сільськогосподарських наук Неручевим Михайлом Васильовичем [168, с. 11]. Крім того, затверджувалися урядові спеціалісти по сільськогосподарській частині, котрі ділились на 4 розряди: а) старших спеціалістів; б) молодших спеціалістів; в) старших інструкторів; г) молодших інструкторів. Спеціалісти зобов'язувалися відвідувати місцеві господарства по заяві господарів, з метою подачі їм вказівок та порад, збирати дані по стану окремих галузей сільського господарства, виконувати доручення по проведенню на місцях урядових заходів, направлених на покращення техніки сільського господарства, приймати участь в боротьбі з шкідливими в сільському господарстві тваринами, комахами та бур'янами [168, с. 9-10].

Михайла Васильовича можна вважати одним із ідейних натхненників та засновників агрономічної організації Російської імперії. Ще будучи гласним Московських губернських зборів він висунув проект «Про поширення сільськогосподарських знань та покращення землеробства», який обговорено у 1876 р. московською спілкою сільського господарства. Проектом передбачено створення посади губернського агронома, котрий мав виконувати обов'язки консультанта при губернській земській управі з питань сільського господарства,

готувати доповіді для земських зборів, систематизувати діяльність повітових агрономів, а також наглядати за роботою земського складу та комісійних організацій [23, с. 90].

В 1900 р. на губернському земському зібранні УСЧ запропонував власний проект агрономічної організації в Таврійській губернії, який частково нагадував програму від 1892 р., розроблену спеціальною комісією. Так, згідно з цим проектом найнижчою ланкою агрономічної організації мали б стати повітові агрономи, котрі втілювали б в життя постанови повітових сільськогосподарських рад, на їх плечі лягав основний тягар відповідальності по сприянню розвитку сільського господарства. По одному представнику з повітових рад (найчастіше це самі агрономи або голови земських управ) мали б приймати участь у засіданнях губернської ради, на якій обов'язково брали участь губернський агроном, садівник та ентомолог. Схематично така організація мала б наступний вигляд:

Михайло Васильович рекомендував проводити періодичні з'їзди для повітових агрономів та покласти на їхні плечі завідування сільськогосподарськими складами, які тільки починали відкриватися в губернії [169, с. 100].

Під час обговорення проекту на губернських земських зборах 1900 р. гласний С. С. Крим заявив, що запропонована Неручевим агрономічна організація подібна до тої, яку пропонували в 1892 р. та її обов'язково потрібно влаштувати в Таврійській губернії. Гласний А. М. Колчанов заперечив, вказавши, що коли пропонувалась посада губернського агронома, до його обов'язків входила розробка сільськогосподарських питань та їх вирішення з відповідними державними структурами. Так як з запровадженням посади УСЧ на нього покладалися майже ті ж самі обов'язки, тому в існуванні губернських агрономів більше немає потреби. Доклад Неручева вирішено передати повітовим земським зборам і разом з останніми остаточно визначитись на наступних чергових зборах [169, с. 103].

За створення агрономічної організації виступав і губернський ентомолог Мокржецький Сигізмунд Олександрович, який в 1901 р. командирований в Москву для участі в з'їзді діячів по агрономічній допомозі населенню з метою вивчення досвіду діяльності агрономічних організацій в інших губерніях. Повернувшись до Сімферополя, Сигізмунд Олександрович підготував доповідь губернській земській управі, де проаналізував існуючі агрономічні організації і запропонував свою. В своїй доповіді він виділяв три типи губернських агрономічних організацій в Російській імперії: 1) централізований, де губернське земство несе всі витрати по агрономічній допомозі населенню, запрошує повітових агрономів, котрі діють по її програмі і під контролем губернської управи і губернського агронома. Такий тип організації вже існував у В'ятській, Нижегородській, Пермській і Херсонській губерніях; 2) другий тип заснований на спільній роботі та взаємодії губернського та повітових земств, причому повітові земства користуються повною самостійністю у прийнятті рішень. Об'єднання земств досягається шляхом з'їздів агрономів, голів управ та інших членів сільськогосподарських рад. Половину оплати повітовим агрономам бере на себе губернське земство. Така організація діє в Московській, Курській, Самарській, Уфимській, Новгородській, Ярославській та ін. губерніях; 3) нарешті третій тип

представляє собою відокремлену діяльність повітових і губернських організацій, котрі працюють абсолютно окремо по різних програмах. До цього типу належать губернії: Володимирська, Саратовська, Воронежська, Калужська, Чернігівська, Катеринославська та ін.

Для Таврійської губернії губернський ентомолог найбільш прийнятним вважав другий тип агрономічної організації, вказавши на необхідність створення сільськогосподарських рад при повітових та губернській управах, як дорадчих колегіальних органів. До складу губернської ради, на думку Сигізмунда Олександровича, мали входити з правом голосу: члени губернської земської управи, голови повітових управ, губернський агроном і його помічник, повітові агрономи, завідуючі спеціальними агрономічними і економічними організаціями губернського земства (статистик, ентомолог, ґрунтознавець, садовод та ін.) та уповноважений МЗДМ. Збиратися такий орган повинен не менше двох разів на рік та мав розробляти програми і плани сільськогосподарських заходів в губернії. За таким самим принципом рекомендувалася діяльність повітових рад [115, с. 3–7].

Всі повітові земства підтримали вищезгадані проекти і до 1905 р. тільки три з них (Дніпровське, Перекопське і Ялтинське) не мали власних агрономів. Першим земським агрономом Таврійської губернії став Олексієнко С. А., котрого запросило на цю посаду Бердянське земство в 1894 р. [170, с. 173] Паралельно з посадами агрономів в повітах почали діяти сільськогосподарські ради. Програма діяльності повітових агрономів кожного року змінювалася та вдосконалювалася в залежності від поставлених сільськогосподарською радою цілей і завдань. Так, сімферопольська сільськогосподарська рада на засіданні від 17 листопада 1903 р. прийняла наступну програму діяльності агронома А. А. Левицького на 1904 р.: участь в підготовчих роботах до губернської виставки; поширення травосіяння шляхом безкоштовної роздачі насіння кормових трав; діяльність по очищенню зерна від насіння бур'янів шляхом роздачі в оренду місцевому населенню дискових трієр-коколевідбірників, призначених для очищення зерна від домішок куколя; поширення знань по сільському господарству і садівництву шляхом бесід та читань; видання брошур по

сільському господарству і садівництву; влаштування показових полів на землях селян; діяльність по меліоративному кредиту та ін. [170, с. 1].

Земські агрономи в перші роки діяльності спіткнулися з проблемою недовіри серед місцевого населення. Михайло Васильович Неручев на шпальтах газети «ВТЗ» в статті «Агрономічна допомога населенню» наводить показовий приклад, що відбувся в кінці XIX ст. та притаманний усім регіонам імперії. Так, за словами Неручева, Пермським губернським земством проводилось статистичне опитування з заповненням анкети, в якій сільському населенню пропонувалося дати відповідь на питання про значення діяльності агрономів. Бланки з запитаннями розіслали по всій території губернії. Результати опитування продемонстрували наступну картину: більшість селян заявило, що користі від агрономів не бачать і нічого не знають про цих спеціалістів, деякі кореспонденти вказали, що чули про їх існування, і лише незначна частина опитаних відповіли, що звертались до агрономів за порадою [157, с. 46].

Територіальні межі та функціональні задачі урядових агрономічних організацій по задуму Департаменту землеробства повинні полягати в управлінні спеціальними галузями сільського господарства, а також в проведенні тих робіт, котрі по масштабам та значенню перевищували можливості окремих земств, в здійсненні заходів місцевого значення в тих повітах, де земська агрономічна діяльність ще не отримала достатнього розвитку [172, с. 293].

Склад урядового агрономічного персоналу суттєво відрізнявся від земського персоналу, в якому більшість спеціалістів займалось агрономічною діяльністю. Таким чином, між земством та центральним сільськогосподарським відомством відбувалося розділення повноважень на місцях. В той час, коли земська організація намагається рівномірно підтримувати всі господарства території своєї губернії і досягає цього за рахунок збільшення кількості агрономів, переходячи від губернської організації до повітової, а пізніше до дільничної. Урядова організація обслуговувала окремі галузі сільського господарства створюючи на місцях багаточисленні посади спеціалістів і в своєму розвитку намагається об'єднати інтереси спеціальних галузей

в окремих районах з однаковими природно-історичними та господарським умовами [23, с. 140].

В травні 1905 р. МЗДМ реорганізовано в ГУЗЗ, причому на перший план реформоване відомство ставило питання землевпорядкування та перенаселення. Перетворення всього відомства на перших порах майже зовсім не відобразилось на організації Департаменту землеробства, а також на розмірах агрономічної допомоги населенню. Тільки з 1907-1908 рр. спостерігається помітне розширення урядових заходів, хоча ще до 1910 р. урядові витрати продовжували відставати від витрат земських закладів [23, с. 85].

Справжньою революцією на селі можна вважати столипінську аграрну реформу, розпочату 9 листопада 1906 р. і направлену на поступову руйнацію селянської общини та забезпечення селян землею у приватну власність шляхом утворення відрубних і хутірських господарств. Задля виконання поставленої реформи створювалися губернські та повітові землевпорядні комісії. В той же час агрономічні організації, що знаходились при агрономічних комісіях, в порівнянні з земськими та урядовими сільськогосподарськими організаціями ставили перед собою зовсім інші завдання. Головне завдання для них полягало в заснуванні якомога більшої кількості господарств індивідуального володіння [172, с. 406]. Підготовка до Столипінської реформи покаже, що такі комісії не зможуть сформуватися тільки в відомчих канцеляріях. Крім цього, враховувалась ініціатива в особі суспільних діячів та осіб, що представляли сільське населення в органах самоуправління [172, с. 409].

Разом з проведенням Столипінської аграрної реформи кардинально збільшуються асигнування як державних так і земських органів на агрономічні заходи в країні. Їх взаємовідносини найчастіше регулювалися принципом дотації, коли намічена програма дій повітових та губернських земств за недостатністю коштів фінансувалася з бюджету Департаменту землеробства. Крім того, поширювався принцип, за яким урядове фінансування агрономічних заходів відбувалося казенним порядком через чинів відомства. Бюджет Департаменту землеробства з 1906 р. виражався в наступних числах: 1906 р. – 3 898 000 крб.; 1907 р. – 4 040 000 крб.;

1908 р. – 4 596 000 крб.; 1909 р. – 5 365 000 крб.; 1910 р. – 7 495 000 крб.; 1911 р. – 16 365 000 крб.; 1912 р. – 21 880 000 крб.; 1913 р. – 29 200 000 крб. [21, с. 328].

Загальний хід розвитку земської агрономічної допомоги населенню можна побачити з земських асигнувань на сільськогосподарські заходи з 1895 р., коли вперше почалась урядова реєстрація цих даних: 1895 р. – 933 000 крб.; 1900 р. – 2 350 000 крб.; 1905 р. – 4 169 000 крб.; 1910 р. – 8 960 000 крб.

З цього випливає, що сума земських витрат за 15 років збільшилася в десять разів. Разом з тим, показовими є і зміни обігових коштів земських складів, оборотних кредитів та різноманітних фондів на вищеназвані заходи: 1895 р. – 678 000 крб., 1900 р. – 4 128 000 крб.; 1905 р. – 9 066 000 крб.; 1910 р. – 20 531 000 крб. [21, с. 327].

До поширення ідеї про дільничну агрономічну організацію Департаментом землеробства в 1910 р. скликано із підвідомчих спеціалістів особливу нараду, на якій розробили основні правила спільної діяльності державних і земських агрономічних установ, що працювали на місцях [173, с. 9]. На цій нараді прийняли рішення про те, що замість направлених в розпорядження земських управ спеціалістів, їм будуть надані кошти для утримання додатково найнятого персоналу [22, с. 47]. Однак на практиці розділення повноважень розтягнеться на довгі роки.

Найкращою формою землеустрою в цей період вважалася дільнична організація. Так як сільськогосподарсько-економічні райони Таврійської губернії не зовсім співпадали з адміністративною межею повітів, при розробці положення та розмірів дільниць приймалися до уваги: кількість одноосібних землевласників в районі, якість ґрунту, густота населення, кількість опадів, визначення головних та другорядних галузей господарства та ін. Максимальний розмір радіуса дільниці зазвичай не перевищував 40-50 км. В середньому по губернії в 1913 р. на одну агрономічну дільницю приходилось 1 391 одноосібних землевласників з площею 18 376 дес.

В Таврійській губернії за рахунок урядових кредитів дільнична агрономія вперше запроваджується в 1909 р. в Феодосійському повіті, який розділили на два райони – Підгірний та Керченський з завідуванням окремих агрономів. Уже через рік дільнична організація поширилася на всю губернію і з кожним роком зростала,

особливо в материкових повітах губернії. Так, якщо в 1910 р. в Мелітопольському повіті нараховувалось 4 дільниці, то в 1913 р. їх кількість збільшилася до 7. З 2 до 7 дільниць збільшилось в Дніпровському повіті, та з 3 до 6 в Бердянському. В 1913 р. на кримському півострові лідером залишився Феодосійський повіт – 4 агрономічні дільниці, по 2 дільниці перебували на балансі Євпаторійського, Перекопського та об'єднаного Сімферопольського та Ялтинського повітів. Ще одна дільниця діяла з 1910 р. на Арабатській стрільці. Таким чином, в 1913 р. в губернії нараховувалось 31 агрономічні дільниці, з яких 20 в північних повітах та 11 на півострові, що майже повністю задовольняло потреби регіону [153, с. 3].

З 9-го по 13-те вересня 1911 р. в м. Харкові відбулася сільськогосподарська обласна нарада, на якій побувало більше 200 офіційних осіб від Таврійської, Катеринославської, Полтавської, Херсонської, Орловської та Тульської губерній. Головним досягненням наради стало вироблення спільного проекту дільничної організації. Згідно з даним проектом, для попередньої розробки організаційних економічних питань при повітових управах повинні створюватися дорадчі органи – економічні ради або сільськогосподарські комісії. Опорними організаціями при проведенні в життя агрономічних заходів на місцях мали стати дрібні сільськогосподарські товариства та інші кооперативні установи.

Об'єднання спільних дій по агрономічних заходів в губернії, а також безпосереднє здійснення заходів, що носять загальногубернський характер, лежать на обов'язках губернського земства, в розпорядженні якого створювався виконавчий орган в вигляді Агрономічного бюро та дорадчі – агрономічна нарада і економічна рада [174, с. 286].

Важливим підсумком роботи наради стало вирішення питання про взаємодію земських та урядових установ в справі агрономічної допомоги селянському населенню, яке покладалося на земські повітові та губернські агрономічні ради. Відповідно до 4-го та 5-го пунктів програми, після того як земство виражало бажання прийняти на себе частину витрат та організацію агрономічної допомоги місцевому населенню, визнавалось важливим передати всі наявні урядові кошти в розпорядження земства. Контроль над правильністю витрачання коштів

забезпечувався діяльністю повітових економічних рад з обов'язковою участю члена повітової землевпорядної комісії та представника ГУЗЗ, а також діяльністю Агрономічної наради при губернській землевпорядній комісії. В свою чергу, земства зобов'язувались представляти щорічні звіти по результатах виконаної роботи [174, с. 292].

За такою схемою прийнялись працювати і в Таврійській губернії. В повітах, де уже існувала земська організація держава приблизно наполовину фінансувала всі агрономічні заходи. До кінця 1913 р. така система існувала в Бердянському, Дніпровському, Євпаторійському, Мелітопольському та Перекопському повітах. В Сімферопольському, Феодосійському, Ялтинському повітах агрономічна організація зосереджувалася в руках повітових землевпорядних комісіях. Окремо виділялася Арабатська міжповітова ділянка, що безпосередньо знаходилася в компетенції губернської землевпорядної комісії. В майбутньому планувалося повністю передати в руки повітових земств ведення агрономічними організаціями за умови виконання певних вимог. Керувала всіма вищезгаданими органами губернська сільськогосподарська рада, заснована лише в 1912 р., і її виконавчий орган – агрономічне бюро на чолі з губернським агрономом.

Основою по якій Департамент землеробства здійснював допомогу земствам при влаштуванні інституту дільничних агрономів стало виконання наступних вимог: наявність достатньо розробленого плану ведення дільничної агрономії, встановлення розміру агрономічної дільниці відповідно місцевим сільськогосподарським даним; створення сприятливих умов для діяльності дільничних агрономів, що зводились до максимального обладнання сільськогосподарського пункту машинами, знаряддями, інструментами, моделями для демонстрації їх населенню; розмір земських асигнувань для отримання урядових коштів повинен досягати не менше 50 %, при чому виключно на земські витрати відносилось утримання повітового агронома, фінансування квартирних та відрядних агронома, а також видача винагороди агрономам, посади яких засновані до клопотання про матеріальну допомогу [117, с. 10].

До 1914 р. розподіл на агрономічні ділянки закінчився, за винятком Феодосійського повіту, де ще не пройшла передача агрономічної організації від землевпорядного відомства до місцевого земства, та Євпаторійського повіту, так як в ньому заснували лише дві ділянки, що явно не вистачало для задоволення потреб населення. До виключення входили також Ялтинський повіт з його спеціальними культурами та Арабатська стрілка, що обслуговувалася землевпорядним відомством [175, с. 888].

На думку урядового агронома І. В. Яновського агрономічна ділянка повинна складатись з кабінету агронома, бібліотеки, посібників для сільськогосподарських читань та бесід, приборів та інших предметів наочного та прокатного характеру [117, с. 5].

До числа установ, що як правило, виникали після запровадження діляничної організації та заходів землевпорядного відомства, відносилися агрономічні центри з однієї сторони та хутори з іншої. Перші засновувалися як осередок діляничного влаштування сільськогосподарської допомоги, другі як – вища форма одноосібного селянського землеволодіння, до якої так прагнуло землевпорядне відомство.

Найкраще обладнаною визнавалася ділянка, що складалася з агрономічного центру та мережі інших агрономічних установ, що влаштовувалися при ньому. З цією метою, обирались невелика ділянка землі з середньою площею 10-15 дес. На допомогу діляничному агроному, що як правило проживав при агрономічному центрі, вводилась посада агрономічного старости, на якого покладалася виконавча частина по нагляду за показовими полями, прокатного пункту та ін.

Організація агрономічних центрів в Таврійській губернії розпочалася при спільній участі місцевих земств та урядових установ. В кінці 1911 р. Комітетом по землевпорядним справам виділені кредити на первинне влаштування двох агрономічних центрів: «Кадиш» Євпаторійського повіту, на відведеному в розпорядженні земства ділянці із складу казенних оброчних статей, та «Попелак» на садибі колишнього маєтку Селянського банку в Мелітопольському повіті.

Влаштування «Кадишського» агрономічного центру з загальною площею 22 дес. закінчилося в 1912 р. Не враховуючи будівлі, де проживав діляничний

агроном, при агрономічному центрі заснували показове поле, злучний та прокатний пункти, агрономічний кабінет, відділення каси дрібного кредиту та метеорологічну станцію. «Попелак» забезпечений набагато більшою ділянкою землі. Тому окрім вищеназваних установ, при ньому існували племінний розсадник, плодовий розплідник і насіннєве господарство. В 1914 р. планувалося закінчити створення «Алшинського» (Бердянського повіту), «Ак-Мечетського» (Євпаторійського повіту), «Чаплинського» (Дніпровського повіту) та «Джанкойського» (Перекопського повіту) агрономічних центрів. Для цього, по кошторису на 1914 р. земськими та урядовими закладами виділялося 32 983 крб. [153, с. 106]. В тих дільницях, де агрономічні центри не закінчені повністю за відсутності ділянки землі або недостатності коштів, на перших порах засновувалися агрономічні пункти.

Біля місця проживання дільничних агрономів дуже часто організовувалися агрономічні кабінети-музеї. Вони поповнювалися колекціями, зразками, літературою та іншим сільськогосподарським обладнанням. Устаткування кабінетів виконувалося за рахунок урядових коштів, а їх утримання, як правило, за кошти земств. Всього в 1913 р. в Таврійській губернії налічувалося 22 агрономічних кабінети, з яких в Бердянському повіті – 5, Дніпровському – 5, Євпаторійському – 2, Мелітопольському – 6, Перекопському – 1, Сімферопольському та Ялтинському – 1, Феодосійському 2 [153, с. 32].

На допомогу дільничним агрономам створювалися посади нижчого агрономічного персоналу – агрономічні старости та помічники агрономів. Вони стали виконавцями доручень дільничних агрономів по виконанню плану агрономічної допомоги в дільниці. Крім того, в деяких повітах запрошувалися інструктори по спеціальним галузям сільського господарства (по садівництву, тютюнництву, виноробству та ін.). Ці фахівці знаходилися в розпорядженні повітових агрономічних організацій та виконували власну програму, затверджену на сільськогосподарській раді. Для Феодосійського повітового садового інструктора О. Барсака в 1909 р. вона зводилась до наступних завдань: консультативна діяльність; лекторські обов'язки; дослідження дроблення чубука для годування худоби та удобрювання виноградників; огляд місцевого виноградарства за 1909 р. та лікування виноградників;

спостереження по плодівництву; дослідження шкідників фруктових дерев та організація по боротьби з ними [176, с. 3].

Всі фахівці з сільського господарства постійно об'їжджали власну територію дільниці, на якій працювали, та виконували програму по агрономічній допомозі населенню. Так, в 1913 р. в Бердянському повіті сільськогосподарськими спеціалістами здійснено 1261 виїзд (591 агрономами, 9 інструкторами та 661 агрономічними старостами), 1598 в Дніпровському (563 агрономами, 72 інструкторами та 963 агрономічними старостами) та 1636 в Мелітопольському (671 агрономами, 410 інструкторами та 555 агрономічними старостами). В кримських повітах губернії показники службових виїздів дещо менші: Феодосійський повіт – 1101 (438 агрономами, 63 інструкторами та 600 агрономічними старостами), Сімферопольський та Ялтинський – 443 (174 агрономами, 52 інструкторами та 217 агрономічними старостами), ще 233 на Арабатській дільниці (92 агрономами, 39 інструкторами та 102 агрономічними старостами). На жаль, не залишилося даних по Євпаторійському та Перекопському повітах хоча і без них прослідковується загальна тенденція: найбільшу кількість службових виїздів виконано агрономічними старостами – 3098, трохи менше – 2529 агрономами та 645 інструкторами [153, с. 26]. З наведених даних виходить, що материкові повіти губернії значно випереджали кримські повіти, що наглядно демонструє потребу в сільськогосподарських спеціалістів та загальний економічний розвиток регіону.

Керівництво та об'єднання зусиль агрономічного персоналу проводилось шляхом переписки, співбесід, агрономічних нарад, розсилкою постанов земських зборів, постанов губернської агрономічної ради, циркулярів урядових відомств. Консультації велись при управах, як по теоретичним так і по практичним питанням ведення сільського господарства. Консультації повітових агрономів велись також при засіданнях сільськогосподарських нарад шляхом усних та письмових доповідей, а також під час поїздок та співбесід з селянами та землевласниками.

Показово, що переважна більшість вищого агрономічного персоналу в Таврійській губернії (100 % – повітові і 70 % – дільничні агрономи) мали вищу освіту,

в свою чергу весь нижчий агрономічний персонал закінчував сільськогосподарські училища, що наочно демонструє відношення влади до підготовки спеціалістів.

Досить непоганою була і зарплатня у фахівців з сільського господарства. Станом на 1913 р. губернський агроном мав оклад 3000 крб. на рік, повітовий – 2200-3000 крб., дільничний – 1500-2000 крб., інструктор – 500-900 крб., агрономічні старости – 600 крб. в залежності від освіти, стажу роботи, професійних якостей і т. п.

Хоча з іншого боку, можна відзначити, що дільничні агрономи в середньому затримувалися на своїй посаді близько 9 місяців і переходили на нове місце роботи, про що свідчать доповіді земських управ. Загальну кількість агрономічного персоналу на кінець 1913 р. в Таврійській губернії можна побачити з наступної таблиці:

Таблиця 2.1.

Агрономічний персонал Таврійської губернії на 1913 р.

Повіти	Агрономічні дільничці	Повітові агрономи та їх помічники	Дільничні агрономи та їх помічники	Інструктори по спеціальним галузям с/г	Агрономічні старости	Всього
Бердянський	6	2	6	1	7	16
Дніпровський	7	1	6	2	10	19
Євпаторійський	2	1	1	1	1	4
Мелітопольський	7	1	7	2	10	20
Перекопський	2	1	1	—	3	5
Сімферопольський та Ялтинський	2	1	1	1	2	5
Феодосійський	4	1	3	1	5	10
Арабатська ділян.	1	—	1	1	2	4
Губ. персонал	—	—	—	—	—	2
Всього:	32	8	26	9	40	85

[153, с. 24].

Таким чином, в кінці 1913 р. в Таврійській губернії працювало 85 сільськогосподарських спеціалістів, з яких 21 чоловік утримувалося за кошти уряду та 64 за рахунок земської організації (з них фінансувалися з урядових кредитів – 51 чоловік та 13 з бюджету земських органів) [153, с. 23]. На їх зарплатню земськими зборами виділялося 80 465 крб. та 60 210 крб. – урядом [177, с. 619].

Кількість урядових спеціалістів та інструкторів також постійно зростала. Так, в 1906 р. всього в імперії їх нараховувалося 55, в 1911 р. – 722, а в 1914 р. – 1528 [23, с. 136].

Попит в агрономічних фахівцях вимагав збільшення підготовки останніх в університетах та професійних навчальних закладах. Станом на 1909 р. сільськогосподарськими вищими навчальними закладами імперії підготовлено 167 спеціалістів, ще 63 випущено при природничих факультетах університетів. В тому ж році середні сільськогосподарські навчальні заклади Департаменту землеробства підготували 192 фахівця, МНП – 60. Таким чином, за рік навчальні заклади підготували 230 агрономів з вищою та 252 з середньою освітою [164, с. 949-950].

Обставини воєнного часу кардинально вплинули на діяльність агрономічної організації. По-перше, зменшився склад агрономічного персоналу. На кінець 1914 р. з різних причин залишилося працювати лише 64 спеціалісти. По-друге, через циркуляр ГУЗЗ № 4 від 29 липня 1914 р. Департаменту землеробства скорочувалося фінансування агрономічних заходів з усіх наявних видаткових бюджетів. Так, на 1914 р. планувалося виділити: земствами – 166 140 крб., Департаментом землеробства – 80 700 крб., землевпорядним відомством – 119 405 крб. (всього – 366 245 крб.) Однак, через розгортання воєнних дій видатковий бюджет довелося переглянути, що призвело до його скорочення: земствами – 155 590 крб., Департаментом землеробства – 51 296 крб., землевпорядним відомством – 92 204 крб. (всього – 299 090 крб.) [175, с. 888]. Фінансування агрономічних заходів зменшилося в 1914 р. на 67 155 крб., що складало 71,7 % від запланованої суми. На 1916 р. уряд, взагалі, рекомендував знизити кошторис на намічені агрономічні заходи більш як на 50 % [178, с. 8].

Таким чином, за означений період в Таврійській губернії спільними зусиллями земських та державних органів створено реальну агрономічну організацію з запрошенням кваліфікованих фахівців та розділенням території на агрономічні ділянки. До 1910 р. в основному земства займалися сприянням розвитку сільського господарства в регіоні з асигнуваннями та кредитами держави. Ситуація кардинально змінюється після залучення державних органів до намічених заходів, що дозволило вивести агрономічну допомогу на належний рівень.

Підсумовуючи слід відзначити, що одночасно з розширенням розмірів агрономічної допомоги населенню за період з 1895 по 1914 р. проходять кардинальні зміни в загальній постановці питання, а також в методах взаємодії в землеробському середовищі та в взаємовідносинах різноманітних організацій. За цей час агрономічна організація корінним чином перебудовується в різних умовах з губернської в повітову, з повітової в дільничну. Вперше дільнична форма агрономічної організації виникає в 1905-1907 рр. та до 1910 р. завдяки приєднання до фінансування земських кошторисів Департаментом землеробства кількість агрономічних ділянок до 1913 р. тільки в 40 земських губерніях досягає 1675 [23, с. II].

Встановлено, що для більш успішного виконання намічених заходів створюються регіональні організації, до складу яких входять земські та суспільні заклади сусідніх губерній для спільної закупівлі та продажу сільськогосподарського інвентаря, по допомозі переселенцям, по влаштуванні дослідних станцій та ін. В той же час, значними темпами збільшується кількість сільськогосподарських кооперацій з 7 до 1 250 [23, с. IV]. По мірі зростання місцевої агрономічної організації змінюється характер діяльності центрального сільськогосподарського відомства, яке намагається передати агрономічну допомогу на місця, зосереджуючи свою увагу на загальних задачах сільського господарства.

2.2. Заходи щодо поширення сільськогосподарських знань

Особливо великого значення земські установи надавали пропаганді та поширенню знань серед сільського населення, створенню та розповсюдженню професійної освіти в регіонах, підготовки сільськогосподарських кадрів. Так, в 1877 р. на потреби професійної освіти земствами Російської імперії виділено не більше 50 тис. крб., а в – 1901 р. близько 1 млн. крб. [17, с. 498], що яскраво демонструє їх відношення до означеного питання.

В загальній масі серед мешканців Таврійської губернії по всеросійському перепису 1897 р. налічувалося лише 27,9 % грамотних чоловік, при чому основна їх частина проживала в містах. Приблизно половина жителів губернії (48,7 %) зайнята в сільському господарстві [148, с. XVIII]. Саме з цією категорією населення доводилося працювати земським органам та їхньому агрономічному персоналу для того, щоб хоч якимось чином посприяти розвитку сільського господарства.

Розповсюдження сільськогосподарських знань відбувалося як шкільним, так і позашкільним шляхом. З цією метою створювалися земські професійні школи, які за характером своєї діяльності та підготовки кадрів розділялися на 4 типи: школи медичних та ветеринарних фельдшерів; ремісничі навчальні заклади; сільськогосподарські школи та сільськогосподарські відділи при початкових школах; школи інших типів [18, с. 273].

Для даного дослідження особливий інтерес представляє третій та четвертий тип професійних шкіл, що набувають широкого розповсюдження на півдні Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. та діють згідно положення від 27 грудня 1883 р. «Про нижчі сільськогосподарські школи». Так, на початку 1913 р. в Таврійській губернії існували 7 сільськогосподарських навчальних закладів: 1) Вищі курси виноробства при Нікітському училищі садівництва та виноробства при Імператорському Нікітському саду; 2) Нікітське училище садівництва та виноробства (м. Ялта); 3) Обіточинське нижче сільськогосподарське училище с. Андріївка Бердянського повіту; 4) Лук'янівська нижча сільськогосподарська школа І-го розряду

с. Акимівка Дніпровського повіту; 5) Ейгенфельдська нижча сільськогосподарська школа І-го розряду с. Акимівка Мелітопольського повіту; 6) Ейгенфельдська нижча жіноча сільськогосподарська школа с. Акимівка Мелітопольського повіту; 7) Салгирська практична школа садівництва, виноградарства та виноробства при казенному маєтку «Салгірка» поблизу м. Сімферополя [153, с.100].

Переважає більшість сільськогосподарських навчальних закладів Таврійської губернії створюється в другій половині 90-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. Винятком можна вважати лише Нікітське училище садівництва та виноробства, яке засноване на базі Нікітського ботанічного саду у 1828 р. З 1849 по 1867 рр. навчання практикантів не проводилось через перевід Головного училища виноробів і садоводів з Одеси до Умані. В 1868 р. разом з відновленням училища виноробства та садівництва в Імператорському Нікітському саду засновано практикантські курси по підготовці виноробів та садоводів. Училище з самого початку свого існування підпорядковувалося МЗДМ і фінансувалося за державні кошти.

З 1868 р. повний курс навчання в училищі продовжувався 8 років, при чому на 5-му році навчання починалася спеціалізація (садівник або винороб), а на 7-му році учні в літній період направлялись на практику в приватні маєтки.

Теоретичне навчання в училищі включало наступні предмети: закон Божий, читання, письмо, граматики, арифметика, малювання, найголовніші відомості по історії, основні правила теорії садівництва та виноробства.

Допомога навчальному закладу земськими установами Таврійської губернії зводилась до фінансування стипендіатів училища, які після закінчення навчання зобов'язувались відпрацювати в місцевих господарствах. Задля цього, Сімферопольським повітовим земством в 1894 р. засновувалися дві стипендії по 175 крб. кожна для найкращих випускників земських училищ, котрі висловлювали бажання навчатися в Нікітському училищі. На влаштування стипендій щорічно відраховувалося по 1000 крб. до того часу, поки не створився особливий капітал, відсотки якого складали 350 крб. На момент 1909 р. не виявилось жодного учня, який навчався б за земські кошти. Така ситуація пояснювалася недостатньою

інформованістю вчительського персоналу та населення повіту про ці стипендії [179, с. 431].

У 1895 р. МЗДМ поблизу Сімферополя за власні кошти придбало маєток княгині Воронцової «Салгірка» з метою отримати розсадник кращих сортів плодових дерев і винограду та створити школу для підготовки практичних садівників. Сімферопольським відділом ІРТС вироблений устав школи, за яким учні зараховувались губернською земською управою і приймалися без перевірконого випробування. В число садових робітників приймалися фізично здорові та грамотні особи не молодше 16 років.

Навчання в «Салгірці» продовжувалося три роки і полягало в ознайомленні учнів на практиці з прийомами догляду за плодовими насадженнями, способами боротьби з шкідливими комахами та з несприятливими кліматичними явищами, а також з виноградарством, городництвом, квітникарством та іншими другорядними культурами. По закінченні навчання практиканти піддавалися перевірконим випробуванням під доглядом особливої комісії у складі завідуючого маєтком, керівника заняттями та представників по два від ТГЗ та Сімферопольського відділу ІРТС. Здавши випробування, практиканти отримували свідоцтва зі званням «садового робітника».

На чолі школи стояв комітет у складі: помічника управляючого державним майном Таврійської і Катеринославської губернії О. В. Гневишева, місцевого уповноваженого головного управління землеустрою та землеробства К. В. Даля, представників від губернського земства В. В. Конрадї та П. С. Щербини і від Сімферопольського відділу ІРСС В. К. Гуналі та В. П. Такопуло [114, с. 529].

Найважливішу роль в «Салгірці» приділялося практичним заняттям. Робочий день продовжувався від 8 до 12 год. З 1 листопада по 1 березня щовечора проходили теоретичні заняття, які полягали в бесідах і роз'ясненнях по садівництву, повторенні і доповненні загальноосвітніх предметів. Заняття велися законовчителем, учителем загальноосвітніх дисциплін і садівником маєтку. Крім того, випускники слухали лекції по садівництву, виноградарству, квітникарству, бджільництву, ентомології та ботаніки, приймали участь в екскурсіях по садам і розплідникам в околицях

м. Сімферополя.

Освіта в Салгирській школі садових робітників безкоштовна, більше того учні отримували заробітну плату в розмірі від 9 до 14 крб. в місяць в залежності від віку, здатності і завзятості до роботи. На ці кошти вони харчувалися та одягалися.

З 1897 по 1912 р. школу садових робочих закінчили 114 практикантів. Ще 51 чоловік закінчили її екстерном, працювавши в великих маєтках Давидових, Вергопуло, Рудя та ін. Після закінчення навчання практиканти наймалися до земських управ, на постійні або поденні роботи до великих землевласників, самостійно займалися плідівництвом.

Бюджет Салгирської школи садових робітників формувався за рахунок асигнувань з боку МЗДМ, ТГЗ та з коштів, отриманих з власного господарства. Протягом 1897-1898 рр. губернським земством на підтримку школи виділялось по 900 крб., надалі ця цифра збільшилась вдвічі та виділялась щорічно [114, с. 527]. Губернське земство з 1906 р. на витрати по підготовці 40 садових робітників виділяло 1800 крб. щорічно [180, с. 64].

В 1902 р. Сімферопольською повітовою управою на базі маєтку «Салгірка» влаштовані курси садівництва для вчителів Таврійської губернії. Курси проходили з 1 серпня по 8 вересня, на яких побувало 45 чоловік. В програму курсів входили теоретичні та практичні заняття, а також екскурсії. Теоретичні заняття проходили щоденно крім вихідних з 8:30 до 10:00, а практичні – з 14:00 до 18:00. Головну частину програми займало плідівництво, якому присвятили 22 год. теоретичних та близько двадцяти практичних днів. З метою кращого засвоєння знань влаштовувалися екскурсії в найкращі зразкові маєтки Сімферопольського і Ялтинського повітів. Сімферопольська повітова управа витратила на організацію курсів 400 крб. і клопотала перед земськими зборами та Департаментом землеробства про фінансування курсів в 1903 р. [181, с. 154–155].

Курси садівництва для народних вчителів в 1903 р. не проводились, через те що Департамент землеробства не знайшов можливості виділити необхідні кошти та планував на базі маєтку «Салгірка» влаштувати ентомологічні курси [182, с. 273]. Дозвіл на їх організацію даний Департаментом землеробства ще в 1900 р. На курси

запрошувалися вчителі, садівники місцевих шкіл та індивідуальні садівники. Заняття продовжувалися три тижні, по закінченню яких, слухачам безкоштовно роздавалась спеціальна література, лупи, шпильки для ентомологічних колекцій, а також брошури про хвороби плодових рослин та ін.

На витрати по влаштуванню курсів міністр О. С. Єрмолов дозволив виділити з бюджету Департаменту землеробства 1 081 крб., в тому числі на харчування 10 курсантів – 100 крб., на екскурсії – 100 крб., на закупівлю інструментів та приборів – 27 крб., на роздачу слухачам інвентаря та книг – 365 крб., 189 крб. на дорожні витрати відрядних слухачів та 300 крб. на зарплатню С. А. Мокржецького за керівництво курсами [165, с. 484].

Згідно вищезгаданого нормативного положення від 27 грудня 1883 р. про нижчі сільськогосподарські школи на материковій частині Таврійської губернії засновуються три сільськогосподарських навчальних заклади. В більшості випадків сільськогосподарські школи виникали з ініціативи повітових земств, котрі укладали договори з Департаментом землеробства. Вони зобов'язувались за власний рахунок на відведених ділянках по затвердженому плану Департаменту будувати або купувати приміщення для школи, викладачів та службовців, організовувати для учнів школи зразкове та повчальне господарство.

Першою була відкрита Бердянським повітовим земством в листопаді 1896 р. на казенних ділянках «Кагач № 1 і № 3» площею 218 дес. Обіточинська сільськогосподарська школа І-го розряду з метою поширення серед народу сільськогосподарських знань. Джерелом існування школи на 1909 р. стали доходи від власного господарства та щорічні асигнування від: казни – 8000 крб., ТГЗ – 1000 крб., Бердянського повітового земства – 7950 крб. В даний період при школі існувало 25 казенних та 33 ½ земських стипендій, що призначалися для болгар-поселенців та жителів Бердянського повіту відповідно. Показово, що гроші за навчання з учнів не брали.

Зарплатня викладацького та обслуговуючого персоналу школи також фінансувалася з різних джерел. Так, наприклад, станом на 1 січня 1910 р. серед штатних службовців на фінансуванні з казни знаходилися: керівник школи –

1050 крб., законовчитель – 200 крб., викладач загальноосвітніх – 350 крб. та два викладача спеціальних предметів – по 500 крб. Крім того, викладачі спеціальних предметів отримували додатково від земства ще по 100 крб., а викладач загальноосвітніх предметів – 150 крб. та надбавку з власного бюджету школи – 100 крб. [141, с. 4].

При школі існували ферма, живий інвентар, пасіка, плодовий сад, виноградники, город, ковальсько-слюсарні і столярні майстерні, метеорологічна станція 2-го розряду та бібліотека.

Курс навчання в школі чотирьохрічний, причому перший рік навчання проходив в підготовчому класі, де навчали грамоти та загальноосвітнім дисциплінам. Заняття розділялися на практичні та теоретичні. Класні теоретичні заняття проводилися в зимовий період з 20 вересня по 20 березня. В літній період практичні заняття виявлялися в роботі по шкільному господарству, але не більше 8 год. на день. В зимовий період практичні заняття проводилися виключно в майстернях, де виготовлялися віялки, рамочні вулики, рядові сіялки. Бували навіть замовлення зі сторони селян щодо купівлі та ремонту сільськогосподарських знарядь.

На початку 1909 р. в школі навчалися 63 учні: в підготовчому класі – 23, першому – 18, другому – 11, третьому – 11. В більшості випадків випускники Обіточинської сільськогосподарської школи після закінчення навчання працювали службовцями в приватних господарствах [141, с. 2].

28 лютого 1910 р. будівлі Обіточенської школи охопила пожежа, яка майже повністю знищила молотильний сарай з двома молотильними машинами, елеватором, віялкою и соломорізкою. Крім того, згоріла більша частина соломи, кукурудзи і полови. Причина пожежі так і не встановлена, ймовірно загорання відбулося через необережне поводження з вогнем конюхів, котрі незадовго до трагедії брали полуку з сараю. За попередніми розрахунками, загальна сума збитків складає 1497 крб. 90 коп. Та й самі споруди школи були в незадовільному стані [102, с. 6].

Найбільш успішною та зразковою сільськогосподарською школою в Таврійській губернії можна вважати Лук'янівську Дніпровського повіту, відкриту 9 січня 1900 р. досить поширеним на той період способом для Російської імперії та

названу в честь засновника. Ідейним натхненником та головним меценатом школи став селянин Павленко Лук'ян Єремійович, котрий подарував Дніпровському земству 500 десятин землі з власною садибою, близько 100 тис. крб. готівкою та 250 тис. крб. недоторканного капіталу, зданого Дніпровській управі на утримання та розширення школи. Після смерті Лук'яна Єремійовича 22 липня 1904 р. за заповітом майже все його майно та ще 170 десятин перейшло у власність школи [136, с. 4]. До речі, сам меценат неписьменний та не мав власних дітей, що швидше за все і стало причиною такого відношення до власного проекту.

Головною метою школи, як і більшості подібних, стало поширення серед сільськогосподарського населення повіту, переважно практичними заняттями, основних знань по сільському господарстві взагалі та по шовківництву, виноградарству, садівництву, городництву, скотарству та бджільництву зокрема; а також по ремеслам: ковальсько-слюсарному, столярному, колісно-подеревному та бондарному. Вищий нагляд за школою належав МЗДМ, а постійний нагляд – Дніпровській управі.

Для управління навчально-виховною і господарською частиною школи засновувалась опікунська рада, до якої входили: опікун, голова і 5 членів (обиралися земством), завідуючий, законовчитель і викладачі (крім майстрів). Опікун школи обирався один раз на три роки Дніпровським земством та затверджувався МЗДМ, причому виконував свою роботу безоплатно. Засідання ради бували черговими та позачерговими. Питання вирішувалися простою більшістю голосів. До повноважень опікунської ради школи відносились питання: вибору навчальних посібників; призначення екзаменів; видачі учням свідоцтва про закінчення школи і призначення їм нагород; звільнення учнів зі школи, напрацювання правил внутрішнього розпорядку; спостереження стосовно контролю та перевірки шкільного бюджету; розгляду звітів про стан школи за рік та кошторису на наступний рік і представлення документів через управу на земських зборах [136, с. 45].

Крім пожертвувань головного меценату, бюджет школи на 1900 р. складався з щорічних асигнувань Дніпровського повітового земства – 3 тис. крб., одноразової допомоги ТГЗ – 5 тис. та з власних прибутків школи – 6 тис. крб. Губернське земство

протягом перших п'яти років зобов'язувалося виділяти 1 тис. крб. на утримання стипендіатів. Прибутки школи зосереджувались в Дніпровській управі та видавались по ордерам на два місяці вперед.

Досить непоганою була матеріально-технічна база навчального закладу, що складалася з 670 дес. землі, шкільної будівлі площею 276 сажнів, бібліотеки, майстерні, церкви, бані, живого та мертвого інвентаря, виноградника, маточного саду, дослідного поля та ін.

До Лук'янівської школи зараховувались учні з 13-річного віку терміном на 4 роки. Перший рік учні навчалися в підготовчому класі, останні три – в спеціальних. Навчальний рік поділявся на два півріччя: перше з 12 січня по 27 лютого та друге з 1 вересня по 14 грудня. 13-14 грудня проходили випускні та перевідні екзамени, а канікули розпочиналися з 15 грудня і тривали до 11 січня. Хворобливих учнів та дітей з фізичними недоліками, які не могли виконувати сільськогосподарські роботи не приймали до школи. Клопотання про прийом учнів подавалося заздалегідь, але не пізніше 1 грудня в Дніпровську управу або опікуну школи. Крім клопотання додавалися наступні документи: метричну виписку про народження; свідоцтво про закінчення курсу народної школи або двокласного училища; свідоцтво про віспощення; свідоцтво лікаря про фізичний розвиток та здоров'я учня [136, с. 4].

Навчання в школі безкоштовне, але через різні джерела фінансування учні розділялися на: власнокоштных, полустипендіатів та стипендіатів. Стипендіати навчалися за рахунок пожертвувань Лук'яна Єремійовича, Дніпровського та інших земств, полустипендіати виплачували на рік 60 крб. та за власний рахунок одягалися, власнокоштні – виплачували 120 крб. та не жили в шкільному гуртожитку. По закінченні навчального року всім учням призначалися грошові нагороди в залежності від прибутків господарства школи.

Як і в Обіточенській школі заняття поділялись на практичні та теоретичні. На класних теоретичних заняттях серед загальноосвітніх предметів вивчали Закон Божий, граматику, хрестоматію, зоологію, ботаніку, географію, історію, арифметику, чистописання. Велику увагу приділяли сільськогосподарським та спеціальним предметам по плodівництву, виноградарству, городництву і т. д. Програму для

природничих та сільськогосподарських наук затверджувало МЗДМ, а для загальноосвітніх предметів – МНП.

Після закінчення навчального закладу випускники проходили на протязі одного року практику в будь-якому приватному господарстві і тільки потім їм видавались атестати з підписами комісії і визначенням галузі сільського господарства, яку найкраще опанував практикант.

В 1914 р. Департамент землеробства підписав договір з Дніпровським земством про реформування за 12 років Лук'янівського нижчого сільськогосподарського училища. На утримання училища з дня його реформування з бюджету Департаменту призначено щорічне асигнування по 10 000 крб. в рік [162, с. 274]. Зрозуміло, що реформувати навчальний заклад так і не вдалося через початок воєнних дій в Європі.

Ще одним навчальним закладом відкритим в жовтні 1907 р. з дозволу ГУЗЗ в Мелітопольському повіті Таврійської губернії стала Ейгенфельдська сільськогосподарська школа, яка поставила собі за мету дати можливість дітям німецьких колоністів, відповідаючи потребам часу, отримати загальну та спеціальну сільськогосподарську освіту. Для потреб школи рішенням Ейгенфельдського сільського сходу відводилося 30 дес. землі, ще 10 дес. подаровано Марієнфельдським сільським сходом та поселянами-власниками селища Кайзерталь – 20 дес. За винятком щорічних асигнувань з боку МЗДМ (3 тис. крб.) та ТГЗ (1,5 тис. крб.) все будувалось та утримувалось на приватні кошти і пожертвування місцевого населення. Крім того, на потреби школи з учнів стягувалася плата за навчання: 1 клас – 250 крб. на рік, 2 – 300, 3-4 – 350 [142, с. 11].

На 1914 р. по класам учні розподілялися наступним чином: в підготовчому класі – 35 учнів, в першому – 46, в другому – 18 та в третьому – 19. З них, по віросповіданню 7 православних, 107 лютеран та 3 менонітів, по національності 107 німців та 7 росіян. 7 викладачів училища мали вищу освіту, 1 закінчив учительський інститут, 1 з званням домашнього учителя та 1 народний педагог.

З загальноосвітніх предметів в училищі викладалися закон Божий, російська та німецька мови, географія, історія Росії, арифметика, геометрія, фізика, ботаніка, зоологія, хімія та законодавство. Викладалися і спеціальні предмети, серед яких

анатомія та фізіологія домашніх тварин, тваринництво, молочне господарство, рослинництво, землеробство, машиноведення, сільськогосподарська економія, рахівництво, сільськогосподарське будівництво, землемірство [175, с. 28].

При Ейгенфельдському навчальному закладі знаходився інтернат де проживали всі вихованці, виключення допускалося тільки для учнів з найближчих трьох поселень, котрі при бажанні могли проживати біля батьків.

Бюджет училища в 1912 р. налічував 16 153 крб. 59 коп., що складався з наступних джерел: плата за навчання – 8 648 крб. 26 коп., асигнування ТГЗ – 1 000 крб., асигнування Мелітопольського повітового – 1 500 крб., пожертвування та інші доходи – 96 крб. 11 коп., асигнування Ейгенфельдського училищного товариства – 4 609 крб. 22 коп., асигнування технічного бюро в с. Акимівка – 300 крб. [175, с. 29]. Окремо фінансувалися інтернат та ферма училища.

Влітку 1915 р. через величезні борги піднімалося питання про передачу школи місцевому земству, яка з 1914 р. отримала статус середнього навчального закладу та зобов'язалася значно збільшити власний бюджет, розширити матеріально-технічну базу, відкрити сільськогосподарські курси для дівчат та ін.

Довгий час в Ялтинському повіті планувалося відкрити Байдарську сільськогосподарську школу, навіть підготували її статут. На її влаштування з губернського та повітового бюджету запланували 5000 крб. одноразових та 1500 крб. щорічних асигнувань. Крім того, граф Мордвинов пообіцяв матеріал для будування, землевласник Кузнецов 3000 крб., великий князь Михайло Миколайович 100 крб. щорічних виплат [183, с. 10]. Від цієї ідеї відмовилися, тому що для Ялтинського повіту найбільше значення займало виноградарство та виноробство. Ділянку землі розміром 200 дес. для побудови школи виноградарства повітова управа знайшла поблизу м. Балаклави та клопотала перед МЗДМ про виділення асигнування в розмірі 15 000 крб. на її придбання. МЗДМ відмовило Ялтинському земству, мотивуючи свої дії тим, що подібну школу планувалося відкрити в м. Сімферополі, який за своїми кліматичними та географічними особливостями подібний до м. Балаклави, та порадило знайти іншу ділянку на південному березі в районі м. Алушти. На жаль ці плани так і залишились на папері [183, с. 164].

Подібний проект існував і в Феодосійському повіті. Так, дружина місцевого землевласника Катерина Борисівна Зелінська запропонувала повітовому земству отримати в безкоштовний дар ділянку землі розміром в 19 ½ дес. з будівлями при поселенні Надія Владиславської волості. Головною вимогою дворянки стало влаштування на кошти земства «Тумановської школи», але підтримки з боку держави Феодосійська управа не отримала.

Крім вищеназваних сільськогосподарських закладів станом на 1914 р. в губернії функціонувало ще декілька навчальних закладів. Серед них можна виділити Євпаторійське сільськогосподарське училище, засноване в 1914 р. на казенній ділянці «Кара-Тобе». Крім того, практичне навчання садівництву з 1909 р. велось при Сімферопольській виправній колонії та з 1913 р. при Карасубазарському чотирьохкласному училищі [23, с. 15]. Через початок воєнних дій більшість цих навчальних закладів так і не випустили своїх вихованців.

Важливе значення у поширенні сільськогосподарських знань у Таврійській губернії відігравала Преславська учительська семінарія, на базі якої після клопотання Бердянського повітового земства МНП Російської імперії, 3 серпня 1895 р. відкрилися сільськогосподарські курси для учнів семінарії. На цих курсах майбутні народні вчителі могли отримати ґрунтовні знання як по теоретичному так і по практичному веденню садівництва, городництва, виноградарства і бджільництва. Відвідування курсів стало обов'язковим для всіх учнів семінарії. Головною метою відкриття курсів стала популяризація раціональних даних по сільському господарству серед простого населення, а також розвиток цієї справи при народних школах.

Курси систематично проводились на протязі всього року навчання під керівництвом садівника-практика І. М. Чебаненко. Практичні роботи проходили на семінарській фермі, що знаходилась у кількості 10 десятин на відстані півтори верстви від семінарії. Розпочинались заняття після обіду та тривали не більше двох годин, при чому курсисти постійно змінювали один одного і працювали не більше двох днів на тиждень. На основі постанови педагогічної ради семінарії, затвердженої МНП, вихованці семінарії переведені в 3-й клас залишались на фермі на всі літні

канікули [184, с. 141]. На період канікулів учні працювали з 6-ї по 10-ї год. і після обіду з 16-ї по 19-ту год.

Крім практичних занять на фермі, в аудиторіях семінарії проходило вивчення теорії курсів. Викладач з математики і фізики І. М. Матєєвський намагався дати наукове обґрунтування того, що вихованці спостерігали і робили на практиці.

На витрати по утриманню курсів в 1910 р. ТГЗ та Бердянським повітовим земством асигновано 2900 крб., з яких директору семінарії за спостереження 200 крб., викладачу теорії 300 крб., викладачу практики 1200 крб., працівнику ферми 300 крб., на господарські потреби ферми 900 крб. [185, с. 183]. Крім того, ферма навчального закладу за продаж посівного матеріалу отримала доходу на 1950 крб. 18 коп. [185, с. 184].

З часом з'ясувалося, що знайшлося багато бажаючих серед дорослого населення побувати на таких курсах, тому підготовлювалась база для проведення тимчасових курсів для народних вчителів по всім означеним напрямкам сільського господарства, а саме: влаштування парника, дослідного виноградника, плодового саду, розплідника диких та плодових дерев, дослідницької пасіки.

Тимчасові сільськогосподарські курси для народних вчителів відкрилися після виконання молебні законовчителя А. Одінцова та урочистого виступу директора Преславської семінарії А. А. Уарова 7-го квітня 1896 р. До початку занять на курсах зібрались 47 вчителів початкових народних шкіл Таврійської губернії, серед яких 2 жінки та 45 чоловіків. В період проведення курсів слухачі вміщалися на приватних квартирах у місцевих селян. Харчувалися у приватного кухаря, що мав власну їдальню для учнів семінарії.

Навчальний день розподілявся наступним чином: з 7 до 10 год. – теоретичні лекції, з 10 до 12 – практичні заняття по городництву і садівництву; після обіду з 14-ї по 16-ту – практичні заняття по анатомії та фізіології рослин та з 16-ї по 19-ту практичні заняття по садівництву та городництву. Теоретичні заняття проходили в спеціально підготовленій аудиторії, а для проведення практичних занять курсистів розділяли на три групи. За весь час проведення курсів з 8-го квітня по 3-тє травня 1896 р. виділялося 64 год. теоретичних занять та 155 практичних [140, с. 7].

Курси проводились щорічно три роки з 1896 по 1898 рр. За цей період на курсах прийняло участь 109 педагогів, з яких 68 з Бердянського повіту, 12 – Дніпровського, 19 – Мелітопольського, 1 – Перекопського, 6 – Сімферопольського і 3 Феодосійського.

За означений період ТГЗ на влаштування курсів асигновано 2100 крб., Бердянським повітовим – 4000 та ДНУ – 120. Повітові земства в залежності від кількості власних відряджених вчителів виділили наступні кошти: Дніпровське – 375 крб., Мелітопольське – 600, Перекопське – 40, Сімферопольське – 300, Феодосійське – 40 [139, с. 39]. З цього випливає, що всього на курси асигновано 7575 крб., що в перерахунку на одного курсиста дає 69 крб. 49 коп.

Постійні сільськогосподарські курси для семінаристів проводилися і в подальшому, але після зміни директора А. А. Уарова вони вже не користувалися авторитетом, ні серед педагогічної ради, ні серед самих вихованців семінарії. Тому після клопотання директора, Бердянське повітове земство виділило 300 крб. на відкриття при семінарії школи садових робітників, яка почала діяти з 7-го березня 1906 р. паралельно з постійними курсами.

Незважаючи на новизну справи, уже в перший рік подано 14 заяв на навчання в школі, але через недостатнє фінансування прийняли лише 7 учнів. Згідно програми, теоретичний курс щоденно займав в учнів приблизно одну годину, в свою чергу виконання практичних робіт, що велися від 7 до 9-ти год., мали на меті закріпити у вихованців теорію та власне підготувати їх до сільськогосподарської діяльності [186, с. 126]. Навчання проводилося 2 роки: з початку весни до кінця осені, на зимні місяці учні відпускалися додому. В 1910 р. кількість учнів збільшилася до 17. На утримання школи в звітному році при Бердянське земство асигнувало 600 крб., ще 267 крб. отримано від заробітку ферми [186, с. 185].

В школі садових робітників, так як і на постійних сільськогосподарських курсах, теоретичні заняття з овочівництва та городництва викладалися по підручнику Є. К. Клаусена, виноградарство – І. М. Чебаненка, бджільництво – Л. А. Потехіна, шовківництво – Н. Н. Шаврова [187, с. 110]. Для доповнення знань учнів під

керівництвом І. М. Чебаненка проводилися екскурсії в Покровське та Бердянське лісництво, а також в сади на околицях м. Мелітополя.

Уже на наступний рік Бердянське земство на утримання учнів виділило 600 крб., що дозволило збільшити їх кількість до 13-ти. Основна частина коштів йшла на харчування дітей, так як проживання на фермі безкоштовне.

З роками ферма Преславської семінарії значно покращилась якісно і кількісно. Так, на момент 1913 р. при ній існував прокатний зерноочищувальний пункт, закладене дослідницьке поле, орендоване у преславської сільської общини, успішно діяв кабінет дільничного агронома, сільськогосподарська бібліотека і т.д. В зв'язку з цим значно збільшився її бюджет, що на кінець 1915 р. складався з асигнування Бердянського земства та доходів з власного господарства. На її утримання виділялося 4500 крб., з яких: директору Преславської учительської семінарії за нагляд ферми – 200 крб.; додаткова зарплатня викладачу за викладання предметів по садівництву – 300 крб.; зарплатня завідуючому ферми – 1200 крб.; помічнику садівника – 600 крб.; постійному робітнику – 230 крб.; витрати на господарство – 760 крб.; утримання 15 учнів (садових робітників) – 1200 крб. [188, с. 164].

На превеликий жаль, на сьогоднішній день (за винятком Бердянського повіту) не збереглося точних відомостей відносно розвитку сільськогосподарських занять при всіх школах Таврійської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. Так, по даним 1912 р. установлено, що в Бердянському повіті при 55 земських училищах народними вчителями проводилися теоретичні та практичні заняття по всім галузям сільського господарства. Показово, що 46 народних вчителів закінчили Преславську учительську семінарію і пройшли сільськогосподарські курси при ній. [189, с. 255].

Ще одним способом поширення сільськогосподарських знань в Таврійській губернії стали тимчасові сільськогосподарські курси для дорослого населення. В порівнянні з сільськогосподарськими школами тимчасові курси обходилися значно дешевше, могли бути легко організованими і припиненими, переноситися з одного місця в інший та охоплювали набагато більше бажаючих. Великого розповсюдження тимчасові курси набувають в українських губерніях, але не всі бажаючі змогли взяти в них участь, так як поїздка вимагала значних витрат на їжу і проживання. Охочих

побувати на курсах з'явилося настільки багато, що повітові земства за власний рахунок створювали їх на базі місцевих установ. Так, 27 лютого 1911 р. в Сергіївській церковно-приходській школі Великого Токмаку Бердянського повіту за ініціативою місцевого земства відкрилися двотижневі сільськогосподарські курси для селян. В число лекторів ввійшли: агроном Т. С. Губенко (викладав курс по загальному землеробству), садівник В. М. Косенко (садівництво), ветеринар В. В. Прохоров (тваринництво) та інструктор по молочній справі Л. К. Сафронов, що командировався від Департаменту землеробства.

На викладання теоретичного курсу по землеробству виділялося 26 год. та 4 год. практичних занять (демонстрація сільськогосподарських машин), по садівництву – 8 теоретичних год. та 5 практичних (демонстрація апаратів по боротьбі з шкідниками в саду, обрізка дерев), по тваринництву – 8 теоретичних год. та 5 практичних (демонстрація обробки молока сепаратором та приготування масла з свіжих вершків).

Теоретичні заняття проводились після обіду від 3-х до 7,5-ою год. Кожна бесіда проводилась одну годину з перервою 5-7 хв. В залежності від теми курсу, для кращого розуміння почутої інформації, приміщення в яких проводились бесіди обставлялися відповідними малюнками, таблицями, моделями, приборами та ін.

На заняттях побувало 167 чоловік, з яких 81 відвідували заняття своєчасно, а інші – по мірі можливості. Після офіційного закриття курсів, що супроводжувалося урочистими заходами, з метою кращого засвоєння знань, агроном Т. С. Губенко роздавав слухачам книги, брошури та листівки на сільськогосподарську тематику, що заздалегідь купувалися Бердянським земством [189, с. 525–526].

Сільськогосподарські курси для дорослих не набули широкої популярності в Таврійській губернії, мали безсистемний характер та проводились переважно в її північних повітах. Теж саме можна сказати і про сільськогосподарські екскурсії на дослідні поля, станції та виставки, які теоретично були кориснішими та наглядно демонстрували новітні агрономічні досягнення. В цьому контексті варто відзначити Дніпровське повітове земство, яке з 1910 р. щорічно фінансувало екскурсії селян до Херсонської дослідної станції. Проводили екскурсії управляючий дослідної станції з місцевим агрономічним персоналом.

В 1913 р. екскурсії для жителів Дніпровського повіту проводилися тричі 19-го, 21-го та 28-го травня, на яких побувало 93 чоловіки, в тому числі 21 учнів Лук'янівської сільськогосподарської школи. Витрати на проїзд та харчування екскурсантів в сумі 67 крб. брало на себе Дніпровське земство. Попутно екскурсанти відвідали обору, свинарник, вівчарню, навчально-показову пасіку Херсонського землеробського училища [190, с. 181-182].

В земських звітах вказується, що на селян-екскурсантів відвідування дослідної станції справило величезне враження, вони добре засвоїли шляхом пояснень та наочних прикладів на полі користь від оранки, чорного пару, рядового посіву та інших новітніх агрономічних методів.

Достатньо серйозне значення в діяльності агрономічного персоналу відводилося поширенню сільськогосподарських знань шляхом бесід та читань. Новаторами у цій справі в Таврійській губернії стали Сімферопольське та Бердянське земства, котрі в 1904 та 1907 рр. відповідно, вперше фінансували названі заходи. Такі бесіди для агрономів стали прекрасним засобом ознайомлення з потребами місцевих господарств, а з іншої сторони стали найбільш зручним способом подачі порад і пояснень по різним господарським питанням.

15 лютого 1903 р. імператор Микола II затвердив положення Кабінету міністрів «Про порядок проведення окремими особами, товариствами і суспільними організаціями народних читань по сільському господарству» [164, с. 969]. Згідно цього документу, читання могли здійснюватися по друкованим текстам або усно за затвердженою програмою. Дозволялося використовувати картини, спеціальні предмети та наочні посібники. Дозвіл на влаштування означених читань давав УСХ, а в губерніях, де їх не було – Управляючий державним майном. На цих осіб покладался розгляд та затвердження тексту програми читань, а також відповідальність за вибір читачів з належною підготовкою.

В клопотаннях про влаштування читань зі сторони суспільних організацій, товариств та окремих осіб вказувався час та місце проведення заходу, склад читачів та слухачів. Нагляд за порядком установлювався місцевим губернатором через

відповідні розпорядження. Фінансувати читання мали суспільні організації, повітові земства та Департамент землеробства [157, с. 44].

В перші роки роботи земським агрономам доводилося бувати на сільських сходах з метою пояснення питань по переділу землі, введення сівозмін і т. д. В подальшому такі заходи відбувались не тільки на сільських сходах, а й при сільських і волосних правліннях, кредитних товариствах, земських школах, сільськогосподарських товариствах. Дуже часто бесіди і читання влаштовувалися в тих районах, де необхідно прийняти заходи проти тих чи інших шкідників та бур'янів, або пробудити в населення свідоме відношення до ведення власного господарства.

Велись вищеназвані заходи переважно взимку, а також в святкові та вихідні дні, часто супроводжуючись показами агрономів картин, зразків насіння та туків, шкідників та інших наочних посібників. Деякі бесіди, крім дорослого чоловічого населення, відвідували жінки, а іноді і діти шкільного віку. Про час і місце агрономи повідомляли завчасно через плакатні повідомлення на видних місцях з позначенням теми [191, с. 438].

Для бесід і читань найчастіше обиралися проблеми практичного характеру, так як теоретичні питання для більшості слухачів по їх розумовим здібностям, були малодоступними і не зовсім цікавими. В поселеннях з кримсько-татарським населенням лекторам доводилось користуватися послугами перекладачів, що в деякій мірі ускладнювало читання.

В 1907 р. Бердянським земським агрономом влаштовано в різних селах повіту 13 бесід, в 1908 – 10, в 1909 – 20, в 1910 – 18 [192, с. 45]. Теми для бесід обирались в залежності від майбутніх робіт так, щоб вони відповідали потребам господарств даного регіону.

З роками даний вид діяльності місцевих агрономів значно покращився та систематизувався. Особливо помітно це стало в 1911 р. після введення дільничної агрономії та включення Департаменту землеробства до означених заходів, коли вперше виробилися програми по окремим повітам і дозволялися виконуватися губернатором Таврійської губернії. Крім того, в цей час майже у всіх агрономів були в наявності проекційні ліхтарі з діапозитивами до них. Закінчувалося влаштування

агрономічних кабінетів біля місця проживання дільничних агрономів, що поповнювалися посібниками для читань, колекціями бур'янів, мінеральних добрив, шкідників, інсектицидів, виписувались журнали та книги для агрономічних бібліотек.

Таким чином, бесіди і читання стали одним з головних способів поширення сільськогосподарських знань серед дорослого населення. Судячи з того, який глибокий інтерес проявляло населення до них, і як бесіди та читання разом з ілюстрованими картинками та наочними посібниками пробуджували у деяких слухачів більш свідоме відношення до покращення свого господарства, потрібно визнати, що вони приносили велику користь і являлися одним із найважливіших агрономічних заходів земств в області пропаганди серед населення сільськогосподарських знань. Про кількість бесід та читань, проведених агрономами Таврійської губернії в 1913 р. свідчить наступна таблиця:

Таблиця 2.2.

Кількість сільськогосподарських бесід і читань в Таврійській губернії за 1913 р.

Земства	Загальна кількість бесід	Середня кількість бесід на 1 агронома	Кількість слухачів	Середня кількість слухачів
Бердянське	130	16	11860	91
Дніпровське	284	31	26000	92
Євпаторійське	80	40	1000	12
Мелітопольське	161	20	12277	80
Перекопське	30	15	915	30
Сімферопольське та Ялтинське	16	8	500	31
Феодосійське	109	25	1752	16
Арабатська дільниця	43	43	893	21
Всього по губернії	853	25	Близько 55 000	47

[153, с.29-30]

З наведених даних помітно, що земства материкової частини губернії значно випереджали земств кримського регіону. Безсумнівним лідером по кількості проведених бесід і читань є агрономічний персонал Дніпровського земства, далі йдуть Мелітопольські та Бердянські фахівці відповідно. На кримському півострові виділяється лише Феодосійське земство, всі інші провели не більше 50 бесід за рік. Така ситуація пояснюється етнічною строкатістю місцевого населення та слабкою зацікавленістю обраними агрономами темами.

Як уже зазначалося, програма для бесід і читань затверджувалася губернатором в 1911 р. та включала в себе: ґрунт і його обробіток; добрива ґрунту; боротьба з посухами; сівозміни; бур'яни на полях та боротьба з ними; як розводити пшеницю, жито, ячмінь, овес, кукурудзу та ін.; шкідники рільництва та боротьба з ними; посівні кормові рослини; тваринництво в селянському господарстві; піски і боротьба з ними; про переваги хутірського та відрубного господарства [174, с. 228].

Читання та бесіди зазвичай супроводжувалися роздачою брошур та плакатів по сільському господарству. За власні кошти фінансували видавництво плакатів Бердянське, Дніпровське та Євпаторійське земства, а також Феодосійська землевпорядна комісія. Серед інших заходів, що сприяли поширенню знань серед місцевого населення, земства приділяли особливу увагу ознайомлення селян з сільськогосподарською літературою, в тому числі і виписуванні популярних журналів «Хлібороб», «Хуторянин», «Південне господарство».

Особливо активно сільськогосподарські видання поширювалися в тому ж таки Бердянському повіті, де цей вид діяльності розпочався ще з 1894 р. за рахунок земських асигнувань. В середньому друковані брошури видавалися по 1000-1500 штук і роздавалися сільським старостам для подальшого поширення. Крім того, розповсюджувалася брошура, складена місцевим шовківником П. К. Шепченко «Основні правила практичного шовківництва» та плакат садівника І. М. Чебаненка «Короткі відомості по садівництву».

В 1903 р. земським агрономом С. А. Олексієнком передано школам, волосним та сільським правлінням Бердянського повіту кольорова таблиця, в якій рекомендувалося на своїх ділянках землі використовувати семипольну сівозміну, що

складалася з толоки, чорного пару, озимої та ярової пшениці, баштану, кукурудзи ячменю і вівса. Крім того, земським спеціалістом виписано та розіслано 500 екземплярів «Таблиці головних паразитів, грибків та комах плодових дерев» складених А. Янчевським, 16 брошур по різноманітним питанням сільського господарства, що видавалися фірмою Горбунова [159, с. 53].

Крім вказаних брошур місцевого агрономічного персоналу, Бердянським земством виписувались наступні видання: «Про покращення селянської молочної худоби», «Про селянських робітничих коней», «Про молочну справу в селянському господарстві» (професора І. Попова), «Загальнодоступне керівництво землеробством», «Землеробство» (професора П. Костичева), «Поради про те як доглядати та годувати домашніх тварин» (А. Степанов), «Бесіди по травосіяння в селянських господарствах півдня Росії», «Як при покупці обрати хорошого коня та молочну корову» (Н. Єльманова), «Як хліборобу отримати високий врожай пшениці в степовій частині Криму (Д. Шушака) [192, с. 43].

В 1897 р. ТГЗ постановило видавати при губернській управі «ЛСО» та уповноважили передати на цей предмет 1000 крб. Програма видання затверджувалася ГУЗЗ та включала в себе: 1) оголошення сільських господарів губернії, приватних осіб та торгових фірм; 2) телеграми та відомості про положення ринків збуту товарів сільського господарства; 3) сповіщення повітових земських управ та інших закладів Таврійської губернії з питань сільського господарства.

«Листок» видавався двічі на місяць, оплата на рік встановлювалась на рівні 1 крб. Планувалося безкоштовно розсилати періодику земським управам Таврійської, Херсонської та Катеринославської губернії, міським управам, волосним та поліцейським управлінням. Оплата за публікацію одного рядка досягала 2 коп. для сільських господарів губернії, 4 коп. – для торгових фірм, 1 коп. – для земських управ [106, арк. 155].

Бажаючи забезпечити статут наміченому видавництву, Таврійська губернська управа звернулася до земських повітових управ з проханням співпрацювати та запропонувала їм: розміщувати в «ЛСО» свої розпорядження, що представляють інтерес для сільських господарів губернії та повітів; публікувати відомості про ціни

на хліб та стан місцевого ринку; надавати дані про стан врожаю та ціни на робочі руки; приймати підписку на «Листок» та оголошення для нього, при чому в винагороду за цю роботу службовцям управи надавалось право отримувати 10 % від отриманих коштів [193, с. 202].

Уже в перший рік роботи в 1897 р. на «ЛСО» підписалося 57 осіб, в 1898 р. – 8, ще 38 осіб підписалися на обидва роки. В 1897 р. від передплатників у видавництво надійшло 38 крб. 15 коп., в 1898 р. – 44 крб. 50 коп. Витрати на друк 8 номерів «Листка» в кількості 5 160 екземплярів склали 121 крб. 80 коп. Нестача коштів покривалася з бюджету губернського земства [106, арк. 156].

В губернській управі зазначалося, що інформація яка друкувалася в «ЛСО» цікава та важлива, але головної своєї мети – стати посередником по збуту та придбанню сільськогосподарських продуктів так і не досягнуто. В зв'язку з цим, розпочалися пошуки по реорганізації та популяризації газети.

Мелітопольська земська повітова управа рекомендувала видавати «Листок» щотижня, розсилати його безкоштовно всім закладам губернії, посадовцям та землевласникам, а також замінити 10 %-у винагороду за прийом підписки на право безкоштовного друку оголошень повітових земських управ. В свою чергу, губернський гласний М. М. Іваненко, за ініціативи якого заснували «ЛСО», для залучення якомога більшої кількості передплатників запропонував: ознайомити всіх господарів губернії з «Листком», поширивши його через повітові земські управи та друкуючи оголошення про нього у всіх місцевих газетах; полегшити передплату та прийом оголошень через залучення до цієї справи волосних правління та земських начальників; проінформувати всі торгові фірми про існування земського періодичного видання, а також друкувати всі обов'язкові постанови земств, відомості про епідемії та епізоотії [193, с. 203].

Губернська управа врахувала вказані пропозиції і вже на наступний рік розширила та замінила програму «Листка», в якому публікувалися: урядові розпорядження; розпорядження і сповіщення земських управ Таврійської губернії; місцева земська хроніка; загальноземська хроніка; торгово-промисловий відділ (ціни на хліб, відомості про ярмарки, ціни на робочі руки); сільськогосподарський відділ

(відомості про врожай, вказівки по боротьбі з шкідливими комахами, метеорологічні відомості, статті по сільському господарству); оголошення [193, с. 205].

В такому форматі «ЛСО» виходив до 1903 р., коли губернське земство отримало дозвіл замінити його на періодичний орган з більш широкою програмою – «ВТЗ». В газеті друкувалися урядові заходи та розпорядження, відомості в області народного господарства та медицини. Читачі могли знайти в ній обговорення всіх головних питань за участі ведучих спеціалістів губернії – агрономів, садівників, ветеринарів, а також поділитись власним досвідом.

В квітні 1904 р. на посаду секретаря редакції запрошений співробітник «Російського багатства» Л. С. Зак, котрий поставив видавництво газети на професійний рівень. Статті по загальноземським питанням підготовлювали іногородні співробітники, а місцеві земські діячі подавали інформацію по всіх сферах земського життя. Так, протягом 1903-1905 рр. у «Віснику» публікувалися статті УСЧ, кандидата сільськогосподарських наук М. В. Неручева «Порода худоби, що підходить для південно-російського господарства» [156, С. 61-64], «Агрономічна допомога населенню» [157, С. 44-52], «До питання про участь земства в боротьбі з філоксерою» [158, С. 59-68], земського агронома В. К. Андрієвича «З сільськогосподарської діяльності Бердянського земства» [159, С. 52-59], земського ветеринара М. А. Шадріна «Про участь губернських та повітових земств в організації ветеринарної допомоги» [160, С. 33-40], [161, С. 1-8].

На додаток, редакція розіслала всім кореспондентам Статистичного бюро та народним вчителям листи з пропозицією доставляти кореспонденцію про місцеві потреби. Для пожвавлення зв'язку з передплатниками запроваджувалася рубрика «Питання і відповіді», в якій присяжні повірені м. Сімферополя давали поради по земським та юридичним питанням [171, с. 3].

В 1907 р. «ВТЗ» видавався тиражом в 2 400 екземплярів об'ємом 1 ½ друкованих листа. За виключенням 78 екземплярів, що розсилались передплатникам, всі інші передавались безкоштовно в сільські та волосні правління, земські школи та бібліотеки-читальні, лікарські та фельдшерські пункти, земським гласним та страховим агентам. З внесених в кошторис 1907 р. 11 000 крб. витрачено до 1

листопада 7 599 крб. 55 коп., отримано доходу від підписки та оголошень на рівні 203 крб. 04 коп. В кошторис 1908 р. заплановано за прикладом минулого року 11 000 крб., з яких: друкарські витрати – 3 650 крб.; платня секретареві редакції – 3 000 крб.; винагорода для співробітників – 900 крб.; гонорар за статті – 1 850 крб.; поштові та експедиційні витрати – 1 350 крб.; на виписку періодичних видань та на канцелярські витрати – 250 крб. [179, с. 108].

Що стосується змісту «Вісника» на протязі 1906-1907 рр., коли він видавався в вигляді щотижневої газети, необхідно відмітити, що характер опублікованих в ньому статей визначався тими задачами, котрі взагалі переслідуються подібними виданнями. На першому плані стояла задача ознайомлення сільського населення з земством. З цією метою надруковано цілий ряд статей з викладом організації земських закладів: «Що таке земство», «Як обираються земські гласні», «Організація земських закладів», «Звідки земство бере гроші», «Земське оподаткування», «Що робити земству», «Найменша земська одиниця», «Земство і збут селянського хліба» і т.д.

На другому плані стояли статті, присвячені загальнодоступному викладу діючого законодавства відносно селян («Селянські права», «Селянські сімейні розділи», «Усиновлення в селянських сім'ях», «Новий закон про вихід з общини») та різні практичні відомості, що необхідні в селянському побуті («Про переселення», «Як купити землю через Селянський банк», «Як відкрити товариство споживачів», «Як відкрити народні товариства», «Народні бібліотеки»). Особлива увага приділялась прийомам удосконалення техніки сільського господарства, котрим присвячена серія статей, підготовлених земськими агрономами С. А. Олексійнком та А. А. Левицьким, садовим інструктором О. С. Барсаком, спеціалістом головного управління землеробства К. В. Далем та деякими іншими фахівцями («Про травосіяння», «Боронування озимих посівів», «Про рядову сіялку», «Про томасшлак») [195, арк. 131].

Намагаючись розширити розумовий горизонт читачів, редакція «Вісника» помістила на своїх сторінках немало статей з області права, історії, природничих наук, повідомлення про найважливіші події внутрішнього життя Росії та

кореспонденції з різних місць Таврійської губернії. В період з 1 січня 1906 р. по 15 листопада 1907 р. редакція в рубриці «Питання та відповіді» дала 310 відповідей на різноманітні питання читачів, в основному в області права. За той самий період, оригінальних статей під окремим заголовком поміщено 356, що в середньому становить 4 статті на номер (52 номера в 1906 р. та 42 – в 1907 р.) В цей список не ввійшла кореспонденція, місцева земська хроніка та ін. [179, с. 112].

Бажаючи визначити в якій мірі матеріал, що друкувався в «ВТЗ», задовольняв запити сільського населення та дізнатися, чи читають його селяни, редакція звернулася в сільські та волосні правління, земські школи та читальні з проханням дати відповіді на питання: чи корисний «Вісник»?; його читають селяни?; потрібно продовжувати його видавництво?; про що надається недостатньо інформації?

До 15 листопада в редакцію надійшло 634 відповіді, в тому числі від селян – 375. З 345 відповідей отриманих від сільських та волосних правлінь, 333 висловились, що «Вісник» корисний, 328 – видання потрібно продовжувати, 323 – газета селянами читається. З 246 відповідей, отриманих від земських вчителів та завідуючих земськими бібліотеками-читальнями, 236 дали позитивний результат на всі три питання. З 30 земських гласних 27 відгукнулися, що «Вісник» корисний та його і далі потрібно видавати, 24 – що селяни газету читають. Взагалі, з 634 відповідей дали позитивне відношення до газети 604-609 респондентів, що дорівнює 95-96 %.

Що стосується мотиву негативних відгуків відносно видавництва «Вісника», то респонденти відмічали малограмотність населення та недоступний для селян стиль викладення матеріалу. З іншої сторони, доброзичливці «Вісника» вказували на те, що газета більше ніж будь-яка інша підходить до потреб селянського життя, ознайомлюючи населення з земством та подаючи йому необхідні в побуті практичні відомості та поради, а по популярності мови є органом доступним і для малограмотного читача [195, арк. 132].

В 1908 р. «ВТЗ» перестав видаватися. З приводу його ліквідації на губернських земських зборах розгорілися жаркі дебати, в результаті яких незначною більшістю голосів постановлено продовжувати видавництво, але адміністрація вирішила інакше – фінансування газети виключено з кошторису, внаслідок перевищення 3 %-ї норми

[20, с. 65]. В свою чергу, Євпаторійська земська управа заявила, що «в даний момент існує багато популярних, дешевих та загальнодоступних газет і журналів для народу, тому освічені люди в сільській місцевості можуть обрати для себе періодику за власним смаком. Що стосується спеціальних земських органів, то вони в основному розсилаються безкоштовно та практично не мають передплатників, обходяться земству дорого та не окупають витрати по видавництву» [196, с. 208].

Взагалі, протягом 1906-1908 рр. в Російській імперії припинили своє існування 11 земських періодичних органів, серед яких крім «ВТЗ» виділяються: «Володимирська газета», «Вісник Катеринославського земства», «Вісник Новгородського земства», «Полтавська газета», «Саратовська земська неділя», «Збірник Херсонського земства» та ін. Дослідник з історії земств Борис Борисович Веселовський констатував, що головна причина такої тенденції лежала не в економічній, а в політичній площині. Знищувалось все, що було запідозрено в політичній неблагонадійності і в першу чергу періодичні видання, книжні склади та інші організаційні центри, навколо яких групувався «третій елемент» [20, с. 64].

Попит на популярні видання по сільському господарству значно посилювався після оприлюднення закону від 9 листопада 1906 р., внаслідок чого значна частина селян-одноосібників мала опиратися на власні сили та знання. В зв'язку з цим, в губернії починаються видаватися місцеві сільськогосподарські журнали. В 1911 р. таких журналів стало два: в поштовій станції Акімовка «Der Landwirth» (редактор І. Ф. Бух) [197, с. 5] та в м. Сімферополі «Записки Сімферопольського відділу Імператорського Російського товариства садівництва» [197, с. 20]. Крім того, сільське населення активно цікавилось виданнями «Сільський господар», «Землероб», «Сільськогосподарський вісник», «Господар» та ін.

Незалежно від селянських бібліотек, при агрономічних кабінетах створювалися сільськогосподарські бібліотеки, що постійно поповнювалися різноманітними приборами, колекціями та зразками. При Дніпровському земстві діяв сільськогосподарський музей [153, с. 32].

На початку 1915 р. в зв'язку з тим, що половина агрономічного персоналу мобілізувалася на фронт, ті хто залишився не змогли зайнятися читаннями та

бесідами в повній мірі. Крім того, агрономам доводилося приділяти не мало уваги заходам, викликаних обставинами військового часу, до яких відносилися вияснення кількості продовольства в губернії, обстеження сімей мобілізованих, розподіл між ними земської матеріальної та насінневої допомоги, обсіменіння полів найбільш нужденним сім'ям та ін. Перешкоджало влаштуванню бесід і відсутність слухачів, так як господарі, котрі найбільше ними цікавилися мобілізовувалися на фронт.

Що стосується результатів всіх вищеназваних заходів земського та урядового агрономічного персоналу, то врахувати їх об'єктивно важко. За даними В. В. Морачевського, в період з 1895 р. по 1913 р. кількість підвідомчих Департаменту землеробства сільськогосподарських закладів збільшилася з 82 до 360, а кількість учнів в них збільшилася з 4 до 18 тис. чоловік. Ще в більшій мірі розширилась діяльність позашкільної сільськогосподарської освіти: кількість влаштованих курсів в 1895 р. навіть не досягало 20, яких навчалось трохи більше 2 000 чол., а в 1912 р. таких курсів нараховувалося 868 при 58 000 слухачів. Кількість пунктів сільськогосподарських читань тільки за період 1905-1912 рр. збільшилась з 85 до 11 500, а кількість слухачів з 30 000 до 1 млн. чоловік [23, с. II].

Підсумовуючи, варто відзначити, що земства Таврійської губернії активно співпрацювали з Департаментом землеробства та землевпорядним відомством щодо поширення сільськогосподарських знань як шкільним так і позашкільним способом. В губернії активно діяло 7 сільськогосподарських навчальних закладів, які зробили важливу посильну допомогу для місцевого населення. З власних розплідників вони відпускали багато фруктових дерев, чубуків кращих сортів винограду, вказували сільському населенню на деякі способи боротьби з шкідливими комахами та хворобами, давали можливість скористатися заводськими жеребцями та бугаями, які знаходилися при шкільному господарстві, для покращення місцевих порід рогатої худоби та коней. Та, мабуть, найголовніше це – виховання та навчання дітей селян, які після закінчення навчальних закладів мали повернутися до домівок та розповсюдити свої знання серед місцевого населення.

З іншої сторони, встановлено, що головна мета училищ, а саме розповсюдження знань по веденню сільського господарства, досягнута не повністю, про що свідчить

велика кількість скарг до земських установ. Так як вихованцями таких навчальних закладів в переважній більшості стали діти малоземельних селян, які після його закінчення лише в поодиноких випадках поверталися додому, а намагалися влаштуватися в багатих поміщицьких маєтках. В результаті виходило, що школи готували наглядачів та управляючих для приватних господарств і слугували їхнім інтересам.

Виявлено що, крім мережі професійних навчальних закладів, земські установи Таврійської губернії разом з МЗДМ фінансували діяльність сільськогосподарських курсів та школи садових робітників на базі Преславської учительської семінарії. Для підтримки їх діяльності зарплатню педагогів та майстрів, стипендіатів, які мали змогу навчатися безкоштовно. Крім того, земства виділяли як щорічні та і одноразові асигнування, що стало одним із основних джерел існування навчальних закладів, земські діячі брали активну участь в заснуванні та організації управління навчальним та господарським процесом шкіл.

Обґрунтовано, що влаштування бесід і читань агрономічним персоналом давало найбільш відчутні результати, так як дозволяло знаходити контакти з селянами та дізнаватись про головні потреби та проблеми населення. Найкращим підтвердженням зацікавленості селян бесідами і читаннями є постійне збільшення відвідуваності. Дуже часто такі заходи супроводжувались тривалими дискусіями, а в ряді випадків і наочною демонстрацією новітніх методів по догляду за рослинами.

2.3. Фінансово-технічне забезпечення розвитку сільського господарства

Важливе місце в діяльності земського агрономічного персоналу займали показові заходи з метою демонстрації покращених культурних прийомів та дослідження їх впливу на врожай, серед яких можна виділити показові господарства, поля та ділянки. В порівнянні з іншими губерніями показові заходи в Таврійській губернії виникають трохи пізніше, паралельно з заснуванням діляничної агрономічної організації.

Однією з особливостей Таврійської губернії стала етнічна строкатість населення. За переписом 1897 р. в губернії проживало більше 20 національностей [148, с. V]. Так, наприклад, в Перекопському повіті в 1889 р. власники землі за національною приналежністю розподілялись наступним чином: німці – 146 057 $\frac{1}{2}$ дес., великороси – 128 175 $\frac{1}{2}$ дес., кримські татари – 67 730 $\frac{1}{4}$ дес., євреї – 36 604 $\frac{1}{4}$ дес., вірмени – 23 247 дес., караїми – 4346 дес., представники інших національностей та іноземці – 9970 дес. [198, с. 88].

Результати показових заходів публікувалися для суспільної оцінки та для того, щоб кожен селянин окремої місцевості міг використовувати та впроваджувати у власному господарстві. Щоб проаналізувати місцеві умови, земство проводило всякого роду досліді: відправляло ґрунтознавців та геологів для вивчення властивостей ґрунтів, влаштовувало мережу метеорологічних станцій для встановлення розподілу вологи в місцевості, здійснювало статистичні роботи для дослідження мобільності та зайнятості населення. Після систематизації та аналізу всіх отриманих даних виокремлювались території з однаковим ґрунтом, кліматом та іншими ознаками. Для цих територій установлювались однакові прийоми землеробства [117, с. 9-10].

Достатньо точну дефініцію терміну «дослідне поле» дав завідуючий Воронежського дослідного поля С. К. Чайнов: «науковий заклад, який за допомогою поставлених польових дослідів вивчає різні прийоми техніки рільництва, маючи кінцевою метою дати сільському господарю відповідного природно-історичного та господарського району науковим шляхом перевірені дані для найбільш досконалого та вигідного обробітку полів» [121, с. 5]. Для вказаної мети необхідно обрати типову для обслуговуючого району ділянку землі, розділити її на декілька частин, по-різному їх обробляти, вносити добрива, а потім враховувати та порівнювати результати досліджень [121, с. 6].

Питання про організацію показових полів вперше піднялося на губернських зборах в січні 1898 р. Ініціатором у влаштуванні показових заходів став УСЧ Таврійської губернії Михайло Васильович Неручев, котрий в 1900 р. наголошував на величезному значенні агрономічної дослідної справи та покладав великі надії на

земські органи в її підтримці [119]. Заснування показових установ проходило паралельно з запрошенням агрономічного персоналу. Так, Сімферопольський повітовий агроном А. А. Левицький, уже в перший рік своєї діяльності в 1904 р. констатував, що селяни з ентузіазмом взялися вводити на своїх полях досліди покращеного обробітку землі під озимі культури на загальній площі 180 дес., але до закінчення звітної року з різних причин залишилося лише два показових поля [199, с. 203]. В подальші роки повітовим агрономом пропагувалося серед населення травосіяння та обробіток землі з покращеними знаряддями.

17-22 листопада 1911 р. на агрономічній нараді при Таврійській губернській землевпорядній комісії виділили 3 типи показових полів, що можуть бути влаштовані в Таврійській губернії: 1) показові поля закладаються на індивідуальних селянських господарствах. Всі роботи на них виконуються особистою працею власників поля, але під керівництвом агронома; 2) показові поля влаштовуються на відведених агрономічними організаціями ділянках, а потім передаються безкоштовно або за плату особам, проявившим бажання і можливість працювати під керівництвом агронома; 3) показові поля закладаються на землі, що надається агроному в його повне розпорядження. Всі роботи на полях цього типу виконуються за рахунок земства найманими робітниками або окремим селянином. Прибуток від врожаю переходить в бюджет земства [200, с. 15].

За даними повітового агронома С. С. Щуко, в Таврійській губернії переважаючим став перший тип показових полів. Другий тип зустрічався в меншій кількості в Дніпровському та Перекопському повітах, а також на Арабатській стрілці. Третій тип зустрічався як виключення в Дніпровському, Бердянському та Перекопському повітах [200, с. 16].

Показові поля в Феодосійському повіті влаштовувалися на основі виробленої програми агронома Д. І. Шушака в 1906 р. За цією програмою загальним методом збільшення врожаю визнавалося застосування раннього зеленого пару та удобрення томасшлаком. Крім того, на деяких ділянках демонструвалися інші способи обробки пару, що практикувалися в степовому регіоні, а також удобрення гноєм та попелом.

Всього в 1910 р. в повіті нараховувалося 16 показових полів та 35 показових ділянок [201, с. 96].

До неблагополучних сторін ведення показових полів в Феодосійському повіті називались: 1) сильну засміченість полів, а однорічного покращеного обробітку недостатньо для очищення від бур'янів; 2) незадовільний посівний матеріал, очищення якого через відсутність прокатних станцій та трієр у населення та вимагало великих капіталовкладень; 3) нестача покращених знарядь для обробітку пару [201, с. 97].

В Євпаторійському та Перекопському повітах найчастіше влаштовувалися показові поля та ділянки з демонстрацією кормових трав люцерни, експорнети, віки та ін. В материкових повітах використовувалося 4-ох або 6-ти польні сівозміни.

Різниця між показовими полями та ділянками зводилась до того, що показове поле влаштовувалося в господарстві селянина на всій його землі чи на окремій ділянці де проектувалася сівозміна. Всі потрібні роботи проводилися по вказівках агронома тільки силами власника землі. Знаряддя, що були потрібними для роботи, селянин міг користуватися з прокатної станції. Посівне зерно видавалося безкоштовно або поверталось з першого врожаю.

З самого початку запровадження показових полів та ділянок в Таврійській губернії виникла проблема, що заключалася в недостатній кількості бажаючих взяти участь у намічених заходах. Через новизну справи селяни погоджувалися взяти участь у показових заходах лише при одержанні заздалегідь встановленої винагороди. Така ситуація змінилася лише після виникнення діляничної агрономії і з часом кількість заяв від селян, котрі хотіли влаштувати показові ділянки, перевищувала заплановану кількість по губернії.

З хуторянином або відрубником, що влаштовував на своїй землі під керівництвом агронома показове поле, укладався письмовий договір, згідно затвердженої форми Губернської агрономічної ради. Умови договору відрізнялися в різних повітах, що пояснюється різноманітними кліматичними та економічними умовами, внаслідок чого неможливо вимагати дотримання однакових правил. Для досягнення гідних результатів показових заходів використовувалися нагороди, що

видавалися найкращим землевласникам. Нагороди видавались грошовими преміями від 50 до 100 крб., покращеним знаряддям та насінням. В Дніпровському та Мелітопольському повітах, замість премій, селянам пропонувалося під керівництвом агрономів відвідати Всеросійську сільськогосподарську виставку в Києві [153, с. 40].

8 жовтня 1911 р. на Губернській агрономічній нараді виробили програму обробітку показових полів, згідно з якою обробіток повинен вестися особистим інвентарем власником землі. Крім того, власник мав право безкоштовно користуватися машинами та знаряддям з найближчої прокатної станції або зерноочищувального пункту. Такий порядок встановлений в Дніпровському, Перекопському та частково Бердянському повітах [200, с. 18].

Показові поля в губернії велися з обов'язковим обліком врожаю та прибутковості. Показові ділянки поділялися на облікові та необлікові. Перші велися при обов'язковому обліку отриманих результатів. Облік прибутку кожної культури проводився наступним чином. Приймалася до уваги повна вартість робіт по підготовці ґрунту та збору врожаю, а також вартість посівного насіння. Отримані дані складали суму витрат. Зібраний продукт розцінювався за місцевими ринковими цінами в даний час. З отриманої суми віднімалася сума витрат і остача приймалася за чистий прибуток. Прибутковість показового поля зрівнювалася з прибутковістю сусідніх селянських полів. Записи по проведенню показових заходів та облік їх результатів виконувалися агрономами або агрономічними старостами.

В залежності від місцевих умов в різних повітах губернії на показових ділянках проводилися різноманітні прийоми. Так наприклад, в материкових повітах переважали показові ділянки з покращеним обробітком землі, а на Кримському півострові – з застосуванням мінеральних добрив.

На кінець 1913 р. в Таврійській губернії налічувалося 174 показових поля та 3462 показових ділянок. Загальна площа показових полів складала 1901 дес., показових ділянок – 2028 дес. Середня площа показового поля по губернії – 11 дес., а показової ділянки – 0,5 дес. Вказана кількість показових полів та ділянок розподілялася по губернії наступним чином: Бердянський повіт 25 показових полів та 1385 показових ділянок, Дніпровський – 41 та 248, Мелітопольський – 42 та 231,

Євпаторійський – 15 та 305, Перекопський – 10 та 519, Феодосійський – 21 та 331, Сімферопольський та Ялтинський – 8 та 337, Арабатська дільниця – 12 та 106 [153, с. 35].

Як бачимо, лідерами за кількістю показових полів та дільниць в Таврійській губернії стали три материкових повіти – Бердянський, Дніпровський та Мелітопольський. Середній прибуток з 1 десятини показового поля в середньому по губернії була більшою в порівнянні з сусідніми господарствами на 19 крб. 31 коп. Для кожної зернової культури надбавка була різною, що впливає з наступних даних: озима пшениця 121 пуд. з десятини, надбавка в порівнянні з сусідніми господарствами 37 пуд., яра пшениця – 73 пуд. при надбавці 22 пуд., озиме жито – 119 пуд. при надбавці 44 пуд., ячмінь – 85 пуд. при надбавці 26 пуд., овес 83 пуд. при надбавці 22 пуд. та кукурудза 113 пуд. при надбавці 23 пуд. [153, с. 46].

Фінансування показових заходів в губернії істотно збільшилося після влаштування дільничної агрономії. Так, в Бердянське земство в 1912 р. асигнувало на влаштування в повіті показових полів та дільниць 4 800 крб., ще 720 крб. виділив Департамент землеробства [202, с. 511-512]. Дніпровське земство на означені заходи виділило 2 000 крб. та 7 000 крб. Департамент землеробства. [191, с. 468]. 3 400 крб. виділялося в кошторисі 1912 р. на показові поля та дільниці в Мелітопольському повіті, з яких Департамент землеробства – 1000 крб., а повітове земство 2 400 крб. [203, с. 747-748].

Кримські повіти також фінансували дане направлення діяльності агрономічного персоналу. Серед них в поточному році Євпаторійське земство виділило 1 500 крб. та 2 000 крб. – урядові заклади [204, с. 301]. 500 крб. асигнувало Перекопське земство та 800 – Департамент землеробства [205, с. 131].

Варто відзначити, що організація селянських показових господарств в губернії відставала від показових полів та дільниць. Причиною цього можна вважати мізерне фінансування та як наслідок недостатнє вивчення агрономічним персоналом сільськогосподарських районів та відсутність дослідних даних. За тією ж причиною недостатньо розвивалися наукові та дослідні заклади, яких на 1 січня 1915 р. нараховувалося 6: 1) Салгирська плідівнича дослідна станція м. Сімферополь, (рік

заснування 1913), 2) Сімферопольське дослідне поле м. Сімферополь (1908 р.), 3) Олешківський виноградний розплідник та тютюнова ділянка м. Олешки Дніпровського повіту (1897 р.), 4) Дослідна тютюнова плантація при Імператорському Нікітському ботанічному саду м. Ялта, 5) Ялтинська тютюнова плантація повітового земства м. Ялта (1911 р.), 6) Феодосійське дослідне гірничокультурне лісництво м. Феодосія (1902 р.). [149, с. 11] З наведених даних випливає, що переважна більшість дослідних установ стосувалась спеціальних галузей господарства, за винятком Сімферопольського дослідного поля, що утримувалось за кошти повітового земства.

Завдяки показовим заходам в місцевих господарствах достатньо швидкими темпами почало поширюватися застосування мінеральних добрив (томасшлаку, суперфосфату та ін.) Лідерами в цьому відношенні стали кримські повіти, де фосфорнокислі добрива по властивостям ґрунтів приносили непоганий практичний результат. В 1912 р. Сімферопольські повітові збори, з метою широкого ознайомлення населення з застосуванням добрива томасшлаку, ухвалили рішення роздати деяку його кількість безкоштовно. Роздача супроводжувалася поясненням земського агронома про підготовку ґрунтів, час та спосіб його застосування. Селяни, які брали томасшлак, зобов'язувались підготовлювати землю та використовувати його згідно вказівок агронома, а також проводити облік врожаю. Всього в згаданому році агрономічним персоналом безкоштовно роздано 543 пуда томасшлаку [206, с. 290].

Крім безкоштовної роздачі, томасшлак активно продавався земськими сільськогосподарськими складами. Так, Сімферопольський земський склад продав наступну кількість томасшлаку: в 1910 р. – 2 890 пуд., 1911 – 5 345 пуд., 1912 – 13 500 пуд., 1913 – 35 250 пуд. [153, с. 52].

Поширенням явищем з 1912 р. стала видача предметних позик, переважно насінням або добривами, за рахунок урядових кредитів. Предметні позики видавалися одній особі не більше 30 крб. насіннями та 50 – машинами. Повернення позик проводилося в терміни: для насіння – після першого врожаю та не пізніше 1 жовтня, а для машин і знарядь – не пізніше двох років з дня видачі позики. Максимальний

термін для повернення позик сільськогосподарського призначення установлювався для Таврійської губернії Особливою агрономічною нарадою та затверджувався Комітетом по землевпорядним справам не більше 5 років [153, с. 75].

Як і переважна більшість заходів земських заходів, поширення покращених сільськогосподарських знарядь та насіння розпочинається ще з середини 60-х рр. XIX ст., але правильну постановку отримують лише на початку XX ст. разом з виникненням агрономічної організації. Так, ТГЗ ще в 1873 р. асигнувало в оборотний капітал 5 000 крб., ухваливши рішення відпускати в кредит на кожную особу до 500 крб. Заява гласного Потулова про те, що «машини це потреба багатих землевласників, а для селян від них немає жодної користі», – була залишена без уваги. Вже в 1877 р. продано машин 27 особам на 9 866 крб. [18, с. 177].

Головна роль земських сільськогосподарських складів заключалася в тому, що вони є регулятором ринкових цін на землеробські знаряддя та машини. Для досягнення означеної мети земські управи входили в відносини з заводами і фабриками та купували їх товари за готівковий розрахунок або в кредит від 6 до 9-ти місяців. Користуючись від виробників поступкою до 15 %, земські склади продавали знаряддя зі знижкою в 5 % з ціни преїскуранта, а при продажу в розстрочку – по ціні виробника. Різниця між заготівельною та продажною ціною йшла на покриття операційних витрат [207, с. 422]. Бажаючи придбати сільськогосподарські знаряддя в кредит, отримували таке право при пред'явленні з волосних правлінь посвідчення про власну кредитоспроможність та двох поручителів. Після влаштування земських складів приватним складам також доводилося знижувати ціни, що дозволяло сільському населенню по прийнятній ціні купувати необхідні товари.

Створення складів землеробських машин та знарядь при повітових земствах Таврійської губернії розпочалося приблизно в один і той самий час. На засіданнях сільськогосподарських нарад при управах визначалася програма діяльності складу. Дуже часто земські управи цікавилися постановкою складу в інших повітах збирали відомості по зарплаті управляючих, оборотному капіталу, вибору машин та ін. [208, с. 34]. В переважній більшості випадків керування складом покладалося на плечі агрономів, рідше – членів управ та найманих службовців.

Діяльність складу в Євпаторійському повіті розпочинається з травня 1898 р. і за 4,5 місяці оборотний капітал склав 2 382 крб. Всього продано мідного купоросу 45 пуд. 11 фунт., 8 жнивних машин, 4 віялки, 3 плуги, 3 культиватора, 56 штук кос, 13 кременевих точил для кос, 3 кінних грабель, 2 сепаратора, добрива та ін. [209, с. 130]. В 1900 р. оборот складу збільшився до 57 150 крб. 39 коп. при прибутку 1 237 крб. 10 коп. [210, с. 95]. Завідування складом повітова управа довірила місцевому агроному А. Ніжицькому.

Одним із недоліків Євпаторійського складу стала відсутність закритого та світлого приміщення. Всі товари зберігалися в напівтемному сараї і тому покупці не могли побачити переваги та показної сторони діяльності складу. До речі, така проблема існувала в переважній більшості повітових складів.

В 1898 р. земський склад відкрився і в Мелітопольському повіті та вже за рік ним продано 223 плуга при оборотному капіталі 6 428 крб. [211, с. 250]. З роками діяльність складу збільшилась, про що свідчать наступні дані: в 1901 р. куплено товарів на 35 193 крб. 42 коп., в 1902 – на 70 260 крб. 47 коп. Продано складом товарів в 1901 на 37 125 крб. 84 коп., в 1902 р. на 56 211 крб. 13 коп. [212, с. 250]. Що стосується боргів населення, яке закуповувало в кредит знаряддя та машини, перед складом, то варто відзначити, що вони також збільшувалися: 1899 р. – 211 крб. 31 коп., 1900 – 635 крб. 35 коп., 1901 – 1 651 крб. 8 коп., 1902 – 10 272 крб. 8 коп. [212, с. 251]. В звітах управи вказувалося, що безнадійних боржників практично не було і дуже рідко доводилося проблеми вирішувалися в судовому порядку. З 1904 р. керувала складом Ростовська біржова артіль, назначивши завідуючого та двох помічників. Повітовий агроном ніякого відношення до складу не мав [213, с. 33].

Сімферопольське земство відкрило склад в 1900 р. Безпосередній контроль над роботою складу проходив під керівництвом голови управи та спеціального комітету. Комітет щотижня збирався та розглядав поточні справи, обирав знаряддя та насіння які бажано мати на складі і вирішував питання продажу товарів в кредит. Вже в перший рік роботи продано товарів на загальну суму 11 217 крб. 48 коп. Найбільший попит серед населення спостерігався на плуги (58 одиниць) і жнивварки (45), за ними йшли букери (17), віялки (5) та кінні граблі (3) [214, с. 100].

За 11 років існування склад в м. Сімферополі поніс значні збитки, тому в 1911 р. на земських повітових зборах вирішено його реорганізувати. На думку гласного Є. Г. Мурзаєва, головними перешкодами для правильного функціонування складу стали: незадовільна організація управління, недостатній оборотний капітал та відсутність приміщення для знарядь і машин [206, с. 130].

Після реорганізації Сімферопольського сільськогосподарського складу його операції за 1913 р. виразились в продажі машин, знарядь, польового посівного насіння та кормових рослин, добрив, туки, городнього насіння, продуктів по годуванню тварин, засобів боротьби з шкідниками садівництва, різного роду обприскувачів, літератури по садівництву та ін. [206, с. 147].

Постановою Бердянських земських зборів від 29 вересня 1900 р. вирішено організувати в м. Бердянську склад землеробських знарядь за рахунок спеціального ховрахового капіталу. Пропонувалось, крім складу в м. Бердянську, заснувати відділи при Ногайському ремісничому училищі, Обіточенській сільськогосподарській школі та при ощадно-позикових товариствах: Покровському, Воскресенському, Чернігівському та Андріївському. Для влаштування складу орендувалося приміщення в домі С. І. Пампулова біля земської управи договором на 1 рік з 10 квітня 1901 р. по 10 квітня 1902 р. з орендною платою 200 крб. Продажом товарів займався найманий службовець з зарплатнею 360 крб. на рік [215, с. 1]. Найбільшим попитом в Бердянську та його відділах користувалися плуги Сакка. Також цікавилися косами, точилами та кільцями для кіс [215, с. 17].

Розглядаючи діяльність складу за перші три роки, неможливо не помітити незначну кількість продаж. Так, в 1901 р. продано товарів на суму 4 875 крб. 8 коп., в 1902 – 5 515 крб. 33 коп., в 1903 – 6 626 крб. 76 коп. Причиною незначної в загальній сумі виручки являлася значна віддаленість складу від ринку [208, с. 33].

Після реорганізації складу та перенесення його до центру міста значно збільшився оборотний капітал: 1907/08 рр. – 27 810 крб. 35 коп., 1908/09 – 54 977 крб. 33 коп., 1909/10 – 99 509 крб. 06 коп. [185, с. 160]. З наведених даних видно, що на протязі 1907/10 рр. оборот складу щорічно збільшувався вдвоє.

Феодосійське земство заснувало склад в 1903 р. За перші два роки роботи

з'ясувалось, що він обслуговує лише район жителів біля м. Феодосії. Населення Керченського п-ва користувалося послугами складу в слабкій мірі, тому в лютому 1905 р. по клопотанню Керченського сільськогосподарського товариства відкривалось відділення в м. Керч [216, с. 442].

В 1909 р. в Феодосійському повіті існував центральний сільськогосподарський склад в м. Феодосія та три відділи в Керчі, Судаку та Отузах. Своїми виручками виділявся лише головний склад, тоді як обороти його відділень значно менші: судакське відділення – 3 000 крб., керченське – 4 000 крб., отузьке – 500 крб. [176, с. 225]. Крім того, головний склад в м. Феодосії значно зблизив сільське населення з земським агрономом, якому доводилось давати різного роду вказівки покупцям відносно вибору тих чи інших знарядь.

Загальну картину роботи Феодосійського земського складу можна побачити з наведеної таблиці:

Таблиця 2.3.

Оборотний капітал Феодосійського земського складу (1903–1913 рр.)

Рік	Поступило товарів	Продано та відпущено в кредит	Отримано прибутків або збитків
1903	3 967 крб. 94 к.	3 074 крб. 35 к.	+ 69 крб. 83 к.
1904	19 577 крб. 16 к.	14 140 крб. 80 к.	+ 427 крб. 98 коп.
1905	48 852 крб. 98 к.	46 051 крб. 55 к.	+ 1 265 крб. 02 к.
1906	48 609 крб. 61 к.	44 963 крб. 46 к.	+ 986 крб. 11 к.
1907	50 724 крб. 52 к.	51 634 крб. 10 к.	+ 1 057 крб. 33 к.
1908	61 044 крб. 89 к.	58 211 крб. 94 к.	+ 2 237 крб. 92 к.
1909	44 072 крб. 58 к.	42 614 крб. 97 к.	+ 739 крб. 86 к.
1910	60 850 крб. 83 к.	58 620 крб. 27 к.	+ 1164 крб. 66 к.
1911	64 580 крб. 69 к.	64 647 крб. 9 к.	+ 1792 крб. 10 к.
1912	57 367 крб. 72 к.	50 580 крб. 87 к.	+ 1003 крб. 16 к.
1913 (по 1 вересня)	67 131 крб. 18 к.	46 823 крб. 89 к.	+1690 крб. 42 к.

[217, с. 111].

Як бачимо, на третій рік своєї діяльності Феодосійський земський склад, в порівнянні з першим, збільшив оборотний капітал більше ніж в п'ятнадцять разів і до 1913 р. постійно отримував прибутки. З іншої сторони, варто відзначити, що прибутки не збільшувались, а тримались на одному рівні, в середньому не більше 2 000 крб. на рік.

Через слабкий розвиток землеробства в Ялтинському повіті діяльність складів розвивалася достатньо повільними темпами, про що свідчать звіти земської управи. Одним з найважливіших умов розвитку роботи складів є розташування його в центрі невеликого густозаселеного сільськогосподарського району. Близькість складу з клієнтами зводило до мінімуму ціну доставки товарів. Крім того, густозаселений район давав можливість складу економити за рахунок масової виписки товарів, накладаючи порівняно невеликий відсоток з загальної суми витрат. Ялтинський повіт тягнувся вузькою смугою протяжністю до 200 верств та представляв в цьому плані масу незручностей. Інша причина, що несприятливо віддзеркалювалася на діяльності складів в цьому регіоні – велика різноманітність галузей сільського господарства. Виноградарство, плідівництво, тютюнництво, хліборобство, лісове господарство та в східній частині повіту вівчарство – викликали необхідність мати на складі різноманітні предмети, при чому при малій площі повіту потреба в них не дуже велика.

Станом на 1906 р. засновані Ялтинським повітовим земством склади в Байдарах (заснований в 1899 р.) та Коккозі (1900 р.) продали сільськогосподарських знарядь на суму 646 крб. 95 коп. та 50 крб. 98 коп. відповідно. Така мала виручка пояснювалась несприятливими економічними та політичними подіями в Російській імперії [218, с. 421].

З 1 травня 1914 р. склад почав функціонувати в м. Ялті. Розгорнути свою діяльність він також не встиг через брак часу та початок воєнних дій. Особливий інтерес викликають товари, що виписувалися на продаж та їх ціна: кілки залізні – 2 305 крб. 21 коп., інсектициди і фунгіциди – 3 439 крб. 89 коп., апарати для обприскування та обсипання сіркою – 873 крб. 30 коп., інструменти та література по садівництву – 598 крб. 14 коп., ентологічні препарати для виноробства – 470 крб.

12 коп., удобрюючі туки – 85 крб. 2 коп., покрівельне оцинковане залізо – 1506 крб. 60 коп., дрібні залізні товари – 731 крб. 75 коп. Всього виписано товарів на загальну суму 10 010 крб. 3 коп., а продано на 6 298 крб. 74 коп. [219, с. 334-335].

Не засновували сільськогосподарських складів Дніпровське та Перекопське земства. Останнє мотивувало свої дії тим, що на кожній залізничній станції існували приватні склади, які цілком забезпечували потреби населення, а в м. Джанкой крім великих відділень складів Гельферих-Саде та Фільверт-Дедина існувало два заводи по виробництву машин та знарядь. Більше того, деякі кредитні товариства засновували власні склади та займались посередницькою діяльністю [220, с. 233].

Всього в Таврійській губернії наприкінці 1912 р. діяло 5 земських складів з оборотним капіталом 291 843 крб. В набагато більшій кількості існували склади при ощадно-позикових (40) та сільськогосподарських товариствах (12). Головну масу сільськогосподарських складів в губернії представляли приватні склади.

Після запровадження дільничної агрономічної організації Департамент землеробства приєднується до фінансування земських складів. Так, за рахунок асигнувань відомства в 1913 р. відкрилося два відділення складу в Євпаторійському повіті, в кошторис 1914 р. внесли необхідний кредит на влаштування Дніпровського повітового складу та відкриття відділення в Мелітопольському повіті при агрономічному центру «Попелак» [153, с. 71].

Щоб забезпечити місцевих жителів найкращими машинами та знаряддями, керівництво земських складів, віддаючи перевагу місцевим фірмам та заводам, самостійно обирало предмети на продаж. В перші роки склади збирали відомості в покупців, як те чи інше знаряддя корисне на практиці. З часом, проблему вибору товарів вирішували за рахунок організації конкурсів знарядь та машин. Користь від таких конкурсів заключалася в тому, що всі бажаючі могли побачити на власні очі результати роботи сільськогосподарських знарядь.

Ініціатором влаштування конкурсів в Таврійській губернії, як і переважної більшості інших заходів, став УСЧ Михайло Васильович Неручев. Губернське земство в 1902 р. виділило 500 крб. з призначенням на кожний конкурс по 50 крб. [181, с. 201].

Повітові управи заздалегідь розсилали запрошення на участь в конкурсі місцевим заводам та поширювали інформацію про час і місце проведення заходу серед селян. Для з'ясування напрямку конкурсу, а також для визначення якості знарядь обиралася експертна комісія. Так, до складу експертної комісії, що оцінювала випробування плугів та букерів на конкурсі, проведеному 14 серпня 1900 р. на базі Обіточенської сільськогосподарської школи, крім Михайла Васильовича входили: голова Бердянської земської управи Я. Б. Шварц, члени управи Е. Е. Таран та А. Г. Фукс, бердянський земський агроном С. К. Олексієнко та олександрійський – В. П. Альтенгейм, управляючий школою В. М. Павліков. На конкурсі представили свої знаряддя заводи: Вдови Матіас та синів, Д. Грієвза та К^о (м. Бердянськ), І. І. Нейфельда (к. Вальдгейм), І. В. Клейнера (с. В. Токмак), С. Кацина (с. Олександрівка), а також кустарні майстри букерів з сіялками Свинаренко (с. Нововасилівка), Черновський та Кисіль (с. Воскресенка).

В результаті конкурсного випробування, на якому сила тяги вимірювалась динамометром Бурга, в вигляді заохочення місцевих машинобудівників комісія назначила заводу Клейнера велику срібну, заводам Грієвза, Матіаса, Нейфельда та Кацина – по малій срібній медалі, а кустарним майстрам Свинаренку та Кисілю – похвальні листи [215, с. 23].

На базі Обіточенської сільськогосподарської школи 3 липня 1904 р. випробовувались «лобогрійки» – жниварки місцевого виробництва. Експертною комісією вироблені наступні правила оцінювання машин: 1) оцінка особливостей конструкції машин; 2) зручність установки машини та управління нею; 3) оцінка машин по відношенню до корисної дії (ширина захоплення різального апарату, вага машини, сила тяги); 4) міцність конструкції; 5) ціна; 6) якість роботи (правильність нарізання, виразність та плавність роботи мотовила, застосування машини для збирання врожаю різної якості). Випробовуванню піддавалися 4 «лобогрійки» заводів І. І. Фукса (с. В. Токмак), І. В. Клейнера (с. Великий Токмак), І. І. Нейфельда і К^о (к. Вальдгейм), Франца і Шредера (к. Гальбштадт) [208, с. 35].

Всі представлені машини, запряжені двома кіньми, були запущені в роботу на ділянці з озимою пшеницею. Знаходячись в однакових умовах, лобогрійки

запускалися послідовно одна за одною. Після повних 3-4 кругів, кожна з них переводилася на ділянку з ячменем, де піддавалася випробуванню на тягу динамометром Р. Сакка. В кінці проведення конкурсу експертна комісія присудила перше місце заводу Франца і Шредера, друге – І. І. Нейфельда і К°, третє – І. І. Фукса та четверте – І. В. Клейнера [208, с. 36].

Конкурси знарядь та машин проводилися і в інших регіонах губернії: 14 квітня 1902 р. в м. Мелітополі серед плугів та букерів [181, с. 148], 3 липня 1905 р. в маєтку Пастака поблизу м. Сімферополя серед жнивних машин [199, с. 148] та завжди характеризувалися підвищеною увагою місцевого населення. Подібні конкурси проводилися між виробниками садових обприскувачів [221].

Постійне покращення сільськогосподарської техніки викликало потребу в нових знаряддях і машинах, переважно дорогих і разом з тим необхідних. З іншої сторони, всі ці предмети невеликому господарству потрібні на декілька днів, а придбання їх було не під силу звичайному селянинові. Закупка на артільних умовах ще не набула розвитку, тому новітня техніка нечасто з'являлася в селянських господарствах. Вихід з цієї ситуації земські органи вбачали у влаштуванні прокатних станцій. Також важливе значення приділялось організації зерноочищувальних пунктів, так як засміченість на полях Таврійської губернії досягало неймовірних розмірів, а населення або зовсім не очищало насіння для посіву, або очищало його самим примітивним способом. Рекомендувалося засновувати вищезазнані установи при кредитному товаристві, показовому полю або сільській школі.

Після влаштування прокатних пунктів та зерноочищувальних станцій спостерігався підвищений попит на знаряддя та машини серед населення, яке краще засвоювало роботу з технікою, що значно збільшило обороти сільськогосподарських складів. При передачі машин на дім та прийому назад на станцію, техніка ретельно перевірялась, та в випадку псування частини машини з особи, що нею користувалася стягувалася вартість зіпсованої частини [176, с. 230].

В переважній більшості випадків склад прокатних пунктів складався з рядової сіялки, залізної борони, культиватору, розпашника «Планет», плуга Сакка, кукурудзяної сіялки, трієра, терезів та брезенту. В залежності від місцевих умов та

потреб, склад товарів на прокатному пункті міг змінюватися, тому там рідше зустрічалися кільчасті катки, кукурудзяні молотарки, дволемішні плуги, сіялки для мінеральних добрив, кукурудзяні дробарки, шредери, кінні граблі, самоскидаючі жниварки, машини протравлення для насіння та ін. [153, с. 58].

Організація прокатних станцій розпочалася лише з 1910 р., разом з створенням дільничної агрономічної організації та залученням до співпраці землевпорядного відомства. В Сімферопольському повіті в 1911 р. організовано 4 зерноочищувальних пункти в селищах Алма-Тархан, Зуя, Мазанках, Таберті та один прокатний пункт в Табулдах. Всього за перший рік роботи на зерноочищувальних пунктах очищено 5 491 пуд. зерна, з яких 3 867 – пшениці, 1344 ячменя, 220 – жита та 60 вівса [206, с. 287]. Крім поповнення старих на наступний рік відкрито 4 нових пункти в селищах Базарчику, Ново-Царицині, Учкую-Тархані та Сарабузі та їх кількість планувалося збільшити. Плата за користування трієрами установлювалася в розмірі 1 коп. з пуда неочищеного зерна, за прокат рядової сіялки – 50 коп., кінного розпашника – 30 коп. та борони – 20 коп. на добу. Користування терезами та брезентом на пункті безкоштовне [206, с. 290].

З метою поширення серед дрібних господарств покращених сільськогосподарських знарядь в Перекопському повіті на початку 1913 р. існувало 10 прокатно-зерноочищувальних пунктів, в яких знаходилося по одному екземпляру плуга, борони, культиватора, рядової сіялки, розпашника, трієр та ін. Нагляд за машинами та знаряддями довірялося завідуючим пунктами, що отримували крім річного окладу в 60 крб. ще половини виручки за прокат. На протязі 1913 р. отримано доходу за прокат машин на всіх пунктах повіту 87 крб. 54 коп. та очищено 15 225 пуд. зерна [220, с. 233]. Вже на наступний рік кількість пунктів збільшилася до 12, а очищено близько 20 000 пуд. зерна. Пункти обслуговували як одноосібних господарів так і орендаторів казенних земель [222, с. 237].

8 прокатних пунктів та зерноочищувальних станцій організовано в вересні 1910 р. на кошти землевпорядного відомства в Дніпровському повіті. Ще два пункти в Збур'єві та Каланчаку влаштовано за рахунок земських асигнувань. При їх організації дільничні агрономи обирали серед місцевого населення селян, котрі мали

просторе та відповідне для зберігання машин приміщення – комору. З власниками приміщень укладався договір на рік, за яким він зобов'язувався зберігати довірені йому предмети, завідувати і спостерігати за очищенням зерна та видачою на прокат машин і знарядь. Власнику приміщення за роботу виплачувалося від 40 до 120 крб. на рік [174, с. 227]. В 1911 р. кількість прокатних пунктів та зерноочищувальних станцій в повіті збільшилося до 23 [191, с. 434].

Попит на сільськогосподарські знаряддя та машини з прокатних пунктів та зерноочищувальних станцій постійно збільшувався, тому вони могли обслуговувати лише окреме поселення або хутірський район. В зв'язку з цим, щоб забезпечити всіх бажаючих, доводилося збільшувати з кожним роком їх кількість по мірі заснування нових центрів відрубних або хутірських господарств. Крім вищеназваних пунктів в деяких районах влаштовували садові, молочні і бджільницькі пункти, що забезпечували населення приладами по боротьбі з шкідливими комахами, сепараторами, маслоробками, медогонками та іншими спеціальними приладдями. Так, в 1913 р. в Таврійській губернії нараховувалось 214 пунктів машин і знарядь в яких налічувалось 1518 одиниць техніки. Розподілялись пункти по губернії неоднорідно, що впливає з наступних даних: Бердянський повіт (51) – 7 прокатних, 26 прокатно-зерноочищувальних та 18 спеціальних при наявності 245 одиниць техніки; Дніпровський (60) – 34 прокатно-зерноочищувальних та 26 спеціальних, 507 одиниць техніки; Мелітопольський (42) – 34 прокатних та 8 зерноочищувальних, 249 одиниць техніки; Феодосійський (17) – 2 прокатних, 10 прокатно-зерноочищувальних та 5 спеціальних, 135 одиниць техніки; Євпаторійський (10) – 10 прокатно-зерноочищувальних, 130 одиниць техніки; Сімферопольський та Ялтинський (17) – 1 зерноочищувальний, 12 прокатно-зерноочищувальних та 4 спеціальних, 155 одиниць техніки; Перекопський (10) – 10 прокатно-зерноочищувальних, 71 одиниць техніки; на Арабатській дільниці (7) – 4 прокатно-зерноочищувальних та 3 спеціальних, 36 одиниць техніки. В середньому по губернії в одному пункті знаходилося 7 одиниць техніки. [153, с. 58-59]

Розмір плати за користування машинами та знаряддями встановлювався на повітових агрономічних нарадах і в середньому коливався в наступних межах: сіялка

рядова 50 коп.-1 крб.; плуг однолемішний 20-60 коп.; розпашник «Планет» 10-20 коп.; борона залізна 10-50 коп.; каток кільчатий 30-75 коп.; культиватор 10-30 коп.; віялка 30-50 коп.; жниварка 1 крб.; трієра 0,5-3 коп. з пуду [153, с. 61].

Значення діяльності прокатних та зерноочищувальних пунктів важко переоцінити. Лише за 1913 р. в Таврійській губернії рядовими сіялками з прокатних пунктів скористалося 996 селян-одноосібників, а 5 643 – зерноочищувальними машинами, очистивши 323 749 пуд. зерна [153, с. 64-65]. Зазвичай, після їх влаштування в окремих районах у найбільш заможних хуторян і відрубників з'являлися покращені машини та знаряддя. Менш заможні селяни, при бажанні, могли звернутися в землевпорядні комісії, агрономічні організації або земські склади за позикою для їх придбання. Взявши до уваги той факт, що до введення агрономічної організації в селянських господарствах переважав лиш один букер та застосовувався розкидний посів, роль прокатних та зерноочищувальних пунктів величезна.

В програму діяльності агрономів Таврійської губернії входило сприяння діяльності різного роду кооперативів: сільськогосподарських, кредитних, ощадно-позичкових та ін. За підрахунками Г. Н. Губенко в губернії на початку 1913 р. нараховувалось 84 кредитних та 56 ощадно-позичкових товариств, переважна більшість (109) яких зосереджувалася в материкових повітах [35, с. 99]. Їх влаштування розпочалося ще з середини 70-х рр. XIX ст. в материкових повітах губернії. Основу діяльності складали власні капітали, вклади та позики в приватних осіб та дуже часто вони обходилися без кредитів Державного банку. З вкладами 2,5 млн. крб. в ощадно-позичкові товариства Таврійська губернія знаходилась на 5 місці серед інших губерній Російської імперії [35, с. 89].

Роль земств Таврійської губернії в розвитку кредитних та ощадно-позичкових товариств в порівнянні з іншими губерніями відносно мала. Здебільшого вона зводилась до допомоги земськими агрономами, порадами по виписці машин, знарядь, насіння, а також влаштуванні бесід і читань по різних галузях сільського господарства. Невелика частка земських коштів в оборотному капіталі товариств і здебільшого не перевищувала 3 % [35, с. 9].

З метою взаємодопомоги та зручності виконання різних кредитних операцій,

особливо по виписці знарядь та машин, кредитні товариства Бердянського та Мелітопольського повітів об'єдналися в два великих союзи. В 1911 р. Бердянському союзу дали можливість приймати вклади та давати позики, що значно збільшило його активність. Так, в 1909 р. баланс союзу складав 8 063 крб., 1910 р. – 9 315 крб., 1911 р. – 56 103 крб., 1912 р. – 143 545 крб., 1913 р. – 155 926 крб., 1914 р. – 284 795 крб. [3, с. 30-33].

Серед всіх інших кооперативних установ сільськогосподарські товариства для агрономічної діяльності мали найбільше значення. Як земства так і сільськогосподарські товариства переслідували аналогічні цілі та є організаторами різних сільськогосподарських заходів, серед яких: влаштування сільськогосподарських бібліотек, відкриття прокатних та зерноочищувальних пунктів, показових полів та дільниць, сільськогосподарських складів, злучних пунктів та ін. Таким чином, діяльність сільськогосподарських товариств дублювала практично всі заходи агрономічного персоналу щодо покращення селянських господарств. Їх влаштування розпочалося з 1910 р. паралельно з заснуванням дільничної організації в материкових повітах Таврійської губернії. В 1913 р. в Бердянському повіті налічувалося 15 сільськогосподарських товариств, в Мелітопольському – 12, Дніпровському – 8, Феодосійському – 1 [153, с. 98].

Згідно статуту сільськогосподарських товариств, затвердженому міністром землеробства та державного майна 28 лютого 1898 р., до складу товариства входили почесні та дійсні члени, а також співробітники та члени-кореспонденти. В почесні члени могли ввійти особи, що користувалися авторитетом серед місцевих господарів або проявили товариству посильну допомогу. На відміну від дійсних, почесні члени не оплачували щорічних грошових внесків та не несли жодних обов'язків по товариству, за винятком добровільно на себе прийнятих. В члени-кореспонденти та співробітники обиралися таким же порядком, як і в дійсні члени особи, що не мали постійного місця проживання в районі діяльності товариства.

Всі члени товариства мали право брати участь в його зборах: почесні та дійсні з правом вирішального голосу, а члени-кореспонденти та співробітники – дорадчого. Для завідування справами товариства його члени обирали Раду, що складалася з

голови, секретаря та скарбника. Посадові особи обиралися на щорічних зібраннях закритим балотуванням простою більшістю голосів. Рада слугувала представником товариства у всіх його зносинах: приводила виконання постанов зборів товариства, згідно кошторису витрачала кошти, здійснювала операції з позиками, нерухомим майном та цінними паперами. Про свою діяльність по справам товариства Рада звітувала на щорічних зборах [205, с. 151].

Бюджет товариства складався з членських внесків, субсидій від урядових та суспільних установ, пожертвувань, доходів від влаштованих заходів (складів, виставок, злучних та зерноочищувальних пунктів та ін.) [205, с. 153].

В перші роки існування товариств виникала проблема в матеріальних ресурсах, чим і пояснювалася відносно мала їх кількість. Тому Департаментом землеробства, губернським та деякими повітовими земствами практикувалися щорічні асигнування сільськогосподарських товариств. Так, Новомаячківське товариство Дніпровського повіту, до складу якого входило 142 члени, в 1912 р. отримало від повітового земства 1500 крб., ще 50 крб. від губернського земства та 300 крб. від Департаменту землеробства. Район діяльності товариства поширювався на селища Новомаячка, Старомаячка, Британі та К.-Лагері. Вже за перший рік своєї роботи товариством орендовано ділянку землі площею 6 дес. 1900 саж., на якій влаштовано на 1,5 дес. зразковий город з колодязем для поливання, на 1 дес. – фруктовий сад з 163 деревами різних сортів, на 1 дес. – розплідник з 2 000 дичок різних порід та на 1 дес. – показовий виноградник. Крім того, сільськогосподарське товариство орендувало у графа Мордвинова 1228 дес. землі з метою роздачі своїм членам для культурного обробітку та влаштувало на кошти Департаменту землеробства та повітового земства злучні пункти з жеребцями та бугаями [190, с. 239]. На діяльність інших 5 товариств повіту Департамент землеробства та повітове земство асигнувало по 200 крб. [190, с. 240].

Велику користь сільському населенню приносили земські каси дрібного кредиту, які так і не отримали широкого поширення в Таврійській губернії. Лише по одному Євпаторійському повіту з 1910 по 1913 рр. видано позик на суму 69 248 крб. А приймаючи до уваги той факт, що в повіті існувало лише 1229 дворів одноосібних господарств [223, с. 427], можна стверджувати, що вказана допомога являлася вельми

істотною.

Таким чином, встановлено що, взаємодія земських та урядових структур Таврійської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. по фінансово-технічному забезпеченню сільського господарства дала відносно непогані результати. Показові поля та дільниці створюються у всіх повітах губернії та стали хорошим прикладом для наслідування селянам. Відчутні успіхи прослідковуються після запровадження дільничної агрономії в 1909-1910 р. Зросли обсяги продажу томасшлаку, мінеральних добрив та суперфосфатів, збільшився прибуток селянських господарств.

Виявлено, що діяльність земських сільськогосподарських складів значно пожвавила ринкову інфраструктуру та матеріально-технічну базу регіону. За рахунок низьких витрат на закупівельні ціни земські склади надавали техніку та знаряддя майже по собівартості або з невеликою винагородою, що призводило до зниження цін в приватних складах та регулювало ціноутворення.

Доведено, що для кращого відбору та демонстрації переваги того чи іншого виробу земствами влаштовуються конкурси знарядь та машин. Кожен бажаючий міг наочно познайомитись з ефективністю виробів на практиці та звернутись в земський склад для придбання обраного товару. Такий підхід дозволяв земствам налагодити торгівельні зв'язки з виробником та встановити довірливі відносини з селянством.

Проаналізована діяльність прокатних пунктів та зерноочищувальних станцій, котрі в порівнянні з іншими українськими губерніями відкриваються пізніше, лише в період заснування дільничної агрономії. Ефективність їх роботи достатньо висока, так як землероби, котрі не могли придбати інвентар та техніку, користувались нею по низьким орендним цінам. Частіше до послуг прокатних та зерноочищувальних станцій зверталися селяни-одноосібники, меш заможні селяни практикували брати позики в кредитних товариствах або урядових структурах.

Досліджений вклад земств на розвиток кооперативних та кредитних установ Таврійської губернії. Найкраще зарекомендували себе сільськогосподарські товариства, котрі мали аналогічні цілі з земствами. Кредитні організації не проявляли активності та демонстрували певні досягнення лише в поодиноких випадках.

Висновки до другого розділу

1. Констатовано, що непогані результати земська діяльність почала приносити тільки після системного залучення державних органів до проблем сільського господарства. Такі переміни в політиці уряду відбулися двічі – в 1894 р. після реорганізації Міністерства державного майна в Міністерство землеробства та державного майна, та в 1909 р. під час влаштування дільничної агрономії. В цей період формується класична модель, по якій земства співпрацювали з Департаментом землеробства: за умови виконання цілого ряду вимог, держава брала на себе фінансування до 50 % земських ініціатив. Даний підхід дозволяв раціонально розподіляти кошти та унеможлиблював повторення численних попередніх невдач. Всі ці досягнення дозволили створити до початку Першої світової війни в Таврійській губернії розгалужену агрономічну організацію з розподіленням на агрономічні дільниці з дільничними агрономами на чолі. Не відставала і матеріальна база, котра з кожним роком покращувалася та складалася з агрономічних центрів, прокатних та зерноочищувальних пунктів, сільськогосподарських складів, злучних пунктів та ін. Таким чином, лише скооперована діяльність земських та державних органів створила сприятливі умови для формування справжніх господарів на землі, здатних взяти на себе відповідальність. І лише через браку часу та початок військових дій, більшість ліберальних завоювань довелося згорнути.

2. Встановлено, що гасло «одна сільськогосподарська школа в кожному повіті», характерне для переважної більшості повітових земств Лівобережної України, в Таврійській губернії реалізовувалось в трьох материкових повітах, а на Кримському півострові лише в м. Сімферополі. Серед них в м. Сімферополі відкрита Салгирська практична школа садівництва, виноградарства та виноробства (1895 р.), Обіточинське сільськогосподарське училище (1896 р.), Лук'янівська сільськогосподарська школа (1900 р.) та Ейгенфельдська сільськогосподарська школа (1907 р.). Крім того, з 1868 р. при Імператорському Нікітському саду функціонувало Нікітське училище садівництва та виноробства, а при Преславській учительській семінарії діяла школа садових робітників, сільськогосподарські курси

для учнів семінарії та для вчителів.

Крім шкільної освіти, поширення сільськогосподарських знань проводилось через бесіди та читання, програма для яких затверджувалася губернатором. Дуже часто сільськогосподарські читання супроводжувалися демонстрацією картин з шкідниками, наочних посібників, нового інвентарю. З кожним роком кількість відвідувачів зростала, особливо це помітно після запровадження дільничної агрономії. Користувалися увагою також сільськогосподарські курси для дорослих, екскурсії по дослідним станціям, розповсюдження газет та наукової літератури.

3. Проаналізовано значення земських заходів по створенню ринкової інфраструктури регіону. Наочним ознайомленням з передовими агрономічними досягненнями слугували показові поля та дільниці. Для ефективної реалізації програми по залученню селян до створення на власній землі показових дільниць, слугували матеріальні заохочення в вигляді безкоштовної роздачі насіння, а також право на безоплатне користування зерноочищувальними станціями та прокатними пунктами. Останні рекомендувалося відкривати при кредитному товаристві, показовому полю або сільській школі, хоча при виконанні обов'язкових вимог дозволялося створювати їх в індивідуальних селянських господарствах. Більш заможні селяни мали можливість придбати новітню техніку в земських сільськогосподарських складах. Такі установи дозволяли регулювати ціни на ринку та створити умови для більш широкого доступу до новітніх сільськогосподарських машин. Користувалися успіхом конкурси з використанням сільськогосподарської техніки та машин, де всі бажаючі ознайомлювалися з перевагами того чи іншого виробу.

Розвиток капіталістичних відносин стримувався через консервативне традиційне мислення та низький культурний рівень селян. Ситуація на краще поступово змінюється лише в період проведення Столипінської реформи та влаштування дільничної організації. Головними виконавцями земських ініціатив стали представники так званого «третього елементу» – вільнонаймані службовці (агрономи, лікарі, ветеринари, вчителі), котрі на початку ХХ століття стали достатньо впливовою рушійною силою, здатною взяти на себе відповідальність за кардинальні

зміни в суспільстві та державі. Необхідність впровадження новітніх технологій вимагало від земського персоналу мобільних та нестандартних рішень і лише через брак часу величезну кількість починань так і не вдалося реалізувати.

РОЗДІЛ 3. СПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ ТА ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ПО РОЗВИТКУ ДРУГОРЯДНИХ ГАЛУЗЕЙ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

3.1. Заходи щодо поліпшення тваринництва в регіоні

Приблизно з останньої третини XIX ст. в Таврійській губернії тваринництво поступається землеробству, як основній галузі сільського господарства. Незважаючи на високий падіж худоби та збільшення розораності земель, поголів'я тварин в губернії постійно збільшувалось. За підрахунками земського статистичного бюро в Таврійській губернії в 1887 р. нараховувалось 306 тис. голів коней, 590 тис. великої рогатої худоби та 3 400 тис. овець [2, с. 4].

Земські установи звернули особливу увагу на розвиток тваринництва лише з другої половини 80-х рр. XIX ст. Земський дослідник Борис Борисович Веселовський виділив 7 основних заходів, що використовували земства для покращення тваринництва: влаштування земських злучних пунктів; сприяння діяльності казенних злучних пунктів; організація виставок тваринництва; оренда приватних племінних плідників для загального користування; видача позик приватним особам і селянським товариствам на купівлю племінних плідників; роздача племінних тварин окремим господарствам та товариствам в користування; влаштування племінних розсадників [2, с. 211].

З поміж числа наведених заходів для Таврійської губернії лише перші три отримали значний розвиток. Для самостійного влаштування злучних пунктів у земств не вистачало коштів, тому ця діяльність, як і переважна більшість інших, була в тісній взаємодії з державними установами – Департаментом землеробства та Управлінням державного кіннозаводства (УДК).

Першими, практично одночасно, розпочали влаштовувати кінські злучні пункти в Таврійській губернії Мелітопольське та Дніпровське повітові земства. Так в 1894 р., Мелітопольська земська управа придбала два жеребця битюгської породи в

с. Новій Чиглі Бобровського повіту Воронежської губернії заводу братів Махінових та на заводі князя Кочубея в Полтавській губернії два ардена. Для закупівлі коней командировувався член управи С. Корніс. Ціна з доставкою обійшлася в 2 094 крб. 17 коп. З 12 квітня до 15 червня 1894 р. злучний пункт діяв в м. Мелітополі, за час діяльності якого злучено 32 кобили. Утримання жеребців та плата конюхам обійшлась в 583 крб. 65 коп. [224, с. 393].

В тому ж році злучні пункти відкрилися Дніпровським повітовим земством в м. Каховці та в с. Новомаячкі. В обох пунктах знаходилися по два жеребці Єлисаветградської заводської конюшні. На утримання пунктів з земського бюджету витрачено 365 крб. 64 коп. [225, с. 30].

В 1896 р. в губернії заснована Таврійська заводська конюшня УДК. Основна мета конюшні – широке постачання населення породистими плідниками для покращення племінного матеріалу, гальмувалась через відносно невеликий бюджет та відсутність прямих контактів з населенням в регіонах. Тому без співпраці з земськими та суспільними установами, УДК фактично не мало можливості надавати для користування племінних жеребців сільському населенню.

З цією метою губернське земство у Йосифа Бреннера придбало за 4 500 крб. ділянку землі розміром 5 дес. До 1895 р. на цій ділянці були побудовані всі необхідні приміщення, які віддали в оренду УДК за 1 600 крб. на рік. Крім того, через голову управи П. І. Щасливцева, котрий підписував контракт оренди, прийнято на рахунок губернського земства оплату повинностей, страхування всіх наявних будівель та їх ремонт. Всього в 1895 р. на побудову господарських приміщень для конюшні з губернського бюджету витрачено 31 993 крб. 41 коп. [94, арк. 239]. На наступний рік кошторис витрат на ті ж самі заходи зріс до 56 207 крб. 52 коп. [96, арк. 87].

Для розподілу жеребців по повітах, створювалася комісія заводської конюшні до якої входили управляючий конюшні, голова та члени губернської земської управи і по одному представнику від повітових земств. Окрім розподілу жеребців, комісія, що збиралася не менше двох разів на рік, давала висновки про заміну непридатних до злучки жеребців, розв'язувала різні питання по конярству та ін. Так, в 1909 р. з 60 жеребців, котрі знаходились в конюшні, комісією розподілено їх по повітам

наступним чином: Бердянському, Дніпровському та Мелітопольському повітам – по 14, Сімферопольському – 7, Перекопському – 5, Феодосійському – 4, Євпаторійському – 2 [99, арк. 207].

Уже в перший рік своєї діяльності Таврійська заводська конюшня відпустила Мелітопольському земству для влаштування злучних пунктів 10 жеребців. На утримання казенних плідників повітове земство асигнувало 553 крб. 79 коп., а на земських – 712 крб. 79 коп. Результати злучок наочно переконали населення в тому, що від хорошого породистого жеребця виходить кращий приплід, котрий при одних і тих самих витратах на його утримання представляє набагато більшу цінність: однорічне лоша від земських жеребців продається за 50-60 крб., а від звичайних – 10-15 крб. [226, с. 395].

З роками діяльність земських пунктів в Мелітопольському повіті лише покращувалася. В 1897 р. діяло 9 пунктів, на яких знаходилося 22 жеребці (16 казенних та 6 земських), що покрили 667 маток. За злучку з казенними жеребцями вилучено 863 крб. 45 коп. [227, с. 321]. В 1913 р. кількість пунктів збільшилася до 12 з 30 жеребцями, що покрили 1043 маток. На діяльність пунктів повітовим земством витрачено 12 868 крб. 41 коп. Таким чином, середня ціна для земства утримання одного жеребця становила 36 крб 72 коп. [228, с. 842].

В 1913 р. з 30 жеребців, що використовувались на злучних пунктах Мелітопольського повіту: 8 придбано за кошти Мелітопольського земства, 5 передано у власність земству Таврійською заводською конюшнею, 7 казенних, котрі постійно знаходились при земській конюшні; 10 – власність Таврійської заводської конюшні, але щорічно висилались на тимчасові злучні пункти за вказівкою повітової управи [228, с. 843].

В Феодосійському повіті злучні пункти коней розпочали діяльність з 1896 р. Жеребців Таврійської заводської конюшні розподілили по 4 населеним пунктам: Арма-Елі, Курулу, Німфея та Камиш-Бурун. Уже в перший рік покрито 83 кобили [229, с. 459].

В 1900 р. в с. Байдари Ялтинським повітовим земством влаштований злучний пункт коней. За перший рік діяльності злучено 52 кобили двома плідниками «Байрон»

та «Мефісто». Загальні витрати на утримання пункту склали 171 крб. 75 коп. [230, с. 52]. В подальші роки пункт довелося закрити, так як населення не зацікавилось його послугами.

З 1910 р. повітові земські ветеринари з метою підвищення якості коней взялися за абсолютно нову справу – метод штучного запліднення, яким до цього часу користувались тільки ветеринари головного управління державного кіннозаводства. Користь від нового методу заключалася в тому, що при недостатній кількості плідників, зберігались їх сили, економився насіннєвий матеріал, а з іншої сторони багато ялових маток, що фізично не могли запліднитись при природному методі ставали здатними до запліднення. Уже в перший рік використання нового методу в Дніпровському повіті ветеринари Шаманський В. І. та Галицький С. І. запліднили по 156 кобил. За кожен запліднену кобилу з земського бюджету ветеринари отримували по 1 крб. Спеціальні інструменти для здійснення штучного запліднення закуповувались Державним кіннозаводством та передавались у безкоштовне користування земським ветеринарам [174, с. 144].

Поширення нового методу часто викликало спротив у місцевих жителів. Так, в с. Любимівка Дніпровського повіту, господар, де знаходився злучний пункт з казенними жеребцями, висловив думку, що «ветеринар завів справу богогрішну та гидотну для очей», що в подальшому привело до призупинення діяльності останнього [191, с. 130]. Виконання робіт супроводжувалось гучним сміхом натовпу, що приходив подивитися на небачені досі дії ветеринарів.

На влаштування заходів по штучному заплідненню коней для Таврійської губернії на 1911 р. виклопотано 2 500 крб. з 6 000 крб., що виділялись на всю Російську імперію. На кінець поточного року в губернії існувало 11 зоотехнічних станцій по штучному заплідненню, з яких 5 в Дніпровському повіті, 3 – Євпаторійському, 2 – Сімферопольському і 1 – Бердянському [191, с. 139]. Насіннєвий матеріал використовувався виключно від жеребців Таврійської заводської конюшні. Всього покрито 500 кобил, з яких 237 ожеребилися [191, с. 140].

З 1913 р. керівником робіт по штучному заплідненню коней в губернії з дозволу УДК призначався старший ветеринар Таврійської заводської конюшні – магістр

ветеринарної справи Черногоров А. А. До обов'язків останнього відносились слідування за виконанням робіт на пунктах, а також навчання та керування ветеринарами, котрі вперше взяли за впровадження нового методу. На досліди штучного запліднення на протязі року в розпорядженні губернської управи знаходилось 3 500 крб., з яких 1 000 крб. асигнувало губернське земство, а 2 500 крб – УДК. Всього по губернії шляхом штучної злучки покрито 494 матки [177, с. 1182].

Ведення пасовищного скотарства стало не вигідним через зростання орендних цін на землю, а стійлове утримання являлось занадто дорогим. Тому прибутковим стало вирощування продуктивної худоби, що поділялася на молочну та м'ясну. В цьому значенні і розпочали свою діяльність повітові земства, влаштовуючи злучні пункти бугаїв. Так як в губернії не було власного розплідника, для повітових земств серйозною проблемою являлась закупка та доставка тварин в повіти. До 1903 р. лише Євпаторійське земство за власні кошти придбало в Полтавській губернії 4-х бугаїв та 2 жеребців, що з доставкою та відрядженням ветеринара Сініцина І. В. обійшлося в 1 500 крб. [231, с. 149].

Більш якісно діяльність земських злучних пунктів бугаїв розпочалася з залученням до цієї справи губернської земської управи та МЗДМ. Йдучи назустріч здійсненню покращення порід великої рогатої худоби, в допомогу земським закладам виділялися необхідні кошти для закупівлі племінних бугаїв [156, с. 61]. МЗДМ надавало земствам зупинитися на тій чи іншій породі в залежності від умов, положення та потреб місцевих господарств. Так, в 1901 р. МЗДМ асигнувало для Таврійської губернії на потреби тваринництва 3 000 крб. та запропонувало губернському земству висловити пропозиції відносно того на що витратити гроші, яким чином розподілити їх між повітами і т.д. [232, с. 18].

Вже в 1903 р. МЗДМ виділило губернській управі 20 000 крб., на які остання закупила 58 бугаїв симентальської, швіцької та голландської порід. Бугаї перших двох порід закуповувалися в Швейцарії, а голландська худоба – в Люблінській губернії, в знаменитому розпліднику виключно цієї породи Я. Шлюбовського. Племінні бугаї по прибуттю розподілялися згідно побажань повітових управ: Бердянському повіту – 6 голів швіцької та 6 голландської порід; Мелітопольському – 9 симентальської та 3

голландської; Дніпровському – 3 симентальської та 4 швіцької; Перекопському – 5 симентальської та 1 швіцької; Євпаторійському – 4 симентальської; Феодосійському – 6 симентальської та 2 швіцької; Сімферопольському – 3 симентальської та 3 швіцької; Ялтинському – 2 швіцької; Губернському корівнику – 1 симентальської [232, с. 18].

48 бугаїв симентальської та швіцької порід з усіма витратами обійшлися в 14 963 крб. 44 коп., а за одного – 311 крб. 73 коп. 10 бугаїв голландської породи – 3 300 крб. 35 коп., за одного – 330 крб. 3 коп. За всі 58 биків сплачено 18 263 крб. До цієї суми слід додати ще вартість закордонних паспортів – 31 крб. 20 коп. та витрати по утриманню биків до розсилки по місцю призначення в повіті – 82 крб. 98 коп. Таким чином, залишилося 1 622 крб. 23 коп., на які планувалося закупити бугаїв української породи для Дніпровського повіту [232, с. 19].

Вибір породи плідників, місця призначення злучного пункту та всі витрати по його утриманню повністю лежали на плечах повітових земств. Згідно пропозиції губернської управи від 17 травня 1903 р. земські злучні пункти бугаїв влаштовувались на наступних умовах: 1) бугаї є власністю МЗДМ і розподіляються по повітам особливою нарадою з представниками від кожного повіту та при безпосередній участі УСЧ; 2) плідники, що втратили здатність до запліднення, продаються з аукціонів, а виручені кошти переходять в розпорядження МЗДМ; 3) злучні пункти влаштовуються в місцях постійного проживання ветеринарних лікарів та розподіляються таким чином, щоб плідниками могли користуватися переважно сільське населення; 4) злучка повинна бути ручна або варкова. Бугаї можуть пускатися в стадо з кількістю корів пропорційною силою та віком худоби; 5) плата за злучку не повинна перевищувати 1 крб. Власникам злучених корів видаються квитанції з квитанційних книг, що розсилаються губернською управою; 6) приплід від племінних бугаїв преміюється за хороший догляд на повітових виставках тваринництва грошовими нагородами від губернського та повітових земств; 7) не менше одного разу на рік губернська управа відряджає свого уповноваженого для огляду всіх злучних пунктів в губернії з метою встановлення більш одноманітного і правильного догляду за утриманням племінних бугаїв [232, с. 21-22].

Та все ж правила для організації злучних пунктів вироблялися в повітових управах. В Таврійській губернії існували як постійні пункти, що влаштовувалися переважно в повітових містах, так і тимчасові – плідники-бугаї розподілялися управою згідно з заяв зі сторони землевласників на злучний період. При розподілу тварин перевага надавалась сільським товариствам перед поміщиками, котрі могли купити їх за власний рахунок.

В Євпаторійському повіті земська управа заснувала кінно-бичачий пункт, побудувавши спеціальний сарай та найнявши робітників по догляду за тваринами. Всі плідники, яких на момент 1904 р. знаходилося 14 (7 бугаїв та 7 жеребців), розподілялись по пунктам в м. Євпаторії та повіті перед початком злучного періоду. Злучний період в переважній більшості випадків тривав з лютого по червень кожного року. Після його закінчення тварини поверталися до земського кінно-бичачого пункту. Всього за звітний рік покрито 197 кобил та 269 корів, виручка за злучку склала 698 крб. 70 коп. [233, с. 268].

В 1914 р. кількість плідників в повіті збільшилася до 37 (21 жеребців та 16 бугаїв). Крім того, в повіті за ініціативою земства засновано 4 приватних заводи коней та земський розплідник бугаїв. Всі витрати на закупку фуражу та зарплатню службовцям пункту здійснювала повітова управа. Всього на утримання пункту і племінного розплідника витрачено 10 845 крб. 78 коп., що покривалися з наступних доходів: виручка за злучку – 4 783 крб. 5 коп.; отримано від продажу молока – 763 крб. 15 коп.; асигнування повітового земства – 5 299 крб. 58 коп. [223, с. 223].

Отримані від губернського земства бугаї-плідники, Феодосійська земська управа розподілила між волостями повіту в господарствах селянських товариств. Загальне спостереження за худобою відносилось до обов'язків земських ветеринарних лікарів та агрономів, а безпосередній догляд – на пунктоутримувачів. Злучні пункти в 1905 р. влаштовувалися в селищах Сарайміні, Петровкі, Ічках, Старому Криму, Судаку, Кегенезі та економії М. Дуранте. За звітний рік 8 племінних бугаїв покрили в повіті 133 корови, з яких отелилося 61 телят. Такі результати не могли бути задовільними. Головною причиною невдачі називався той факт, що сільське населення в більшості випадків не вбачало необхідності в покращенні порід

власної худоби. Багато селян не бажало злучати своїх корів з земськими плідниками, так як останні здавалися для них занадто великими. На утримання бугаїв в 1904 р. витрачено з земського повітового бюджету 1 050 крб., а по 1 вересня 1905 р. – 576 крб. 46 коп. [216, с. 386].

В 1910 р. заради удосконалення мережі злучних пунктів в повіті Феодосійське земство асигнувало 1 000 крб., ще 3 000 крб. клопоталося в Департаменту землеробства. На ці кошти планувалося придбати 14 бугаїв, 15 кнурів, по 10 баранів та козлів [201, с. 151].

Сімферопольська земська управа отримала від губернського земства 6 бугаїв-плідників. Центральний злучний пункт в повіті заснували в с. Зуї. Крім нього діяли злучні пункти в с. Чуйке, Хан-Елі, Кади-Ескеркой та Булганаках. За 1904 р. бугаями покрито 153 корови [199, с. 18]. Крім того, сільськогосподарською нарадою при Сімферопольському земстві складена інструкція від 12 лютого 1904 р. для користування бугаями-плідниками, за якою бугаї віддавалися землевласникам та сільським товариствам на наступних умовах: 1) бугаї повинні утримуватись в окремих чистих приміщеннях, при хорошому догляді. Під час злучного періоду корм необхідно давати зерном та сіном з невеликим додаванням соломи; 2) за кожну злучку стягується плата в розмірі 1 крб. Пунктоутримувач має право на 25 безкоштовних злучок, незалежно від того скільки у нього корів; 3) в випадку, якщо корова після злучки виявиться яловою, то друга злучка безкоштовна. Втретє на одну і ту саму корову стягується плата; 4) бугаї в стада ні в якому разі не допускаються. Злучка можлива ручна (не більше 60-ти корів за сезон) та варкова (не більше 50-ти). Один і той самий бугай може покривати не більше двох корів в день з перервою в декілька годин. Крім того, бугаю необхідно встановити 1-2 дні відпочинку на тиждень; 5) заражені корови не допускаються до злучки; 6) в випадку виявлення хвороби бугая, пунктоутримувач негайно сповіщає ветеринарного лікаря та управу; 7) пунктоутримувач видає відповідне свідоцтво на приплід від казенного бугая-плідника [199, с. 56].

Зі звітів ветеринарних лікарів випливає, що покращення місцевих порід рогатої худоби поширюється переважно в напрямі молочності у поміщиків. Селяни неохоче

погоджувалися брати до себе земських бугаїв внаслідок низького культурного рівня та через великі витрати на корм. Всього в Сімферопольському повіті в 1911 р. знаходилось 14 земських, 6 приватних та 4 суспільних бугая, котрі покрили 513 корів. Приплід склав 344 голови [214, с. 66].

Ялтинське земство отримало від губернського в 1903 р. два бугая швіцької породи. За розподілом земства одного відправили в с. Коккоз в економію Сеїд бея Булгакова, іншого – в економію графа Мордвинова. За 1904 р. відбулося 38 злучок, за 1905 р. – 36 при платі за користування плідниками 50 коп. [218, с. 431]. Діяльність злучних пунктів не досягла в повіті значних результатів і тому програму по покращенню тваринництва згорнуто.

Ніяк не вдавалося упорядкувати діяльність злучних пунктів і Перекопському земству. З 6 бугаїв, що перебували в наявності земства, 3 – передані назад губернському земству як непридатні до злучки, 1 – пропав, 1 – проданий з торгів як забракований. Причиною псування бугаїв-плідників називався невмілий та недбалий догляд за ними, внаслідок чого тварини дичавіли та переставали відповідати своєму прямому призначенню [234, с. 245].

На відміну від кримського півострову пункти бугаїв-плідників в трьох материкових повітах значно краще себе зарекомендували серед місцевого населення. В даному сенсі, варто відзначити 9 злучних пунктів Мелітопольського повіту, де в 1910 р. діяли 9 земських та 23 казенних плідника, що покрили 872 корови [203, с. 774]. В тому ж році в Бердянському повіті 12 биками покрито 361 корови [185, с. 461].

Внаслідок аграрних потрясінь 1906 р. в Дніпровському повіті бугаїв-плідників довелось тимчасово перевести до Лук'янівської сільськогосподарської школи. За звітній рік покрито 148 корів [235, с. 144]. Відновити діяльність злучних пунктів в повіті вдалося лише в 1912 р., коли в 3 земських пунктах 6 плідників злучили з 73 коровами [191, с. 212].

З 1910 р. МЗДМ змінює підхід у сприянні розвитку тваринництва. З цього часу всі закупівлі різних племінних плідників проводиться спільно з земськими органами, сільськогосподарськими та кредитними товариствами. Крім того, міністерство асигнує кошти на утримання злучних пунктів в половинному розмірі. Таке рішення

повністю виправдане, враховуючи невдалий досвід дармової роздачі тварин. Ясна річ, що діяльність злучних пунктів стала більш системною та якісною. Так, в 1913 р. в губернії 103 плідника запліднили 2 540 маток при 87 земських злучних пунктах. По повітам вони розподілялись наступним чином: Бердянський – 22 злучних пункти при 28 плідниках, котрі запліднили 607 корів; Мелітопольський – 11 пунктів, 15 плідників, 292 матки; Дніпровський – 6 пунктів, 8 плідників, 237 маток; Євпаторійський – 12 пунктів, 16 плідників, 240 маток; Перекопський – 5 пунктів, 5 плідників, 105 маток; Сімферопольський – 18 пунктів, 18 плідників, 439 маток; Феодосійський – 9 пунктів, 9 плідників, 550 маток; Ялтинський – 2 пункти, 2 плідника, 35 маток; на Арабатській дільниці – 2 пункти, 2 плідника, 44 матки [153, с. 78;79;82].

Найбільшим розвитком заходів цього роду відрізнялися земства в Бердянському, Сімферопольському та Євпаторійському повітах. В середньому по губернії на одного плідника приходилось близько 30 злучок.

Окрім МЗДМ на розвиток тваринництва виділяло кошти і землевпорядна комісія, що мала на меті підтримку селян-одноосібників. Таким чином, бюджет витрат на тваринництво в Дніпровському повіті складався з трьох джерел: на злучні пункти бугаїв повітове земство асигнувало 1800 крб.; на закупівлю бугаїв Вільстермаршської породи та йоркширських свиней повітове земство виділило 200 крб., 1800 – Департамент землеробства та 1400 крб. землевпорядна комісія; на утримання кінських злучних пунктів повітове земство витратило 2100 крб., на Каховську виставку з того бюджету – 1500 крб.; закупівля бджолиних приладь та заходи по бджільництву обійшлися повітовому земству в 1 500 крб., ще 600 крб дав Департамент землеробства [237, с. 469].

З 1912 р. повітовими земствами разом з МЗДМ розпочато влаштування організації племінних розплідників бугаїв Вільстермаршської породи. На кінець 1913 р. розплідники повноцінно діяли в Лук'янівській сільськогосподарській школі Дніпровського повіту, на земській конюшні в м. Євпаторії та в агрономічному центрі «Попелак» Мелітопольського повіту [54, с. 86].

В Євпаторійському повіті, як степовому районі, головну галузь сільського господарства займало вівчарство, тому місцеве повітове земство одне з перших в регіоні звернуло на нього увагу. Так, земський ветеринар Сініцин І. В. в 1890 р. по розпорядженню управи і прохання місцевих жителів з метою покращення місцевої породи «малич» шляхом метизації з «бухарським каракулем» відряджений в Бухару для закупівлі овець. Євпаторійська земська управа повідомила всім повітам Таврійської губернії за допомогою друкованих оголошень про можливість придбання овець з м. Бухари. Всього ветеринаром закуплено 52 барана та 51 матку і привезено в м. Євпаторію, на що витрачено 2 715 крб. 65 коп. [236, с. 159]. Таким чином, ціна за одного барана склала 28 крб. 43 коп., а за вівцю – 24 крб. 26 коп., що практично відповідало середнім цінам на місцеві породи [236, с. 160].

Практика закупівлі каракульських овець продовжувалась і в подальшому. В 1896 р. той же Сініцин І. В. закупив в м. Бухарі 180 каракульських овець. Так як відрядження не входило в його прямі обов'язки повітове земство за прикладом 1890 р. видало ветеринарному лікарю премію в розмірі 200 крб. [237, с. 124]. В 1904 та 1907 рр. на закупівлю овець командувались в м. Кара-Куль ветеринар К. П. Коноплянський з вівчарем О. С. Литвиненком. В 1907 р. з великими труднощами вони придбали 171 вівцю за 2 583 крб. 34 коп., що в п'ять разів перевищувало витрати 1904 р. [238, с. 126].

Так як в 1910 – початку 1911 рр. в Євпаторійському повіті багато овець загинуло від легеневих і кишково-глистових хвороб, земська управа організувала випику овець з м. Бухари. Всього придбано 110 баранів та 87 маток. Середня ціна на одного барана складала 71 крб. 25 коп., матки – 58 крб. 10 коп. [239, с. 285]. До випику овець, крім великих вівчарів, приєдналися і селяни-вівчарі та кримські татари. Розділення овець на партії завжди проходило шляхом жеребкування.

За переписом земських ветеринарів в Феодосійському повіті в 1910 р. нараховувалось 103 000 овець [217, с. 13], що безумовно є важливим джерелом доходу місцевого населення. З метою удосконалення місцевого вівчарства, Феодосійське земство восени 1912 р. закупило за рахунок коштів Департаменту землеробства 9 овець чистокровної породи каракулей з Євпаторійського повіту,

влаштувавши злучні пункти в 6-ти поселеннях повіту. Племінні барани розділялися по 1–2 шт. на поселення, виходячи з наступних умов: 1) в стаді на одного барана-плідника повинно знаходитись не більше 35 маток; 2) барани-плідники залишаються в одному і тому ж самому місці на протязі двох років, після чого вони переводяться в інші поселення; 3) барани-плідники залишаються власністю земства. Населення з інтересом віднеслося до намічених заходів і безкоштовно надавало приміщення і корм на протязі всього року, схрещуючи баранів з місцевою породою «малич» [217, с. 15].

За подібною схемою влаштовувались злучні пункти свиней (переважно йоркширської породи), що з 1913 р. діяли в Бердянському, Дніпровському, Євпаторійському, Сімферопольському та Феодосійському повітах. Для цього за проханням відрубника, хуторянина або сільського товариства від земства бажаним передавалося в користування «гніздо» (кнур і матка). Приплід від племінної матки являвся власністю пунктоутримувача, за виключенням двох поросят від кожного опоросу, які в 2-4-х місячному віці передавалися в розпорядження агрономічної організації для організації нових злучних пунктів. На протязі двох років пунктоутримувач зобов'язувався відпускати кнура для злучки всім бажаним при платі 50 коп. за одну злучку. При дотриманні всіх умов, племінні свині після закінчення терміну договору переходили у власність пунктоутримувача [153, с. 89].

Найкращим доказом покращення тваринництва в губернії були сільськогосподарські виставки, що поділялись на губернські, повітові та виставки малого району. Головна мета виставок заключалася в наочному ознайомленні місцевого населення з успіхами в області народного господарства.

Для влаштування виставок створювався Виставковий комітет, який складався з найдосвідченіших та найкомпетентніших людей повіту або губернії. Виставковий комітет клопотав перед різними установами про фінансування виставки та складав її програму.

Для того, щоб зацікавити в участі на виставках якомога більшої кількості бажаних, земськими повітовими управами друкувалися детальні оголошення про умови та підстави виставок, і розсилали їх волосним правлінням, сільським

старостам, земським лікарям, фельдшерам, ветеринарам, кредитним товариствам, бібліотекарам та ін. Особи, котрі бажали представити свої товари (експоненти), відсилали в установи, що організовували виставки, в заздалегідь встановленій формі заявки на участь з позначенням виставочних предметів (експонатів). Доставка експонатів на виставку відбувалася за рахунок експонентів. Плата за розміщення експонатів не стягувалася.

При виставленні великої рогатої худоби, коней та овець, експоненти зобов'язувалися надати свідоцтва місцевої поліції або земських управ в тому, що в їхньому районі за останній час не було поголовних заразних хвороб (епізоотій). Всі тварини перевірялися ветеринарами і не допускалися на виставку в разі виявлення нездорової або сумнівної худоби.

Експоненти, котрі бажали продати свої виставлені предмети вивішували ярлики з написом «продається» та власну ціну. По бажанню експонентів, виставлені предмети продавалися на аукціонах після проведення виставки. Всі виручені кошти повністю залишалися в їхніх руках.

Для оцінки виставлених предметів Виставковим комітетом обиралася експертна комісія, до складу якої входили компетентні особи. До її обов'язків відносилося складання детального звіту про експертизу з обранням найдостойніших експонатів. Остаточне рішення про визначення переможців залежало від Виставкового комітету [147, с. 5-6].

В переважній більшості випадків, в останній день проведення виставки, проводилося нагородження переможців золотими, срібними та бронзовими медалями, грошовими нагородами, похвальними відгуками та ін. Як правило, грошові нагороди видавалися селянам, а всі інші нагороди – землевласникам.

З 1869 р. Товариством виноробів та садівників Ялтинського повіту неодноразово влаштовувались виставки, на яких презентувалися продукти садівництва, тютюнництва та виноробства. Так, на черговій VI виставці, що проходила в приміщенні цирку м. Ялта з 25 вересня по 3 жовтня 1884 р. побувало 2236 відвідувачів. Програма конкурсу по виноробству передбачала розподіл всіх вин на 6 відділів, в залежності від географічного місця розташування вирощуваного

винограду. За таким самим принципом влаштовувався конкурс з тютюнництва, який ділився на 4 відділи. Найбільш масштабною була програма з садівництва, що дозволяла експонентам демонструвати всі власні досягнення галузі.

В перший та другий день стягували за вхід на виставку по 1 крб., третій та четвертий – по 50 коп., в всі інші дні – по 20 коп. Її видатковий кошторис нараховував 1850 крб. 50 коп. з яких каса товариства – 45 крб. 27 коп., асигнування Департаменту землеробства – 250 крб., пожертвування власника маєтку Гурзуф П. І. Губоніна. – 200 крб., виручка від вхідної плати – 955 крб. 20 коп., продажу вина – 261 крб. 90 коп., продажу матеріалів – 138 крб. 13 коп. [144].

Перша губернська виставка сільських виробів проходила з 3-го по 10-те жовтня 1875 р. в домі Таврійського дворянства м. Сімферополя. Виставковий комітет складався з голови – начальника губернії генерал-лейтенанта В. І. Пестеля, Губернського предводителя дворянства таємного радника А. І. Казначєєва, інспектора сільського господарства дійсного статського радника Х. Х. Стевена, управляючого палатою державного майна статського радника барона О. О. Розена та трьох комісарів. Всього представлено 1033 виробів від 343 осіб. Виставка складалася з експонатів по виноробству, виноградарству, садівництву, городництву, шовківництву, тютюнництву, бджільництву, скотарству, риболовству, сільської промисловості та ремеслам, кам'яним та глиняним виробам та ін. Крім того, проводились змагання з перевозки максимальної ваги волами. 9-го жовтня відбулося нагородження переможців, котрі отримали 2 золоті та 14 срібних медалей, 13 похвальних відгуків, 17 похвальних листів, 2 покращених знаряддя та 101 грошову премію від 3-х до 30-ти крб. [145]. На влаштування виставки губернським земством виділялося 3 000 крб., ще 500 крб. асигнувалося на премії для селян і міщан [240, с. 35].

З часом, губернські сільськогосподарські виставки стали проводитися щорічно, що призвело до посилення конкуренції, збільшення кількості відвідувачів, змінення програми. Так, програма сільськогосподарської виставки, що проходила з 15 жовтня по 1 листопада 1887 р. включала в себе наступні відділи: 1) тваринництво; 2) продукти та приладдя тваринництва; 3) матеріали землеробства; 4) садівництво, городництво,

тютюнництво та лісництво; 5) промислово-заводський; 6) сільськогосподарські знаряддя та машини; 7) корисні копалини та ґрунти; 8) кустарні промисли та домашні вироби [147, с. 3].

Як бачимо, губернські виставки загальні та включали в себе відділи по всіх галузях сільського господарства. Трохи інша ситуація склалася з повітовими виставками на яких, в переважній більшості випадків, демонструвалися кращі досягнення тваринництва. Особливої уваги заслуговують виставки в Феодосійському, Перекопському, Бердянському та Дніпровському повітах.

На виставку в Феодосійському повіті допускалися лише однорічні або дворічні лоша та телята, що народилися в господарствах місцевих землевласників. Їх бюджет складався з асигнувань Керч-Єнікальської думи та губернського і повітового земства. Вперше виставки тваринництва в повіті влаштовуються в 1894 р., а з 1903 р. вони проводились в різних поселеннях: Тархан, Сараймін, Старий Крим, Емельяновка, Сейтлер. Всього з 1903 по 1912 рр. в Феодосійському повіті провели 894 виставки [241, с. 34].

В м. Джанкої Перекопського повіту щорічні виставки худоби та коней проводились з 1898 по 1914 р. Так, в 1902 р. на ній представлено 89 коней та 4 голови великої рогатої худоби. Згідно рішення Виставкової комісії, нагороди за коней видавалися від: УДК – 5 срібних та 5 бронзових медалей, грошових нагород на суму 155 крб. та 6 похвальних листів; Таврійського губернського земства – 1 золота, 2 срібні та 4 бронзові медалі; Перекопського повітового земства – грошових нагород на суму 190 крб. та 13 похвальних листів. Всього на виставку витрачено 400 крб. [242, с. 165].

В 1911 р. за рахунок Перекопського земства для потреб виставки в Управлінні Санкт-Петербурзького монетного двору придбали медалі. На влаштування виставки з видаткового кошторису повітового земства в поточному році витрачено 696 крб. 21 коп. [205, с. 80].

Сімферопольське земство в 1899-1900 рр. разом з Перекопським фінансувало виставку в м. Джанкой, а з 1901 р. щорічно проводило в м. Сімферополі. На її потреби земські збори асигнували 226 крб. 70 коп. Всього прийняло участь від місцевих

господарів 56 коней. Крім того, на виставці представлено 16 биків, свиней, овець та мулів [214, с. 172]. В 1912 р. на виставку тваринництва в Сімферопольському повіті виділялося по 700 крб. від повітового земства та Департаменту землеробства [206, с. 223].

Набагато популярнішими стали виставки в материкових повітах Таврійської губернії, про що свідчить постійне збільшення експонатів. В Мелітопольському повіті виставка коней вперше влаштувалася в 1897 р. на яку привезли 198 тварин, в 1898 р. – 250, 1899 р. – 115, 1900 р. – 158, 1901 р. – 201, 1902 – 262 [243, с. 407]. З періодичністю в два-три роки проводилася виставка коней та великої рогатої худоби в Дніпровському повіті в м. Каховка. В 1886 р. на ній представлено 35 екземплярів тварин, в 1899 р. – 67, 1892 р. – 114, 1894 р. – 131, 1895 р. – 186 [245, с. 36]. На наступний рік кількість експонатів збільшилася до 237. Фінансувало виставку повітове Дніпровське земство (715 крб.) та УДК (500 крб.) [245, с. 43].

Місце і час виставок в Бердянському повіті постійно змінювались, про що наглядно демонструє наведена таблиця:

Таблиця 3.4.

Виставки Бердянського повіту (1902–1909 рр.)

Рік	Місце виставки	Кількість приведен их коней	Кількість нагородж ених коней	Відсоток нагородже них коней з загальної кількості (%)	Сума грошових нагород (крб.)		Кількіс ть виданих медалей	Кількіс ть виданих листів
					від повітового	від Держ. Кіннозавод		
1902	с. Чернігівка	291	126	43	790	0	7	43
1903	с. Чернігівка	365	199	54	1005	0	9	99
1904	с. Чернігівка	282	133	47	1170	200	7	22
1905	с. Андріївка	311	208	66	1105	250	14	69
1906	с. Андріївка	356	164	46	1075	250	4	44
1907	с. Покровка	233	108	46	935	250	4	9

1908	с. Покровка	226	116	51	870	300	5	8
1909	м. В. Токмак	338	197	58	880	500	6	52

[246, с. 32].

Один раз на два роки проводились виставки тваринництва в Євпаторійському повіті. Так, 20 вересня 1908 р. влаштовали виставку у м. Євпаторія, яка продовжувалася два дні: в перший день призначався ветеринарний огляд, а на другий – демонстрація, оцінка експертної комісії і роздача нагород. На виставці представлені експонати по наступним відділам: конярство, велика рогата худоба, вівчарство, птахівництво, агрономічний відділ, будівельна справа. Крім того, одеською фірмою в спеціальній ванні демонструвалися досліди купання овець рідиною Темса [246, с. 88].

Присудження нагород проводилось експертною комісією, до складу якої крім представників повітового земства, місцевих ветеринарних лікарів та повітового агронома ввійшли: завідуючий Сімферопольською казенною конюшнею підполковник Руссет, магістр ветеринарних наук Чорногоров, землевласники Путята та Лятальський Бджет. Участь у виставці вперше прийняли селяни та німці-колоністи [262, с. 90].

Дохід від виставки тваринництва, що проходила в м. Євпаторії 10 жовтня 1906 р., складався з 710 крб. 70 коп., з яких асигнування Євпаторійського земства – 300 крб., Департаменту землеробства – 200 крб., 117 крб. 70 коп. виручено за вхідні білети та 97 крб. отримано за продажу місць для тварин [133, с. 20]. Експонати представлені по 5 відділам тваринництва: коні, велика рогата худоба, вівці, свині та птахи [133, с. 22].

Значення повітових виставок тваринництва Євпаторійською управою оцінювалося з різних точок зору. З одного боку, виставки слугували засобом, що заохочував експонентів до покращення якості власних експонатів та нововведень в області сільського господарства, даючи їм можливість зрівнювати та оцінювати самотійно. З іншої сторони, відзначалося, що сільське населення через низький культурний рівень та віддаленість від місця влаштування виставок не засвоювало їх

користь. Тому в подальшому рекомендувалося приступити до організації виставок малого району [239, с. 293].

В 1913 р. виставки малого району в губернії діяли виключно по тваринництву, але в подальшому планувалося розмістити на них експонати по рільництву та спеціальним галузям. Всього в 1913 р. в Таврійській губернії відбулося 12 виставок, з яких 3 в Бердянському, 2 – Дніпровському, 3 – Феодосійському та по одній в Євпаторійському, Мелітопольському, Перекопському та Сімферопольському і Ялтинському повітах. Заслуговує уваги Ялтинська повітова сільськогосподарська виставка, що проходила з 12 по 30 вересня та організовувалася урядовою агрономічною організацією Ялтинського та Сімферопольського повітів. На ній широко представлений хутірський відділ, що складався з 80-ти фотознімків і чотирьох діаграм та демонстрував результати агрономічної допомоги: порівняльні дані по застосуванню штучних добрив, по поширенню площі чорного пару, кормового клину. Крім того, виставлено більше 50-ти зразків отриманого на хуторах врожаю пшениці, кукурудзи, буряку, гарбузів, картоплі і т. д. [153, с. 33].

До спеціальних галузей тваринництва зазвичай відносять шовківництво та бджільництво. При правильному підході до цієї справи обидва ремесла могли приносити великі доходи, але поширення набули здебільшого в материкових повітах губернії – Бердянському та частково Дніпровському.

Таврійські губернські збори в 1891 р. ухвалили рішення сприяти розвитку шовківництва та обіцяли на перших порах забезпечувати бажаючих греною і заохочувальними преміями [239, с. 219]. В наступному році губернське земство перейшло до більш дієвих заходів: клопотало про викладання раціонального ведення шовківництва при Преславській учительській семінарії; звернулося в Московський комітет шовківництва з проханням рекомендувати найкращу брошуру по шовківництву для роздачі сільським священникам та вчителям народних шкіл; клопотало про безкоштовну роздачу саджанців шовковиці з Бердянського лісництва; безкоштовно передало 500 саджанців шовковиці жителям с. Сарабуз та Чуюнчи Сімферопольського повіту [247, с. 198].

Звичайно, без допомоги повітових земств названих заходів явно не вистачало. За даними чиновника особливих доручень В. А. Бертенсона в 1893 р. в губернії шовківництвом займались лише 266 чоловік, що оживили 731,1 золотник грени [130, с. 28]. Левова частка шовководів припадала на Бердянський повіт, де шовківництвом займалося болгарське, німецьке та українське населення.

Участь Бердянського повітового земства в справі поширення шовківництва розпочалася з безкоштовної роздачі якісної целюлярної грени – кладки яєць шовкопряда. Так, у 1895 р. з 100 золотників грени, котру земська управа передала місцевому населенню, 30 отримано від Кавказької шовківничої станції, 70 від комітету шовківництва. Ще 300 золотників грени роздано вчителям та селянам від Інспектора народних училищ Бердянського повіту та 134 – від «Московської фабрики братів Сапожнікових» [244, с. 198].

Варто відзначити активну співпрацю повітового земства та народних вчителів в пропаганді заняття шовківництвом. На кошти Міністерства землеробства та повітового земства народними вчителями проводилися показові відгодівлі шовкопрядів в більш як 10 селищ повіту. Вчителі забезпечувались всіма необхідними матеріалами та целюлярною греною. Уже в перший рік їх діяльності показові заходи, що проводились з 15 травня по 26 липня 1900 р., відвідали 90 чоловік. На ці заходи Бердянське земство асигнувало 150 крб., МЗДМ – 300 крб. [248, с. 198].

Кількість відвідувачів показової відгодівлі шовкопрядів в 1901 р. зросла до 189 чоловік. Всім охочим пояснювались методи раціональної відгодівлі, розмотуванню шовку на станках Кукіна, а також демонструвались мікроскопічні дослідження хвороб шовкопряду за допомогою мікроскопу Цейса. Завдяки турботам повітового земства, Інспекції народних училищ та Департаменту землеробства кількість шовководів в повіті зросла до 1 311 осіб в 44 населених пунктах. Крім того, зусиллями управи безкоштовно роздано населенню 1 444 золотника грени [215, с. 173], на що витрачено 550 крб. [215, с. 168].

В 1902 р. означені заходи фінансувались з трьох бюджетів (Бердянське земство – 650 крб., МЗДМ – 300 крб., МНП – 160 крб.) [249, с. 301]. З метою поширення серед населення покращених прийомів розмотування та фарбування шовку Бердянським

земством та Дирекцією народних училищ придбано 4 шовкорозмотувальні станки Кукіна та 1 шовкокрутильний станок «Карась» на суму 210 крб. [249, с. 304].

До 1911 р. целюлярна грена виписувалась з-за кордону або з Харківського та Уманського училищ по достатньо високій ціні – 50 коп. за золотник. В звітному році майже все населення виводило шовкопрядів з грени, що готувалась в м. Бердянську шовківником П. К. Шепченко: 1462 особи виписали 1782 золотника [202, с. 517]. На плечі фахівця, який з 1912 р. займав посаду земського інструктора з шовківництва в повіті, покладалось також питання по збуту коконів шовкопряду. Для цього земство з умовою повернення, видавало йому на закупівлю коконів 1 000 крб. Інструктор купував сирі кокони у населення, заморював сірчистим вуглецем, 3-4 місяці висушував в найнятому приміщенні і тільки потім відправляв на фабрику Сапожнікових в м. Москву [188, с. 536].

Всі кокони поділялися на 3 сорти. В 1907 р. за 1-й сорт видавали по 1 крб. 70 коп. за золотник, за 2-й – 1 крб. 45 коп. і за 3-й – 1 крб. 20 коп. Всього на фабрику продано коконів на 182 крб. 93 коп. [250, с. 237]. В 1912 р. ціна на шовкопрядів впала майже втричі: 1-й сорт – 50 коп., 2-й – 40 коп., 3 – 30 коп. [189, с. 133].

Ще одним напрямком в справі поширення шовківництва став друк спеціальної літератури, що розповсюджувалась через народних вчителів та сільських старост. Так, в 1900 р. брошура П. К. Шепченка «Основні правила практичного шовківництва» розійшлася в повіті накладом в 500 примірників. В ній детально описувався весь процес заняття шовківництвом: від оживлення грени до зморювання коконів та їх розмотуванні, надавались поради практичного характеру [127]. Подібна брошура, складена В. А. Бертенсоном, розповсюджувалась по всій території південних губерній Російської імперії [129]. Перша книга видана за кошти Бердянського земства, друга – Департаменту землеробства.

Велике значення Бердянське земство приділяло висадці дерев шовковиці. За даними Бердянської земської управи в 1902 р. при початкових школах повіту нараховувалось 20 263 дерев шовковиці, ще 129 778 у місцевого населення [249, с. 303]. Особливо активно посадка шовковиці проводилася з 1913 по 1915 рр. За цей час висаджено 287 400 штук садженців [188, с. 536]. Садженці шовковиці

видавалися управою безкоштовно, але за умовою приготування канави глибиною в $\frac{3}{4}$ аршина та шириною в 1 аршин. Щоб запобігти випадкам шахрайства, проводилася перевірка наявності викопаних канав і тільки після виконання цих вимог садженці видавалися на руки [188, с. 538].

Бджільництво через несприятливі кліматичні умови також не набуло широкого поширення. В кримських повітах замість вуликів використовувались сапетки – невеликі конусоподібні корзини, обмазані глиною з кінським послідом. Часто практикувалися в бджільництві примітивні нерозбірні вулики – дуплянки. В кінці XIX ст. знаннями з раціонального бджільництва лише в поодиноких випадках володіли народні вчителі, які в наслідку стануть головною рушійною силою та опорою земства в популяризації цієї безсумнівно важливої галузі.

Якщо в 1896 р. в Бердянському повіті, за даними управи, бджільництвом займалися близько 20 народних вчителів [251, с. 34], то в 1902 р. – 44 та 267 селян в 43-х пунктах повіту, де зібрано 566 пудів меду. Таке пожвавлення відбулося через залучення земства та МЗДМ, що асигнували лише в 1902 р. 500 крб. та 200 крб. відповідно [249, с. 296]. В земському сільськогосподарському складі можна придбати за заготовчою ціною всі необхідні бджільницькі приладдя – вулики, віск, штучну вощину, решета Ганемана та ін.

В 1905 р. за сприянням повітової управи створено Бюро бджільників, що ставило собі за мету через заснування спеціального складу сприяти збуту товарів місцевих бджільників. На його діяльність земська управа виділила 1 100 крб. і за два роки роботи прийнято від 14 осіб 104 пуд. 11 фунт. меду та 20 $\frac{3}{7}$ фунт. воску [186, с. 230]. В 1907 р. Бюро бджільників реорганізувалось в Товариство бджільників, яке розділило між своїми членами клопоти по придбанню необхідних приладь, по подачі порад для початківців та влаштуванні зразкових пасік. Бердянське земство виділило на оборотний капітал товариства 250 крб. та дозволило користуватись авансом в розмірі 2 000 крб. для видачі позик під бджільні приладдя [186, с. 231].

Збори товариства проводилися двічі на рік. На третьому році свого існування кількість його членів збільшилася з 50 до 78 чоловік. Перші два роки очолював

товариство Я. Б. Шварц, а після його смерті в 1909 р. – А. Я. Ковалевський [246, с. 187].

Бюджет товариства складався з авансу повітового земства (700 крб.), котрий обов'язково потрібно повернути, та членських внесків (66 крб.). Згідно вимог його членів в звітному році придбано: 87 шт. вуликів на 392 крб., штучної вощини на 549 крб., 12 шт. медогонок по 175 крб., 35 шт. пробкових плит по 43 крб. та інших приладь на суму 284 крб. Всього витрачено 1 545 крб. 63 коп. По операціям меду придбано на суму 223 крб. 28 коп., продано на 168 крб. 12 коп. Від Бердянського земства товариству надано приміщення в одній будівлі з земським сільськогосподарським складом [246, с. 188].

В Дніпровському повіті в 1910 р. нараховувалось 586 дуплянок та 1912 рамочних вуликів. Місцеве повітове земство по рекомендації В'ятської губернської земської управи запросило на посаду інструктора з бджільництва М. М. Добриніна. До обов'язків спеціаліста відносилось допомога бджільникам як практичними так і теоретичними методами. За перший рік роботи М. М. Добринін відвідав 84 пасіки та зареєстрував 21 нову. Під час перевірок господарств, інструктор демонстрував новітні бджільницькі приладдя, давав вказівки та пояснення відносно способів зимівлі бджіл [174, с. 241].

Всі приладдя для Дніпровського бджільницького складу виписувались з м. В'ятки. Для полегшення доступу склад розділили на два окремих відділення: перше в м. Олешки при земській управі, друге в с. Ново-Маячкі. Першим відділенням керував інструктор по бджільництву, другим – завідуючий ремісничою школою С. Яришкін. Обидва відділення працювали самостійно під безпосереднім контролем земської управи.

Товар на складі продавався по наступній розцінці: до вартості предмету додавались накладні витрати та 10 % надбавка. Всього в 1910 р. продано товарів на суму в 1473 крб. 76 коп. [174, с. 242]. В 1911 р. оборот діяльності складу нараховував 3 362 крб. 22 коп., а товарів продано на 1 646 крб. 93 коп. [191, с. 456].

11-го червня 1913 р. на кошти МЗДМ (300 крб.) влаштована показова пасіка з 7 вуликів системи Дадана-Блатта, Рута та Левицького. Демонстрація пасіки

супроводжувалася поясненнями та вказівками земського інструктора. Вже в перший рік її відвідало близько 30 осіб [190, с. 208].

Таким чином, встановлено, що влаштування злучних пунктів стало найбільш дієвим заходом земств в справі покращення тваринництва регіону. Для цього повітові земства підтримували зв'язки з губернським земством, губернською заводською конюшнею та МЗДМ. Плідники найкращих порід закуповувалися в європейських, азійських та вітчизняних господарствах. Результати не змусили себе довго чекати – значна кількість селян скористалися послугами злучних пунктів та отримали прекрасний приплід.

Доведено, що земства разом з УДК стали новаторами у справі розповсюдження методу штучного запліднення коней. Поширення цього методу сповільнювалось через консерватизм селян та недостатнє фінансування.

Обґрунтовано тезу про те, що одним з найкращих показників підвищення якості великої рогатої худоби та коней є сільськогосподарські виставки. Експоненти отримували медалі, грошові нагороди та грамоти, в свою чергу відвідувачі ознайомлювалися з досягненням місцевих господарів та при бажанні могли придбати обрані товари. Часто в програму виставок входили і інші напрямки народного господарства.

На прикладі Бердянського та Дніпровського повіту, відзначені значні успіхи земств по розвитку шовківництва та бджільництва. Бердянський повіт став одним із лідерів на півдні імперії по темпам поширення шовківництва: в рази збільшилась кількість охочих займатись цією непростю справою, інтенсивними темпами поширюється висаджування саджанців шовковиці.

3.2. Боротьба з шкідниками та епізоотіями

Великою проблемою для кримського регіону в другій половині XIX ст. стало нашествя вовків та саранчі. За підрахунками члена ради МВД таємного радника Анатолія Васильовича Лазаревського вовки щорічно знищували в Європейській Росії

худоби на 15 000 000 крб., дичини на 60 000 000 крб. та калічили і вбивали до 200 чоловік [252, с. 148]. В Таврійській губернії в 1873 р. винищено вовками 1520 голів великої та 5 340 малої рогатої худоби на загальну суму 67 000 крб. [253, с. 94].

Для боротьби з вовками Сімферопольським земством виділялася винагорода по 5 крб. за кожного дорослого та по 2 крб. за малого вбитого вовка. Підставою для видачі винагороди являлося надання управі обробленої шкіри тварин з хвостом і з одною необрізаною лапою та засвідчувальної записки, яка підтверджувала факт умертвіння вовка в Сімферопольському повіті [100, арк. 74]. В зв'язку з тим, що в Сімферопольську управу надавались шкіри від знищених вовків з усієї губернії, ТГЗ запропонувало кожному повітовому земству видавати у своєму регіоні аналогічні винагороди. Крім того, Мелітопольське земство запропонувало проводити облави на вовків в місцях де їх водилось багато [254, с. 144]. За такою схемою працювали і інші повітові земства з додатковим асигнуванням від губернського земства.

Анатолій Васильович Лазаревський запропонував травити вовків стрихніниною отрутою, котрий варто залишати в мертвих тваринах. Такий спосіб не отримав підтримки, адже від залишених мертвих тварин могли загинути чабанські та сторожові пси. Та й користування потравою вимагало від селян певних умінь та особливої уваги, що могло привести до трагічних наслідків [252, с. 159]

Винищення прусика (італійської саранчі) проводилось шляхом розорення території, де виявлено насіння комах, знищенням волокушами, витіснення в канави і спалювання, а також витоптуванням табунами. Звичайно, така діяльність потребувала загальної трудової мобілізації всього місцевого населення тому вона повністю лягала на плечі селян у вигляді обов'язкової повинності. В Таврійській губернії застосовувалися обов'язкові правила, затверджені Міністром внутрішніх справ І. М. Горемікіним, що передбачали по наряду земської повітової управи всім особам старше 10 років з'явитися з необхідними інструментами в встановлене місце для винищення саранчі [255, с. 124]. На земських повітових зборах вся територія повіту розділялася на окремі ділянки на чолі яких стояли діляничні розпорядники, що керували роботою та займались пошуком насіння комах. На відстані менше 7 верст, до відбування повинності могли заохочувати дитячу працю, починаючи з 10 років, на

більшій відстані – діти не молодше 13 років. Кожна зміна робітників затримувалася не більше 3 днів. Грошова винагорода видавалася відразу після закінчення робіт [256, с. 47].

Крім того, в губернії чітко розділялись джерела фінансування по боротьбі з прусиком: з губернських асигнувань оплачувалася робота по таксі, що визначалася повітовою та затверджувалася губернською земськими управами, а повітовими земствами фінансувалася закупка необхідних інструментів [257, с. 533].

В 1888 р. на винищення саранчі в Дніпровському повіті залучено близько 2 000 робочих, на що з губернського повітового бюджету асигновано 1 187 крб. 80 коп., а з повітового – 141 крб. 24 коп. [258, с. 94]. Уже на наступний рік потреба в робітниках значно зменшилась, про що наглядно демонструють наступні дані: 530 крб. виділено з губернського бюджету, 31 крб. з повітового [259, с. 73]. Значні кошти на боротьбу з саранчею відпускалися і в Мелітопольському повіті. Так, в 1884 р. на ці заходи витрачено 1202 крб. 85 коп., з яких 907 крб. 60 коп. з бюджету губернського земства [260, с. 6]. На знищення прусика в Перекопському повіті в 1895 р. по клопотанню повітової земської управи вимагався загін робітників, на що губерньська земська управа встановила плату за одноденну роботу: кінному робітнику – 1 крб., пішому – 50 коп., напівробітнику – 30 коп. та підліткові – 20 коп. [104, арк. 132]. Всього з губернського земського бюджету в 1894 р. на боротьбу з прусом виділено 23 569 крб. 83 коп., а в 1895 р. – 4 709 крб. 15 коп. [94, арк. 231].

Майже всіма повітовими земствами Таврійської губернії в 60-70-х. рр. XIX ст. встановлювалася ховрахова повинність. Задля цього кожний землевласник повинен знищити на своїх полях стільки ховрахів, скільки десятин у нього в наявності. Доказом умертвіння необхідної кількості тварин являлось надання в управу хвостиків або чотирьох лапок ховрахів. В випадку не виконання повинності, землевласнику нараховувався штраф в розмірі $\frac{1}{2}$ коп. за кожен бракуючий хвостик. За ці кошти винагороджували всіх тих, хто надавав в управу більше одного хвостика з десятини [252, с. 135]. В деяких повітах губернії використовувалися інші штрафи та винагороди. Найчастіше знищення ховрахів відбувалося шляхом виливання водою, рідше затравленням ховрахових нір сірчистим вуглецем.

Достатньо вражаючою була кількість знищених ховрахів в другій половині XIX ст. Так, в Бердянському повіті в 1878 р. місцевим населенням нейтралізовано 732 757 шт. тварин [261, с. 119]. В Дніпровському повіті в 1892 р. винищено 328 586 шт. ховрахів [262, с. 379], в Мелітопольському в 1869 близько 350 000 [252, с. 135]. Дещо меншою є кількість ліквідованих тварин в інших повітах губернії.

Означені заходи стали дієвим механізмом боротьби з шкідниками. Уже на початку XX ст. в звітах повітових управ відзначалося, що кількість ховрахів значно зменшилася і боротьбу з ними потрібно проводити лише в разі необхідності. Так, в 1903 р. в Перекопському повіті винищено 34 001 ховрахів [263, с. 216]. За той самий рік в Дніпровському повіті ліквідовано 51 692 шт. тварин [264, с. 379].

В північних регіонах Таврійської губернії існувала повинність по винищенню хлібного жука. Згідно обов'язкових правил Бердянського земства від 15 жовтня 1879 р. до відбування повинності притягувалися особи всіх станів з 10-річного віку. Знищення жука проводилось шляхом збирання його руками до повного винищення. Категорично заборонялося струшувати комах канатами [265, с. 123]. Жодних норм по кількості знищених жуків не встановлювалося, але вимагалось проводити задані роботи до повного знищення комах.

Більш організованою діяльністю земських установ по боротьбі з шкідливими комахами розпочалася після заснування посади першого губерньського ентомолога Російської імперії Сигізмунда Олександровича Мокржецького, запрошеного Таврійськими губерньськими зборами 10 червня 1893 р. з зарплатнею в 1 500 крб. на рік. Причиною заснування посади ентомолога стала поява на полях Феодосійського повіту раніше не відомої личинки готтентотського клопу, яка за весну 1892 р. знищила близько 23 000 десятин озимої пшениці [126, с. 6].

З самого початку земському ентомологу доводилося за рахунок власних дослідів та спостережень розробляти програму боротьби з шкідливими комахами і поширювати її серед місцевих господарів. На момент 1912 р. робота С. О. Мокржецького виражалася в наступній формі: дослідження життєдіяльності шкідливих комах та організація боротьби з ними; постановка спостережень над шкідливими комахами в живій природі та в інсектарію на дому; дослідження та

застосування різноманітних методів лікування рослин та знищення шкідників за допомогою фумігації, паразитів, механічної обробки ґрунту та ін.; консультативна діяльність, яка виражалась в подачі усних та письмових порад місцевим господарям; лекторські обов'язки, що зводились в влаштуванні курсів, бесід і окремих читань по сільськогосподарській ентомології; науково-літературна робота, що полягала в обробці зібраного матеріалу по біології шкідників; завідування місцевим природно-історичним музеєм [126, с. 7].

Важливе значення в своїй діяльності ентомолог приділяв консультаціям та вказівкам по боротьбі з шкідливими комахами. Так, за період з 1 січня по 15 листопада фахівець отримав 95 посилок на визначення різного роду шкідників, дав 526 відповідей на письмові ентомологічні запити, 111 з яких надходили із-за меж Таврійської губернії [266, с. 2]. Крім того, спеціаліст з ентомології проводив для бажаючих екскурсії в найкращих приватних садах Ялтинського і Сімферопольського повітів, займався науковою та викладацькою діяльністю, один з перших, хто рекомендував в боротьбі з прусиком використовувати метод обприскування заражених районів паризькою зеленню з вапном або хлористим барієм [266, с. 18].

До 1897 р. С. О. Мокржецький працював в складі земства, а з 1897 по 1912 р. числився як спеціаліст Департаменту землеробства. За 28 років діяльності в Криму йому вдалося стати засновником і головою Природно-історичного музею в Сімферополі (1899 р.), Кримського товариства дослідників і любителів природи (1910 р.), Салгирської помологічної станції (1913 р.), Комітету об'єднаних наукових установ і товариств Таврійської губернії (1917 р.). Відомий американський ентомолог Л. О. Говард, котрий знайомий з постановкою сільськогосподарської ентомології у всіх країнах світу, відвідавши Крим в 1907 р., в своїй доповіді на Міжнародному конгресі підкреслював, що в Криму Сигізмундом Олександровичем виконано та опубліковано велику кількість досліджень по сільськогосподарській ентомології. Завдяки його діяльності Крим – це найбільш родюча країна, в якій велика увага приділяється плідівництву, та місце де американські ідеї вперше запроваджувалися в Європі [267, с. 543-544].

До кінця XIX ст. ветеринарія в організаційному плані не була самостійним системним формуванням. Юридично вона підпорядковувалась медичному департаменту, а на місцях залежала від губернського та повітового медичних чиновників. В 1889 р. Ветеринарне відділення стало підпорядковуватися голові ветеринарного комітету і фактично стало незалежною організацією. Остаточного відокремитись Ветеринарному відділенню вдалося лише в 1901 р., коли прийнятий закон про організацію самостійного Ветеринарного управління і Ветеринарного комітету при МВС. Крім того, в цей період відокремились різні підвідомчі ветеринарні служби: урядові (губернські та повітові ветеринарні інспектори, пунктові, позаштатні ветеринарні лікарі та ін.), земські, міські, військові, кіннозаводські та ін. [32, с. 5].

«Положення про губернські та повітові земські установи» редакції 1864 та 1890 рр. не розподіляли повноваження між повітовими та губернськими земствами стосовно ветеринарної справи. Тому в кожній з 34-х земських губерній Російської імперії існували окремі ветеринарні організації, що розділялися на три типи: губернську, повітову та змішану. Останній тип притаманний крім Таврійської ще Саратовській, Московській, Володимирській, Херсонській та іншим губерніям. Під змішаною губернсько-повітовою організацією ветеринарної медицини розумілася така організація, в якій послідовно використовувався принцип взаємодії між губернськими та повітовими земствами, при чому ветеринарно-санітарна справа знаходилась під безпосереднім контролем губернських, а ветеринарно-лікарська – повітових земств [161, с. 6].

Професор епідеміології та медичної статистики Київського університету Овксентій Васильович Корчак-Чепурковський, котрий більше десяти років займав посаду губернського лікаря в Херсонській та Бессарабській губерніях, відносно взаємодії повітових та губернських земств чітко відзначав повноваження обох установ. Так, на його думку, роль губернського земства у боротьбі з заразними хворобами тварин, заключалася в використанні наступних заходів: видання обов'язкових постанов та інструкцій для місцевого населення по попередженню і припиненню епізоотичних хвороб; утримання за власні кошти ветеринарного

персоналу; надання в розпорядження повітових земств і ветеринарного персоналу всіх наукових та матеріальних засобів для вивчення та припинення епізоотій; керівництво та контроль діяльності земських повітових ветеринарів згідно загального плану по губернії [160, с. 36].

В повітах, за пропозицією О. В. Корчак-Чепурковського, боротьба з епізоотичними хворобами безпосередньо лягала на плечі повітових земств, котрі в своїй роботі керувались: участь через своїх представників в виконавчих комісіях по попередженню і припиненню епізоотій в місцях їх появи; створення та проведення в повіті таких умов ветеринарної діяльності, що зближували б ветеринарний персонал з місцевим населенням та викликали б у нього довіру; участь в підготовці проектів ветеринарно-санітарних інструкцій та постанов [160, с. 37].

Лікування спорадичних хвороб домашніх сільськогосподарських тварин вимагало значно більше витрат в порівнянні з епізоотичними хворобами та залежало виключно від місцевих побутових, економічних та зоогігієнічних умов. В зв'язку з цим, для раціонального ведення лікувальної ветеринарії повітові земства утримували амбулаторії та фельдшерські пункти, виділяли кошти на закупівлю медикаментів та інструментів, а також керували та контролювали діяльність ветеринарів в заданому напрямку.

В свою чергу, губернське земство по відношенню до спорадичних хвороб, займало об'єднуючу та координуючу роль у відповідності з загальним планом земської ветеринарної медицини в губернії. В разі необхідності губернське земство усувало недоліки в матеріально-технічному забезпеченні ветеринарного персоналу повітових земств [160, с. 39].

В Таврійській губернії повітові земства засновують посади ветеринарів ще з кінця 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. Як правило запрошувались випускники Харківського ветеринарного інституту в розрахунку один спеціаліст на повіт. Під час удосконалення ветеринарної організації, що проходила з другої половини 80-х рр. XIX ст. стало зрозуміло, що одного лікаря на повіт явно недостатньо, так як ветеринарною допомогою користувалося виключно населення тих населених пунктів, в яких постійно проживали ветеринари та фельдшери. В зв'язку з цим, повіти

розділялись на окремі ділянки, на чолі яких стояли фахівці з ветеринарної медицини, а допомагали їм – ветеринарні фельдшери.

Згідно постанови Мелітопольського повітового земства в 1911 р. розроблено план мережі ветеринарних ділянок на найближче десятиліття. Під час розділення повіту на ділянки керувалися наступними даними: загальній кількості домашніх тварин, головним чином коней; кількістю населених пунктів та відстанню їх від місця проживання ветеринара; площею ділянок [268, с. 621].

Поступовий процес збільшення кількості ветеринарного персоналу в кожному повіті проходив паралельно з потребами місцевого населення та ростом земського бюджету. Так, в Мелітопольському повіті в 1888 р. ветеринарний персонал складався з двох лікарів (Н. А. Шадріна, котрий працював в м. Мелітополі та П. В. Корнійчука з проживанням в с. Кам'янка) та двох фельдшерів [269, с. 4]. В 1911 р. весь повіт розділявся на 6 ділянок, в яких працювало 6 ветеринарів та 17 фельдшерів [203, с. 719].

В 1888 р. в Бердянському повіті діяло два лікаря та один фельдшер, з яких один лікар та фельдшер утримувались за кошти губернського земства, а один лікар – повітового земства [270, с. 43]. Через 11 років кількість ветеринарів збільшилася до 5, а фельдшерів до 4 [248, с. 1].

Дещо менше існувало ветеринарних посад в кримських повітах. В 1901 р. в Сімферопольському повіті діяло 2 ветеринара та 4 фельдшера [181, с. 86]. В тому ж році в Перекопському повіті функціонувало 3 ветеринара та 3 фельдшера [181, с. 158]. 2 ветеринара та 2 фельдшера перебувало в розпорядженні Євпаторійського земства в 1903 р. [271, с. 245].

Для більш системної та якісної роботи ветеринарної організації в кожному повіті функціонували ветеринарні наради, котрі стали дорадчим органом земської управи. Ветеринарні наради представляли собою лише організовану та санкціоновану земськими зборами співпрацю представників земства та земських ветеринарних лікарів в правильному та всесторонньому вирішенню різноманітних питань. В більшості випадків до складу ветеринарної наради входили в якості повноправних членів голова та члени управи, три повітових земських гласних, всі наявні

ветеринарні лікарі та фельдшери. В разі потреби склад наради збільшувався за рахунок агрономів та осіб, що внесли безпосередній вклад в розвиток тваринництва в регіоні. Збиралися наради не менше двох разів на рік.

Найчастіше ветеринарними нарадами обиралась стаціонарно-роз'їзна система, за якою ветеринарні лікарі та фельдшери в визначені дні та години приймали хворих тварин в амбулаторіях, а весь інший час витрачали на об'їзд всіх населених пунктів своєї дільниці.

Кожен ветеринар на початку року підготовлював перспективний план своєї діяльності, а в кінці року звітував перед земською повітовою управою про його виконання. В силу різних причин, форма звітності та напрям діяльності земських фахівців з ветеринарної медицини відрізнялась навіть в окремих регіонах губернії. Для Бердянського повіту їх план роботи на 1897 р. заключався в наступному: боротьбі з заразними хворобами; лікуванні спорадичних захворювань; нагляді за тваринними ярмарками; участі у виготовленні запобіжних щеплень (бешихи свиней та сибірки); нагляді за гуртовою худобою та тваринними продуктами, що транспортувалися в Таврійську губернію ззовні (ветеринари губернського земства); контролі за загальним ветеринарно-санітарним станом повіту [272, с. 47].

Таким чином, одним з найважливіших завдань, що покладались на ветеринарів стала боротьба з епізоотичними хворобами. Боротьба з сапом розпочалась ще з 1885 р., коли земські збори виробили обов'язкову постанову для Бердянського повіту, в якій установлювалося обов'язкове умертвіння всіх хворих коней. В зв'язку з тим, що умертвіння відбувалося без видачі винагорода, населення неохоче виконувало постанову. Для діагностики сапу у коней використовувався спеціальний препарат – малейн. Бактеріологічна лабораторія Харківського ветеринарного інституту мала в наявності достатній запас малейну, котрий відпускався безкоштовно в необхідній кількості при умові використання його лише ветеринарними лікарями. Вимагалася оплата лише за упаковку та за покриття поштових витрат (пересилка препарату з Харкова до місця призначення) [273, арк. 48].

З 1 січня 1896 р. в губернії вводиться винагорода за умертвіння хворих тварин, що значно покращило хід справи. Згідно пропозиції Сімферопольської земської

управи, правом на отримання винагороди за умертвіння сапних коней можуть скористатися жителі Сімферопольського повіту, котрі доведуть, що придбали тварин до виявлення хвороби. Грошова компенсація видавалась лише тим власникам, котрі заявили управі або земському ветеринару наявність у коней хвороби. Після проведеного оцінювання ветеринаром та двома понятими, сапних тварин забивали та закопували, а власник отримував винагороду з земської управи [274, с. 139].

Динаміку захворювання коней сапом в Таврійській губернії в 90-х рр. XIX ст. демонструє наступна таблиця (додатки 1) [97, арк. 222]. Очевидно, що різкий скачок зареєстрованих хворих коней в 1896 р., за винятком Євпаторійського, Перекопського та Ялтинського повітів, тісно пов'язаний з введенням плати за умертвіння тварин. Хоча за іншими даними кількість зафіксованих сапних коней в 1896 р. дещо менша та значно зросла в 1897 р. (додатки 2) [98, арк. 118]. Безсумнівними лідерами за кількістю зареєстрованих сапних коней були материкові повіти. Середня оцінка за одного сапного коня складала 20 крб.

На початку XX ст. винагорода за знищених коней фінансувалася виключно з губернського земського бюджету. Так, в Мелітопольському повіті в 1900 р. за 849 коней виплачено власникам 17 488 крб. [257, с. 278]. В Дніпровському повіті в 1905 р. на ті ж самі заходи видано 6 546 крб. 30 коп. [235, с. 168], в сімферопольському в 1901 р. – 1254 крб. [275, с. 87], в Євпаторійському в 1903 р. – 1513 крб. [271, с. 245].

Що стосується інших епізоотичних хвороб, таких як сибірка, ящур, сказ, бешиха, то в боротьбі з ними ветеринари рекомендували використовувати карантини, відокремлення хворих тварин від здорових, дезінфекцію заражених приміщень та ін. Проти сибірки використовували профілактичні щеплення.

Крім свого основного обов'язку – боротьбою з епізоотичними хворобами, ветеринарні лікарі відвідували сільські ярмарки, а решту часу лікували прості хвороби домашніх тварин. Ветеринарні фельдшери займались в пунктах їх постійного місця проживання лікуванням хворих тварин під контролем ветеринарних лікарів. Для виконання поставленої мети, спеціалісти забезпечувалися від губернського та повітових земств необхідними інструментами, медикаментами, похідними аптечками та медичними книжками для обліку хворих тварин.

Значну увагу приділяли постачанню фахівцям з ветеринарної медицини наукової та періодичної літератури. Так, в 1896 р. губернська земська управа, обговоривши назви газет та журналів з губернським ентомологом та ветеринаром, доручила секретарю виписати на наступний рік: «Новий час» (17 крб.), «Русь» (16 крб.), «Російські відомості» (10 крб.), «Одеський листок» (12 крб.), «Харківські відомості», «Салгір» (6 крб.), «Кримський вісник» (8 крб.), «Крим» (6 крб.), «Правовий вісник» (12 крб.), «Губернські відомості» (3 крб. 50 коп.), «Сенатські відомості» (16 крб. 68 коп.), «Господар» (6 крб.), «Сільський господар» (6 крб.), «Землеробська газета» (11 крб. 15 коп.), «Вісті Міністерства землеробства» (4 крб.), «Вісник суспільної ветеринарії» (8 крб.), «Архів ветеринарних наук» (5 крб.), «Вчені записки Казанського ветеринарного інституту» (2 крб.) Всього на виписку періодики в 1897 р. виділили 153 крб. 33 коп. [105, арк. 189].

Штат земських ветеринарних лікарів в Російській імперії з кожним роком зростав. Так, якщо в 1870 р. в земствах нараховувалося лише 22 ветеринара, то уже в 1900 р. – 615, а в 1914 р. – 1288. В 1912 р. в середньому на губернію утримувалось 35 земських ветеринарних лікарів та 5 урядових [32, с. 11].

Ветеринарно-лікарська діяльність в Бердянському повіті в 1900 р. надавалась в 6 амбулаторіях та досягнула 10 940 прийнятих хворих тварин [215, с. 227]. В 1906 р. кількість амбулаторій збільшилася до 10, в яких прийнято 36 616 тварин. Вартість одного виданого лікарського засобу, включаючи і вартість інструментів обійшлися в 6,8 коп. Акушерські послуги надано в 123 випадках, проведено 178 операцій [250, с. 207].

В Мелітопольському повіті в 1897 р. ветеринарну допомогу надано 18 934 хворим тваринам, з яких 17 921 коней, 996 корів, 10 овець, 62 свиней, 23 собак та котів, 12 птахів. Проведено 579 кастрацій [284, с. 244]. В 1910 р. для надання ветеринарно-лікарської допомоги домашнім тваринам в повіті функціонувало дві лікарні з стаціонарним відділенням в м. Мелітополі та с. Нижніх Сарагозах, 4 амбулаторії та 10 ветеринарно-фельдшерських пунктів. За звітний рік прийнято 87 022 тварин [203, с. 728].

В Дніпровському повіті в 1905 р. в амбулаторіях прийнято 5 296 тварин, в 1906 р. – 9 416, в 1907 р. – близько 17 000, в 1908 р. – 21 807 [276, с. 497]. 1 524 тваринам надано допомогу в Євпаторійському повіті в 1907 р. [196, с. 312], 11 033 – в 1914 р. [277, с. 216].

Весь наявний ветеринарний персонал в Таврійській губернії фінансувався з губернського та повітових бюджетів. Так, витрати на ветеринарну частину в Бердянському повіті в 1897 р. від повітового земства склали 3050 крб., з яких на утримання 2-х ветеринарів витрачено 2 000 крб., на медикаменти та інструменти – 750 крб., на влаштування станків при амбулаторіях – 100 крб., ще 200 крб. сплачено за оренду приміщень для аптек та амбулаторій. В свою чергу з губернського бюджету виділялися кошти на утримання двох ветеринарів – по 1 200 крб. кожному [272, с. 43].

З ростом чисельності ветеринарного персоналу зростав і земський бюджет ветеринарних витрат. Якщо в 1900 р. на ветеринарію в Бердянському повіті виділено 11 635 крб. (з них 5 100 крб. від губернського земства) [215, с. 225], то в 1901 р. – 17 372 крб. 25 коп. (10 337 крб. 25 коп. від губернського земства), що склало 1,4 % всього бюджету Бердянського земства [249, с. 84]. З 19 934 крб. складались видатки на ветеринарну справу в 1906 р., з яких від губернського земства – 10 549 крб. [250, с. 198].

Витрати Мелітопольського повітового земства на потреби ветеринарії в 1900 р. досягали 10 474 крб. 50 коп., ще 4 950 крб. асигновано губернським земством. В 1906 р. витрати на ветеринарію зросли до 28 848 крб. 68 коп.

На Кримському півострові бюджет, що витрачався на ветеринарну справу поступався бюджету материкових повітів. Загальні витрати в 1911 р. в Перекопському повіті досягали 6 772 крб. 65 коп. [278, с. 90], в Євпаторійському – 7 148 крб. [239, с. 265], Сімферопольському – 13 940 крб. 51 коп. [214, с. 65].

Значні витрати з ветеринарного земського бюджету направлялися на зарплатню ветеринарного персоналу. Розмір окладу ветеринара вирішувався на повітових земських зборах, та як правило не перевищував 1 600 крб. на рік.

Таблиця 3.5.

**Матеріальне забезпечення ветеринарних земських лікарів Таврійської
губернії в 1911 р.:**

Повіт	Оклад (крб.)	Періодичні надбавки			Межа окладу (крб.)	Квартирні (крб.)
		Кількість надбавок	Через 2- 5 р.	Розмір надбавки (крб.)		
Лікарі губ. земства	1 200	8	дворіч.	100	2 000	200
Бердянський	1 200	3	п'ятиріч.	100	1 500	—
Дніпровський	1 200	3	п'ятиріч.	150	1 650	200
Євпаторійський	1 400	8	дворіч.	175	2 800	200
Мелітопольський	1 600	4	дворіч.	150	2 200	200
Перекопський	1 400	4	дворіч.	175	2 100	200
Сімферопольський	1 200	4	дворіч.	150	1 800	200
Феодосійський	1 500	8	дворіч.	100	2 000	200
Ялтинський	1 200	4	п'ятиріч.	125	1 700	200

[206, с. 154].

Як бачимо окрім посадового окладу ветеринарні лікарі отримували щорічні надбавки, в залежності від стажу роботи на своїй посаді, а також квартирні, що створювало достатні умови для роботи в сільській місцевості.

В 1913 р. губернські земські збори, підтримуючи ідею повітових земств, вирішили збільшити оклади старшим ветеринарам на 20 %, а молодшим на 25 %. Таким чином, якщо ветеринарні фахівці працювали на посаді більше 16 років, то їх зарплатня могла збільшитися в 1,5 рази і становити для старшого ветеринара 2 700 крб., для 17-ти молодших ветеринарів – 2 250 крб., для 16-ти ветеринарних фельдшерів – 720 крб. [107, арк. 221].

З 1896 р. за рахунок коштів губернського земства в м. Сімферополі розпочав діяльність бактеріологічний кабінет, спеціалістами якого проводились діагностичні дослідження хворих тварин. Лише з 1-го листопада 1899 р. по 1-е листопада 1900 р. здійснено 223 дослідження, з яких 147 в Сімферопольському повіті, 32 – Феодосійському, 24 – Перекопському, 5 – Дніпровському, 2 – Бердянському, 2 –

Ялтинському, 1 – м. Севастополі. Серед числа об'єктів дослідження головне місце займали коні, велика рогата худоба, свині та вівці [279, с. 1]. Крім того, за сприяння фахівців бактеріологічного кабінету дільничними ветеринарними лікарями виконувались щеплення вакциною сибірки професора Харківського ветеринарного інституту Л. С. Ценковського. На вимогу дільничних ветеринарів безкоштовно розсилались туберкулін, малеїн та віспяна вакцина. За звітний рік прищеплено 73 779 голів худоби [279, с. 4].

З роками діяльність бактеріологічної установи систематизувалась та удосконалилась. Так, в 1907 р. вона виражалась в наступних заходах: приготування вакцин сибірки та бешихи; гіперімунізація коней для отримання від них лікарсько-запобіжних сироваток; виготовлення отрути для пацюків та мишей; постачання дільничних ветеринарів інструментами та матеріалами для щеплення, а також листування по всім поточним справам; відрядження наукового персоналу в різні повіти губернії для участі в діяльності комісій по дослідженню заразних хвороб [180, с. 1].

За той самий рік спеціалістами бактеріологічного кабінету виготовлено вакцини масою 11 пуд. 36 фунт., проводились щеплення проти сибірки в 237 пунктах губернії, в яких прищеплено 312 900 тварин [180, с. 2].

Підсумовуючи варто зазначити, що боротьбу з вовками, ховраками та нашествиями саранчі земства розпочали з самого початку свого існування, і варто віддати належне, цю діяльність можна записати їм в актив. Використовувались найрізноманітніші методи: від обов'язкової повинності всього дорослого населення до грошової винагороди за участь у земських заходах. В кінці XIX – на початку XX боротьба з шкідниками ведеться лише в поодиноких випадках коли того вимагає потреба.

Доведено, що більш системною боротьба з шкідливими комахами стала після заснування посади губернського ентомолога. Перший губернський ентомолог Російської імперії Сигізмунд Олександрович Мокржецький не тільки впорався з своїми основними службовими обов'язками, а й поставив питання про ентомологію в умовах Криму на новий науково-практичний рівень.

Встановлено, що земська ветеринарія в Таврійській губернії за аналогією з земською агрономією приносить реальні результати після розділення повітів на ветеринарні дільниці. В цей час створюється ветеринарні наради, збільшується ветеринарний персонал та їх зарплатня, налагоджується лікування епізоотичних та спорадичних хвороб.

3.3. Підтримка спеціальних галузей господарства

До середини XIX ст. в Таврійській губернії тваринництво займало домінуючу роль в сільському господарстві, що обумовлювалось як історичними так і економічними умовами. Після закінчення Кримської війни, масового переселення кримських татар, відміни кріпосного права та проведення Лозово-Севастопольської залізниці зернові культури поступово витісняють стада тварин з степів Північного Причорномор'я. Паралельно з розвитком землеробства зростали ціни на землю, що зумовлювало падіння кількості голів великої рогатої худоби та овець. Разом з тим, особливістю сільського господарства даного регіону став розвиток спеціальних галузей, до яких відносилося виноградарство, садівництво та тютюнництво, при чому їх роль для кожного повіту різна. Так, наприклад для Ялтинського повіту заняття тютюнництвом та виноградарством стало чи не єдиним джерелом отримання доходу для місцевого населення.

Вирощування тютюну в Таврійській губернії розпочинається ще з кінця XVIII ст., але промислового розвитку набуває лише з першої половини XIX ст. Необхідно відзначити, що тютюнництво до кінця 80-х рр. XIX розвивалося практично в усіх повітах губернії, про що наглядно демонструють дані акцизного відомства. В 1887 р. нараховувалося 4 220 тютюнових плантацій, що займали площу в 3764 дес. [2, V с. 3].

З 1 січня 1883 р. введений в дію акцизний статут, що дозволяв закупку тютюну з плантацій лише фабрикантам та складальникам і таким чином скасував роздрібну торгівлю. Уже на наступний рік ціни на сировину зменшилися з 33 до 19 крб. за

1 пуд., при великій кількості непроданого товару [123, с. 3]. З цього часу розпочинається затяжна криза в тютюновій галузі, що супроводжувалася постійним коливанням цін на тютюн та розоренням товаровиробників. На ринку залишилися лише тютюновиробники з Феодосійського, Сімферопольського та Ялтинського повітів, але по справжньому цінувалися сорти тютюну, що вирощувалися на південному березі Криму – «Американ» та «Дюбек». Це і спричинило перехід центру тютюнової галузі з Феодосійського та Сімферопольського до Ялтинського повіту. Доказом слугує той факт, що в губернії в 1887 р. по відношенню до загальної площі під культурою тютюну вирощувалося в перших двох повітах 72 %, в Ялтинському – 28 %, а уже в 1907 р. – 21 % і 79 % відповідно [123, с. 12].

По даним Акцизного відомства в 1902 р. загальна площа тютюнових плантацій в Ялтинському повіті досягала 2 315 дес. з яких зібрано 172 329 пуд. тютюну, в середньому 72,5 пуд. з дес. [280, с. 27]. Йдучи назустріч тютюновиробникам, Ялтинська земська управа звернулася до Департаменту землеробства з клопотанням про видачу безкоштовного насіння оригінального турецького тютюну, чим і скористалося троє плантаторів із Аутки, по одному з Ай-Василя, Дерекоя та агент фірми Молошнікова з Бахчисараю [280, с. 31]. Крім того, в березні того ж року Департамент землеробства заснував посаду інструктора по тютюнництву для кримського регіону з місцем проживання в Сімферополі. До обов'язків інструктора відносилося дослідження положення і потреб тютюнництва в Криму, подання вказівок і порад по обробітку тютюну, боротьбі з шкідниками та хворобами, влаштування дослідних показових ділянок та вироблення плану загальних заходів для покращення та розвитку місцевого тютюнництва. На посаду інструктора назначений П. Ходасевич [280, с. 33].

В 1908 р. Ялтинські земські збори асигнували на влаштування дослідів під керівництвом С. Левентона по внесенню мінеральних добрив на виноградниках та тютюнових плантаціях в Імператорському Нікітському саду 300 крб., ще 200 крб. виділив Департамент землеробства [281, с. 513]. На наступний рік Ялтинська управа запропонувала земським зборам в вигляді гарантії отримання результатів дослідів орендувати ділянку землі площею 0,5 дес. для дослідної станції. На влаштування цих

заходів земські збори клопотали перед Управлінням землеустрою та землекористування про асигнування 400 крб., але це клопотання відхилено через відсутність відповідної ділянки землі.

В січні 1910 р. в Ялту за кошти Департаменту землеробства для обслуговування повіту командировався старший інструктор по тютюнництву В. Є. Євко, на плечі якого покладалося заснування та організація дослідної тютюнової плантації на південному березі Криму [382, с. 371]. На цій плантації інструктор мав вивчати місцеві тютюнові сорти, котрі б відповідали бажаним вимогам плантаторів і покупців. Крім того, планувалося, що плантація стане постачальником якісного насіннєвого матеріалу для тютюновиробників.

З різних причин заснувати тютюнову плантацію вдалося лише в жовтні 1912 р., коли Ялтинське земство придбало ділянку землі площею 4 890 саж. у І. П. Камєнєва за 12 750 крб., з яких власне земство виділило 4 250 крб. та 8 500 крб. – Департамент землеробства. На будівництво сушильного сараю та житла для найманих працівників земські збори асигнували 1 000 крб., а Департамент землеробства – 5 475 крб. [283, с. 25].

З січня 1914 р. на посаду завідуючого плантацією вступив А. Л. Туманський, який перед приїздом в Ялту за рахунок коштів Ялтинського земства (100 крб.) командировався по кавказьким дослідним установам [284, с. 290]. В свою чергу В. Є. Євко зосередився на дослідах по внесенню мінеральних добрив в усьому повіті, що проводилися щорічно з 1910 р.

За підрахунками В. Є. Євка використання мінеральних добрив в порівнянні з угноєнням на тютюнових плантаціях стала в декілька разів ефективнішою, так як гній через слабкий розвиток скотарства в повіті залишався занадто дорогий. Крім того, непосильною проблемою являлося підвезення гною на плантації, що в переважній більшості випадків мали гірський характер. Середня ціна угноєння десятини складала 1 000 крб. на чотири роки, а ціна на мінеральні добрива на ті ж самі заходи коливалася в районі 50-60 крб. [284, с. 4].

Згідно доповіді управи Ялтинські земські збори асигнували в 1911 р. на ведення дослідів з мінеральними добривами під культуру тютюну 700 крб., стільки ж виділив

Департамент землеробства. Досліди велись під безпосереднім керівництвом спеціаліста по тютюнництву В. Є. Євка на орендованій землі в відомого плантатора Верхньої Аутки І. Ю. Стереоні. Весь тютюн з плантації проданий тютюновому складу Ла-ферм по ціні 30 крб. за пуд [282, с. 371]. За даними інструктора, використання селітри і суперфосфату на плантації дало підвищення від 25 % до 30 %, тому дози мінеральних добрив планувалося підвищити [282, с. 287].

Незважаючи на початок воєнних дій в 1915 р. фінансування дослідів по внесенню мінеральних добрив в тютюновій галузі не зменшилося. Так, в поточному році Ялтинські земські збори та Департамент землеробства виділили по 3 855 крб., більше того планувалося придбати ще одну ділянку землі для дослідної плантації [219, с. 322]. 10 серпня 1914 р. земська управа клопотала про розширення кредиту великим і середнім плантаторам під заporуку тютюну. Відпущені Державним Банком в розпорядження управи 30 000 крб. були розібрані за 8 днів, тому вона ще раз клопотала про суму в 150 000 крб., але це прохання так і не було виконаним [219, с. 324].

Кримський регіон займав одне з перших місць в імперії в вирощуванні фруктів якщо не по кількісним, то по якісним характеристикам. Плоди з кримських садів направлялися на великі внутрішні ринки в Санкт-Петербург, Москву, Одесу, Київ та ін. На початку ХХ ст. сади долин Качі, Більбека, Салгіра, Альми, Партенітської, Судакської, Алуштинської та ін. давали щорічно до 400 000 пуд., а в особливо сприятливі роки до 1 млн. пудів свіжих плодів переважно яблук та груш. Крім того, на продаж вивозилось від 30 000 до 250 000 пуд. горіху та до 70 000 пуд. столового винограду [132, с. 27].

З кінця 90-х рр. ХІХ ст. МЗДМ видає нові правила для відведення ділянок під садові культури з державних земель в Таврійській та Чорноморській губернії. Згідно закону від 12 лютого 1898 р. бажаючим передавали в оренду ділянки до 10 дес. строком на 5 років з умовою обробітку та засадження плодовими рослинами не менше четвертої частини ділянки. Після виконання умови, ділянки передавалися у власність орендатора на виплату до 37 років. Крім того, міністерство через своїх уповноважених безкоштовно роздавало живці, насіння та чубуки народним

училищам, виділяло кошти на відрядження на сільськогосподарські виставки та ін. [132, с. 114].

Високими темпами в Ялтинському повіті розвивалося садівництво, при чому фрукти з ялтинських садів вважалися одними з найкращих в губернії. По даним земської статистики в 1902 р. загальна площа фруктових садів в повіті складала 1034 дес. [280, с. 23], однак Ялтинське земство посилаючись на нестачу коштів так і не фінансувало розвиток цієї галузі господарства.

На відміну від Ялтинського, Євпаторійського та Перекопського земства всі інші повітові земства Таврійської губернії активно сприяли розвитку садівництва. Важливу роль у цій справі займали інструктори з садівництва, діяльність яких в переважній більшості випадків фінансувалася з земського бюджету. Згідно програми Феодосійського садового інструктора, ухваленої Феодосійським товариством садівництва, на його плечі покладалося: подача порад та вказівок місцевому населенню по веденню садівництва, городництва та виноградарства; об'їзд території, підконтрольної його району, не менше чотирьох разів на рік, не враховуючи випадкових поїздок; керівництво земськими розплідниками, спостережливими пунктами та шкільними садами; в літній період в зимовий час влаштування бесід для населення повіту по питанням садівництва; організація при земстві Бюро довідок, де знаходилися б моделі найкращих колекцій сортів фруктів, що вирощувалися в повіті, колекцій садових інструментів, каталог найкращих видань по галузям садівництва, зразків матеріалів для упакування і транспорту фруктів, винограду та овочів; збір статистичної інформації про стан врожаю, про передбачувані та встановлені ціни на фрукти і овочі; подача власних ідей боротьби з шкідливими комахами в земську управу задля видання обов'язкових постанов [216, с. 500-501].

Садовий інструктор П. К. Ніколаєв був вільнонайманим службовцем у Феодосійського повітового земства з окладом в 900 крб. на рік та численними пільгами, що надавалися всім службовцям земства. Кожного року на земських зборах він представляв власний звіт за виконану роботу та пропонував план своєї діяльності на наступний рік. Канцелярські приладдя, періодична література, роз'їзди

інструктора по службі, ведення кореспонденції з населенням оплачувалося земством [216, с. 503].

Першим садовим інструктором в Таврійській губернії став В. К. Гуналі, що розпочав свою роботу в Сімферопольському повіті в 1897 р. З роками коло його діяльності розширювалося. Так, в 1900 р. спеціаліст виконав роботи по знищенню кров'яної попелюхи, бояришніці та золотогузки в 62 садах по долині р. Альми, витративши 365 крб. 62 коп. з земського бюджету [285, с. 154]. З 1905 р. діяльність інструктора проявлялася в двох головних формах – консультативній та демонстративній. Консультативна форма заключалася в подачі порад та вказівок по різноманітним питанням садівництва та виноградарства як в управі так і в різних суспільних місцях. Що стосується демонстративних заходів, то в період боротьби з яблуневою міллю проведені показові обприскування дерев в селянських садах парижською зеленню, хлористим барієм і тютюновим екстрактом. Обприскування проводилось в 12 пунктах по долинам річок Альми та Бельбеку, де оброблялось по 3-4 дерева. Крім господаря в саду під час обприскування перебувало ще 4-8 сусідів [171, с. 197].

Посада інструктора по садівництву та виноградарству в материкових повітах Таврійської губернії заснована лише в 1908 р. Приймалася до уваги площа великого району – більше 30 000 кв. верст, тому інструктор Маркович Л. Д. здебільшого працював в Бердянському повіті, так як це найближчий район до місця проживання та найбільш потребуючий в інструкторській допомозі [128, с. 118].

Однією з причин зниження дохідності селянських садів стала відсутність у багатьох з них засобів для боротьби з шкідниками, так як не всі могли дозволити собі придбати дорогі апарати для обприскування дерев. Тому Сімферопольські земські збори в 1912 р. асигнували 300 крб. для влаштування прокатних пунктів обприскувачів, звідки селяни могли за недорогої плати брати їх в особисте користування. Всього влаштовано в різних місцях повіту 4 таких пункти, в кожному з яких в наявності перебувало по одному апарату «Помони» та одному ранцю «Жульяна». Обприскувачі видавалися населенню згідно виробленому сільськогосподарською радою правилам: «Помона» по 1 крб. за день користування,

«Жульян» – 50 коп. Крім того, на прокатних пунктах населення могло придбати матеріал для обприскування по цінам, що існували на складі земства, а також безкоштовно отримувало настанови для приготування хімічної рідини. За звітний рік послугами прокатних пунктів скористалося 21 чоловік [206, с. 228]. В 1914 р. кількість бажаючих скористатися обприскувачами збільшилася до 115 [286, с. 156].

З 1911 р. губернським ґрунтознавцем М. М. Клепініним, лаборантом ґрунтової лабораторії Т. А. Левандовським, сімферопольським земським агрономом А. А. Левицьким та інструктором з садівництва В. К. Гуналі закладені дослід з внесенням мінеральних добрив в саду В. П. Такопуло. З роками кількість бажаючих віддати свої сади під проведення дослідів зростала, тому ділянка землі, що пропонувалася під дослід, мала відповідати наступній виробленій спеціалістами програмі: ділянка не удобрювалася на протязі 6-7 років; складалася з великих дерев, що встигли дати декілька врожаїв; дерева мають бути одного віку, сорту та більш-менш однакового розвитку. Отримані дані з дослідів по саду В. П. Такопуло свідчили, що найбільший врожай припадав на долю дерев, удобрених томасшлаком, а найменший – чилійською селітрою [206, с. 252].

Важливе значення у поширенні знань по догляду за садами приділялося бесідам та читанням. В 1912 р. інструктором прочитано 8 лекцій на курсах по плодівництву, організованих Бахчисарайським відділом Імператорського російського товариства плодівництва, на яких побувало 589 слухачів [206, с. 216]. Крім того, 666 осіб взяло участь у бесідах садівника в різних селищах повіту. Після бесіди слухачам безкоштовно роздавалась брошура «Механізми для підйому води» інженера Скопника в кількості 200 екземплярів, плакати по боротьбі з американською борошнистою росою Л. А. Ячевського та «Інструкція як готувати суміші для лікування шкідливих комах і грибкових хвороб на фруктових деревах і виноградниках», складена інструктором земства [206, с. 219].

Майже всі вищеназвані заходи по покращенню садівництва фінансувалися з бюджету повітового земства та Департаменту землеробства наполовину, про що наглядно свідчать наступні дані:

Таблиця 3.6.

**Кошторис асигнувань в Сімферопольському повіті на потреби
садівництва в 1913 р.**

Назва заходу	Закладено в кошторис (крб.)	
	Сімф. земство	Департамент землеробства
Демонстрація населенню прийомів боротьби з шкідниками садівництва та городництва	100	100
Влаштування прокатних пунктів	150	150
Безкоштовна роздача препаратів для боротьби з шкідниками з метою пропаганди	50	50
Колективні дослід з удобренням в садах та на виноградниках	100	100

[206, с. 223].

Такий підхід дозволяв підтримувати більшість земських ініціатив на достойному рівні. Держава давала гроші на різноманітні заходи лише в разі фінансування з земського бюджету не менше 50 %.

На початку 1914 р. в Сімферопольському повіті працювало три садових інструктора, два з яких на кошти земства, а один – Департаменту землеробства [286, с. 146].

На той час Департамент землеробства розпоряджався багаточисленним інститутом фахівців по спеціальним галузям господарства. Якщо в 1895 р. з бюджету фінансувалася лише діяльність двох відділів ІРТС (1 600 крб.), то уже в 1898 р. нараховувалося 3 роз'їзних вчителя-садівника та 1 спеціаліст на місцях (5 300 крб.). В 1903 р. кількість інструкторів збільшилася до 20, в 1908 р. до 34 (34 040 крб.), в 1912 р. – 61 інструктор (98 623 крб.) та 15 спеціалістів (28 475 крб.) [132, с. 116].

За прикладом попередніх років в 1914 р. земським сільськогосподарським складом по прийнятним цінам проводився продаж насіння овочів. З метою поширення серед населення найкращих городніх сортів, на кошти повітового земства в невеликій кількості безкоштовно роздавалося насіння овочів та баштанних рослин. Насіння заздалегідь досліджувалось на якість в контрольно-насінневій станції Таврійського губерньського земства [286, с. 167].

Мелітопольське земство ще з 1892 р. звернуло увагу на розведення садів та городів при народних училищах, за допомогою яких планувало поширювати серед сільського населення більш досконалі культурні прийоми садівництва. З 1894 по 1896 р. командировано 23 вчителів на курси по садівництву та городництву в різні навчальні заклади, на що повітове земство асигнувало 800 крб. Ще 257 крб. 83 коп. витрачено на закупку посадочного матеріалу та садових інструментів. За той самий період вчителями роздано учням та селянам 1643 плодових прищеплених дерев, 1500 плодових саджанців, 700 саджанців шовковиці, 800 дерев лісових сортів та 500 чубуків винограду [227, с. 399-400].

Практика командировання вчителів на курси по садівництву продовжувалась і надалі. Мелітопольське земство щорічно виділяло по 200 крб. на командировання 4 чоловік, завдяки чому по зібраним даним в 1909 р. в повіті знаходилося 72 шкільних плодових сади, а при 14 з них існували розплідники дерев. Загальна площа землі, зайнята шкільними садами становила 17,5 дес. За тими ж даними, 76 земських вчителів визнавали, що знають практичні прийоми садівництва, з числа котрих на курсах побували 46 чоловік: в Преславі - 16, Умані - 13, Херсоні - 4, Харкові - 2, «Салгірці» - 10, Обіточенській школі - 1. Інші 30 осіб отримали деякі знання самостійно, користуючись відповідною літературою або використовували набутий досвід ще з семінарії [287, с. 555].

За даними волосних правлінь та досліджень управи в Мелітопольському повіті в 1907 р. сади займали площу близько 2 000 дес. Турбуючись розвитком цієї важливої галузі, земська управа вважала за необхідне видати обов'язкові постанови по знищенню комах для всього населення. Такі постанови тільки тоді могли мати значення, коли в розпорядженні земства перебував достатній персонал осіб, котрі б пояснювали населенню значення боротьби з шкідниками та слідкували за виконанням обов'язкових постанов. На той момент в Таврійській губернії такі постанови діяли лише в Ялтинському та Сімферопольському повітах, при чому в Сімферопольському повіті завдяки нагляду інструктора по садівництву постанови виконувалися, а в Ялтинському - залишалися лише на папері [288, с. 307]. Така постанова поширювалася через волосні правління та мала наступний вигляд: 1) всі садівники

Сімферопольського повіту зобов'язані до 1 березня кожного року зібрати та знищити в своїх садах та узліссі всі зимові гнізда гусениці золотогузки та бояришниці; 2) в випадку невиконання цієї роботи до означеного терміну, знищення гусениці проводилося земством за рахунок недобросовісних садівників [288, с. 309].

З 1908 р. в повіті розпочав свою діяльність земський садовий інструктор А. С. Лук'янов. Під час огляду садів у районі він власноручно виконував посадку, підрізання та щеплення плодових дерев, на зібраннях сільськогосподарських товариств зачитував власні доповіді, вів консультації по садівництву та городництву в будівлі управи. Згідно пропозиції земської управи, спеціаліст склав брошуру про боротьбу в садах з гусеницею, яка і поширилася в повіті в кількості 1 000 екземплярів [289, с. 591]. На досліди з мінеральними добривами інструктор отримав від земства 120 пуд. томасшлаку, 56 пуд. калійної солі, 54 пуд. чилійської селітри [289, с. 594].

На асигнування Департаменту землеробства в Мелітопольському повіті з серпня 1910 р. вступив в свої обов'язки садовий інструктор Л. Г. Набок, а місце земського інструктора залишилося вакантним через відставку А. С. Лук'янова. Вся діяльність Л. Г. Набока здійснювалася разом з земськими садівниками (три чоловіки роз'їзних та один при земському плодовому розпліднику). Показові обприскування в садах та виноградниках повіту виконувалась трьома земськими садівниками, при чому робота виконувалась безкоштовно, а матеріал відпускався земським складом по дійсній вартості. Всього в 1910 р. в повіті проведено 31 показове обприскування в різних місцях повіту [228, с. 870].

В перший рік діяльності Л. Г. Набок запропонував Мелітопольським зборам влаштувати земський плодовий розплідник з метою отримання головного розсадника плодових дерев в повіті. Згідно його проекту в розпліднику мав бути виноградник, матковий, помологічний, ягідний та плодовий сади на площі 12 дес. [296, с. 780]. Влаштування розплідника розпочалося восени 1912 р. на ділянці землі біля с. Акімовка. В перший рік роботи на його організацію з земського бюджету витрачено 714 крб. 38 коп., на наступний виділялося 11 745 крб. [228, с. 879].

Дніпровське земство в питанні розвитку садівництва в повіті головну увагу приділило влаштуванню земських розплідників. Перший такий розплідник виник в

с. Великі Копані в 1885 р. Так, за два роки діяльності в 1894-1895 рр. він видав місцевому населенню 134 655 саджанців акації, 5 040 лоху, 7 580 гледичії, 9 730 абрикос, 1 674 шовковиці, 59 грецького горіху, 1 066 слив та 208 чубуків винограду. Дикорослі сорти відпускалися безкоштовно, а окулірувані саджанці – за плату по 10 коп. за екземпляр. За продані фруктові дерева виручка склала 594 крб. 93 коп. [245, с. 38-39].

Попит на саджанці з земського розплідника став великий, тому в 1901 р. Дніпровське земство відкрило в повіті ще два таких заклади в економії Ф. Е. Фальц-Фейна Асканії-Нова (Чаплях) та при Лук'янівській сільськогосподарській школі. Вже за наступний рік з трьох розплідників всього відпущено населенню 462 046 саджанців. Зросли і прибутки розплідників через збільшення плати за проданий матеріал, а саме дикорослі однорічні саджанці по 1 крб. за тисячу, дворічні – по 1 крб. 50 коп. Окулірувані однорічні деревця продавались по ціні 10 коп. за штуку, а дворічні – по 15 коп. [276, с. 443].

Висока тенденція щорічного продажу саджанців спостерігалася до зими 1910-1911 рр., коли всі сади та розплідники в повіті постраждали від сильних морозів. За звітний рік відпущено місцевому населенню лише 29 928 саджанців та 10 758 чубуків винограду [174, с. 237]. В зв'язку з цим, широкого поширення набули казенні розплідники піщано-ярової організації, яких в кінці 1912 р. в повіті існувало 4: Олешківський, Голо-Пристанський, Британський та Кінбурнський, при чому останні два – виключно лісових порід і закладені весною поточного року [191, с. 452]. Всього в 1913 р. в Таврійській губернії існувало 3 казенних розплідника Лісного відомства, 2 відомства землеробства та 9 земських [153, с. 92].

По проханню жителів селища Великі Копані перед повітовими зборами в січні 1911 р. запрошується на посаду інструктора по садівництву і виноградарству випускник Салгирської школи садівництва Д. А. Щетіна [174, с. 233]. В цілому, його програма мало чим відрізнялась від програми роботи інших повітових інструкторів Таврійської губернії. В розпорядженні спеціаліста для боротьби з шкідниками від земської управи знаходились наступні приладдя: великий насос «Таврида» типу

Пімона; 2 великих пероватора Гульда; 2 «Клімакса» № 3; 2 обприскувача Вермореля; обприскувач «Австрія»; ранець пульвельтизатор Торпіл [174, с. 236].

Велике значення в сільському господарстві Таврійської губернії займало виноградарство та виноробство. Згідно доповіді старшого спеціаліста по виноградарству та виноробству при Департаменті землеробства в 1909 р. в Таврійській губернії площа під виноградниками досягала 12 600 дес. [290, с. 41]. Навіть в таких засушливих повітах, як Перекопський та Євпаторійський, інтерес до виноградарства зростав щороку, хоча ще не набув промислового значення.

Повітові земства приймали безпосередню участь у сприянні цієї важливої сільськогосподарської галузі. Особливо активно в заданому сенсі виділялося земство Бердянського повіту, де виноградарством займалося міське населення м. Бердянська та селяни в долинах річок Обіточній, Молочній, Альтернау і Берд [290, с. 49]. В 1895 р. на закупку виноградних чубуків для земських шкіл та для найму обрізувачів винограду повітові збори асигнували 500 крб. [291, с. 23]. Перші спроби обрізки виноградників проводились чотирьома земськими обрізувачами спільно з земським агрономом С. А. Олексієнком ще восени 1894 р. Задля цього, по приїзду в будь-яке селище повіту, заздалегідь попереджалося сільське правління про дату та місце обрізки винограду, а також оповіщалися бажаючі про можливість взяти участь у намічених заходах. Зазвичай збиралося не менше 15-20 чоловік, які в супроводі спеціалістів по обрізці винограду відвідували від трьох до десяти виноградників. Крім того, проводилася навчальна обрізка з повним та детальним поясненням справи. Для кращого засвоєння набутих навичок, в кожному населеному пункті земським агрономом роздавались по 2-4 брошури «Коротка інструкція до виноградарства на виноробства» [291, с. 31]. Ця брошура складена агрономом і надрукована тиражом 1000 примірників для безкоштовного поширення [291, с. 32]. Крім робіт, що відносились до весняної обрізки та догляду за виноградом, в багатьох випадках земськими спеціалістами демонструвались моделі та покращені виноробницькі прибори (терки і бродильні чани).

Дуже часто до показової обрізки винограду залучалися земські вчителі, котрі користувалися безсумнівним авторитетом серед селян. В 1896 р. на земських

вчителів, що проводили показову обрізку, повітовим земством витрачено 252 крб., а всього означені заходи проведені в 48 німецьких, українських та болгарських поселеннях повіту [272, с. 26-27]. В 1898 р. спеціалісти відвідали 60 поселень, на що земство асигнувало 138 крб. Більше того, на 72 крб. 50 коп. для земських вчителів придбано 17 500 чубуків винограду [272, с. 34].

Демонстративні та показові роботи з виноградниками проводилися в основному перед Великоднем, а потім в вільний час після шкільних занять. Всі учасники таких заходів задоволені побаченням та обіцяли на своїх виноградниках проводити аналогічні дії. Місцевий вчитель Т. П. Карачевський повідомляв у своєму звіті: «Взагалі, бесіди з селянами про виноградарство переконали мене, що прийоми ведення виноградної лози по системі, описаній в брошурі Олексієнка, селянами засвоєні та в більшості випадків охоче і успішно виконуються на практиці» [248, с. 44].

З іншої сторони відзначалося двояке відношення до земської демонстративної діяльності, що пояснювалося низьким культурним рівнем та браком часу у селян виконувати обрізку власних виноградників. Так, ще один земський вчитель Ф. Е. Монін, що також проводив показову обрізку винограду повідомляв, що «багато селян погоджувались з моїми доводами, але лише в поодиноких випадках виконували роботу згідно моїх вказівок» [248, с. 46].

За даними земської управи площа під виноградниками з кожним роком збільшувалася і в 1902 р. нараховувала 2047 дес. в Бердянському повіті та 750 дес. в м. Бердянську. Кількість виготовленого вина досягала 560 655 відер в повіті та 404 000 – в м. Бердянську [255, с. 127]. Та незважаючи на всі спроби повітового земства підняти загальний розвиток виноградарства та виноробства, великою проблемою стали незадовільні умови продажу вина. Існуючі акцизні правила забороняли продаж вина на базарах та ярмарках в роздріб. Право продавати вино в роздріб в будь-якому населеному пункті надано лише виноробам Кавказького краю і Ставропольської губернії, що значно гальмувало розвиток виноградарської галузі в Таврійській губернії. Також серйозним конкурентом у справі продажу вина стало

поширення в повіті пивоваріння та значного вживання пива місцевим населення [250, с. 407].

В сусідньому Дніпровському повіті відчувалася гостра нестача в досвідчених робочих-виноградарях. В 1900 р. повітове земство виділило 300 крб. на стипендії для командировання учнів в м. Кишинів на курси виноградарів, влаштованих при Бессарабському училищі виноробства. Завдяки асигнуванню, на курси відправлено три випускника Салгирської школи садових робочих [292, с. 62]. Після проходження навчальної програми училища, курсисти поверталися і влаштовувалися найманими працівниками в земських розплідниках та приватних господарствах. Практика відправлення молодих людей на курси виноградарства продовжувалася і в подальших роках.

В м. Олешки Дніпровського повіту функціонував розплідник, в якому вирощувалася культура американських філоксеростійких лоз, що відправлялися у всі виноградні райони, ще не заражені філоксерою. Ці комахи на пісочних ґрунтах жити не могли, тому Олешківський розплідник мав значення дезінфекційного розплідника [292, с. 179].

З дозволу князя П. Н. Трубецького в 1903 р. управою командировалися в Долматовські виноградники 22 чоловіки для практичного засвоєння правильної обрізки винограду, а також формування виноградних кущів. На цих роботах вони перебували з 4-го по 20-те березня під керівництвом земського виноградаря Н. Салітонова та місцевого виноградаря Г. Архіпова, на що повітове земство асигнувало 176 крб. Утримування робітників відбувалося за рахунок коштів власника маєтку [293, с. 137].

В 1912 р. в селі Великі Копані влаштований показовий виноградник, на якому земським інструктором проводилась демонстративна обрізка і обприскування кущів винограду. Крім того, під деякі кущі вносились мінеральні добрива для з'ясування їх значення на ріст винограду. З 31 травня того ж року, інструктор Таврійсько-Катеринославського комітету виноградарства та виноробства В. Талаквадзе разом з двома робітниками та земським інструктором на селянських виноградниках

розпочали боротьбу з грибковими хворобами шляхом обприскування бордоською рідиною та обсіпки сіркою [191, с. 449].

Найкращі сорти винограду вирощувалися в державних та приватних маєтках Південного берегу Криму Ялтинського та частково Феодосійського повітів, вина яких по праву славилися не тільки в Російській імперії, а й в усій тогочасній Європі. Серед них можна виділити такі підприємства, як «Новий Світ» князя Л. С. Голіцина, «Масандра», «Магарач» та «Ай-Даніль». На цих господарствах використовувалася наймана праця та найновітніші технології: підвали з електричним освітленням, дослідні лабораторії, бондарські майстерні та ін. Разом з ними в регіоні існували і дрібні винороби, переважно кримськотатарської національності, котрі обслуговувалися Комітетом виноградарства на виноробства, а суспільним виноробством займалось Ялтинське земство [265, арк. 104].

Заняття виноградарством стало однією головних статей прибутку кримськотатарського населення в Таракташській волості Феодосійського повіту. В 1907 р. з земського складу місцевому найбільшому населенню безкоштовно відпустили 157 пуд. мідного купоросу та 25 апаратів-обприскувачів системи «Eclair». Більше того, земський інструктор склав листок-інструкцію для правильного обприскування, який розповсюдився накладом в 3 000 екземплярів [294, с. 4]. Земський інструктор зазначав, що кількість обприсканих виноградників в повіті була невеликою через низький культурний рівень місцевого населення: «Серед старшого покоління кримських татар побутувала думка, що хвороба мільдію спричинялася гірким дощем, а так як дощ посланий Богом, то боротися з хворобою неможливо та заборонено» [294, с. 8].

На початку XX ст. у виноробній галузі Феодосійського та Ялтинського повітів поширилася затяжна криза, що стала наслідком цілого ряду факторів. Серед причин кризи виноградарства в Ялтинському повіті називались: відсутність безпосередніх відносин між виробником та споживачем; несприятливі умови шляхів сполучення, транспорту та тарифів; обтяжливість проведення культурних заходів, направлених на пристосування виноробів до вимог ринку; недостатність основного та оборотного капіталів на сприяння виноградарської галузі зі сторони земства; збільшення

кількості фальсифікованого вина на місцевих ринках; відсутність місцевого споживача [295, с. 40].

Згідно закону шаріату мусульманському населенню Криму заборонено самостійно давити, виготовляти і продавати вино, що примушувало їх відразу збувати зібраний врожай оптовим закупникам. Тому в м. Алушті в 1912 р. земством відкритий суспільний підвал, куди місцеві жителі могли здавати виноград. Уже в перший рік своєї діяльності в ньому приготовлено 7 954 відер червоного та 4 721 білого вина [284, с. 27]. На жаль, через дорожнечу заходу, такі підвали в інших місцях повіту не відкривалися, хоча потреба в них була величезна.

За прикладом попередніх років Феодосійська земська управа в 1907 р. домовилась з Філоксерним комітетом про командування в повіт 8-10 робітників-менонітів на боротьбу з хворобами та шкідниками виноградарства [296, с. 34]. Більше того, з Франції за 176 крб. 68 коп. придбана дробарка для переробки чубуків винограду. Планувалося, що роздроблений чубук слугуватиме кормом для тварин, для підстилки худоби та для удобрення виноградарства [296, с. 15].

Згідно закону від 21 квітня 1910 р. припиняв свою діяльність Кримський філоксерний комітет, а на його місце з дозволу земств засновувались комітети виноградарства та виноробства (губернські та повітові) до яких з широкими повноваженнями входили представники земств, місцевих товариств, виноградарів та ін. [201, с. 9].

Суть нового закону Департаменту землеробства зводилась до залучення земських установ у справі боротьби з філоксерою при значній матеріальній підтримці зі сторони уряду. Новий закон стосувався лише материкових повітів Таврійської губернії, так як в межах Кримського півострову філоксерний комітет справлявся зі своєю головною задачею [158, с. 59].

Ялтинське земство у межах свого регіону заснувало посади Портових агентів філоксерного комітету. Агенти контролювали ввезення виноградної лози в місцеві порти і таким чином перешкоджали розповсюдження філоксерної попелиці в Криму. На ці заходи повітове земство в 1909 р. асигнувало 300 крб. ялтинському, 250 крб. севастопольському та 150 крб. алуштинському портовим агентам [297, с. 190]. Крім

того, в поточному році серед видатків земства на боротьбу з грибковими хворобами виділялося 150 крб. та на досліді з мінеральними добривами – 350 крб. [297, с. 192].

Витрати на спеціальні галузі господарства зростали щорічно. Так, в 1912 р. на потреби садівництва та городництва в цілому по імперії виділено 304 778 крб. (з яких земства – 68 359 крб., сільськогосподарські товариства – 33 611 крб., агрономічні та відомчі заклади – 115 531 крб., землевпорядні комісії – 40 319 крб., інші особи та заклади – 46 958 крб.), на виноробство та виноградарство – 56 883 крб. (земства – 1 750 крб., сільськогосподарські товариства – 14 950 крб., агрономічні та відомчі заклади – 35 344 крб., землевпорядні комісії – 2 020 крб., інші особи та заклади – 2 819 крб.) [132, с. 113].

Таким чином, встановлено, що спеціальні галузі господарства для окремих регіонів Таврійської губернії мали надзвичайне значення. Так, тютюнництво на початку ХХ ст. зосереджується в Ялтинському повіті, приносячи хороші прибутки. Ялтинське земство у взаємодії з Департаментом землеробства засновують посаду інструктора по тютюнництву, проводять досліді по внесенню мінеральних добрив, організовують дослідну тютюнову плантацію на південному березі Криму. Навіть початок воєнних дій в Європі не зупинив фінансування тютюнництва в Ялтинському регіоні.

Виявлено, що для розвитку садівництва повітові земства засновують посади садових інструкторів з широкою програмою дій, виражених в консультативній та демонстративній діяльності. Влаштовуються плодові розплідники, видається та контролюється виконання обов'язкових постанов по знищенню шкідливих комах, відкриваються прокатні пункти з садовими приладдями. Всі заходи земств фінансуються спільно з Департаментом землеробства наполовину.

Досліджено вплив земств на виноградарство губернії. Для показової обрізки винограду залучаються земські агрономи та вчителі, за рахунок земств командируються на курси виноградарів випускники Салгирської школи садових робочих для засвоєння правильної обрізки винограду. Для боротьби з філоксерою створюються посади портових агентів, безкоштовно роздаються чубуки винограду з Олешківського розплідника.

Висновки до 3 розділу

1. Встановлено, що безпосередній вплив на тваринництво реалізовувався через влаштування злучних пунктів та сільськогосподарських виставок. Для забезпечення місцевих господарств кращим насіннєвим матеріалом, плідники купувалися у кращих розплідниках Російської імперії і навіть за кордоном. Управління державного кіннозаводства забезпечувало злучні пункти жеребцями, в свою чергу Департамент землеробства фінансував закупівлю бугаїв. Обслуговування злучних пунктів в переважній більшості випадків покладалося на земські управи, рідше передавалося в приватні руки після виконання певних вимог. Приплід від земських плідників оцінювався набагато дорожче, про що свідчать сільськогосподарські виставки, які слугували наглядним засобом демонстрації останніх досягнень в сфері тваринництва, підвищенням конкуренції та обміну досвідом. Для заохочення селян приймати участь у виставках, переможці нагороджувалися грамотами, медалями та грошовими нагородами. До негативних сторін зазначених заходів слід віднести віддаленість злучних пунктів та сільськогосподарських виставок до окремих поселень та консерватизм селянства. Сприянням розвитку бджільництва та шовківництва в губернії виділялася лише Бердянська управа та частково Дніпровська.

2. Відзначено ефективні заходи боротьби з шкідниками, котрі розпочинаються відразу після створення земських органів. Якщо для винищення вовків використовувалося матеріальне заохочення, то боротьба з ховраками, саранчею та хлібним жуком являлася обов'язковою повинністю для всього сільського населення. Більш якісною боротьба з комахами стає після залучення до цієї справи губерньського ентомолога Сигізмунда Олександровича Мокржецького. Ветеринарна організація за темпами свого поширення, ефективністю роботи та кількістю персоналу значно випереджала агрономічну і уже на початку XX ст. представляла собою цілісний системний організм. Не відставало і матеріальне заохочення ветеринарного персоналу, яке з кожним роком зростало. Найчастіше обиралася стаціонарно-роз'їзна система при якій ветеринари в визначені години приймали хворих тварин в амбулаторіях, а весь інший час витрачали на об'їзд всіх населених

пунктів своєї ділянки. Боротьба з епізоотіями велася за рахунок карантинів, фінансування умиртвіння хворих тварин, вакцинації.

3. Доведено, що кримські повіти по багатьом показникам значно відставали в економічному сенсі від українських, про що свідчать статистичні дані як земських так і державних установ. Винятком із правил можна вважати спеціальні галузі сільського господарства, котрі для населення деяких регіонів Таврійської губернії стали основним джерелом доходу. Так, плоди фруктів з Бахчисарайської долини продавалися на прилавках Одеси, Києва і Москви, а південнобережний сорт тютюну «Дюбек» високо цінувався навіть за межами країни. Для забезпечення стабільного розвитку спеціальних галузей, спільними зусиллями земств і держави, формується інститут інструкторів садівництва, виноградарства, бджільництва, шовківництва та ін. В консультативній та демонстративній формі інструктори взаємодіяли з місцевим населенням, впроваджували новітні технології. Використовувались показові досліди з внесенням мінеральних добрив, показові обрізки винограду, створювались портові агенти для боротьби з філоксерою.

ВИСНОВКИ

В результаті детального вивчення джерелознавчої та історіографічної бази земських та урядових структур Таврійської губернії в дисертаційній роботі сформульовано наступні висновки:

1. Визначено, що питання участі земств у сприянні розвитку сільського господарства користувалося інтересом серед науковців. В дореволюційний період, в основному самі земські діячі, дуже часто ідеологізували роль земств, відзначаючи їх прогресивну роль у вирішенні місцевих господарських потреб. У свою чергу представники консервативного крила, до якого здебільшого відносились чиновники, достатньо критично оцінювали земські досягнення, виступали за певні обмеження або навіть згортання їх роботи. Радянська історіографія однобоко розглядала земства, акцентуючи увагу на тому, що дворяни, котрі головували на земських зібраннях за своєю природою не могли і не хотіли створювати умови для покращення селянських господарств. Лише після проголошення незалежності України історики отримали можливість переосмислити діяльність земських установ. І якщо дослідження з окремих питань земських ініціатив постійно знаходилося в полі зору вчених, то співпраця з державними органами розкрита не в повній мірі. Для забезпечення всебічного розкриття проблеми, а також заповнення прогалин регіональної історії, автором під час написання дисертації, залучено широкий масив документів, основу яких склали опубліковані та неопубліковані джерела.

2. Виділено чотири основні етапи спільної агрономічної діяльності:

- 1866-1894 рр. – період від заснування земських органів до реорганізації Міністерства державного майна та наділення широкими повноваженнями Департаменту землеробства. В цей час земства перевантажені обов'язковими справами, отриманими в спадок від царської бюрократії, що унеможливлювало зосередження їх уваги на сільськогосподарських питаннях. Агрономічні заходи проводяться безсистемно та поодинокі, фінансування відбувається за залишковим принципом. Урядові інституції також не відзначаються особливими досягненнями;

- 1894-1905 рр. – характеризуються залученням держави до взаємодії з земськими установами. Новостворене МЗДМ вперше пропонує земствам виробити спільну програму для виходу з сільськогосподарської кризи, викликаній голодом 1891-1892 рр., офіційно визнавши їх важливу роль в окресленому питанні. Динамічно обговорюються на всіх рівнях проекти по створенню агрономічної організації, активізує свою роботу земський «третій елемент». Найбільш авторитетними виглядають проекти УСЧ М. Неручева та губернського ентомолога С. Мокржецького. В цей період збільшується кількість як урядового так і агрономічного персоналу. До 1905 р. поступово формується повітова агрономічна організація, в якій повітові земства (всі крім Ялтинського, Перекопського та Дніпровського) засновували сільськогосподарські ради та запрошували повітових агрономів з чітко окресленою програмою. На жаль не відбулося інституційного об'єднання урядової та земської агрономічної організації в єдиний організм.

- 1905-1909 рр. – чергова сільськогосподарська криза в Російській імперії, викликана поразкою в війні з Японією, революцією та багаточисленними погромами поміщицьких господарств. В 1905 р. МЗДМ реорганізовується в Головне управління землеустрою та землеробства (ГУЗЗ), хоча розміри асигнувань на агрономічні заходи та програма Департаменту землеробства практично не змінюються. 9 листопада 1906 р. розпочинається Столипінська аграрна реформа та створюються нові відомства – землевпорядні комісії. Головна увага уряду зосереджується на руйнації сільської общини та формуванні хутірського або відрубного господарства. Переселенський рух, характерний для всієї Лівобережної України, Таврійської губернії практично не затронув.

- 1909-1914 рр. – останній та найбільш дієвий етап взаємодії земських та урядових установ в сфері розвитку сільського господарства. Спільними зусиллями формується інститут дільничної агрономії. Кожен повіт розділяється на агрономічні дільниці на чолі з дільничними агрономами. В більшості випадків агрономи забезпечувались житлом, зарплатнею, необхідним інвентарем, спеціальною літературою. При виконанні певних вимог Департамент землеробства фінансував до 50 % витрат на агрономічні заходи. Керувала дільничною агрономією губернська

сільськогосподарська рада та її виконавчий орган агрономічне бюро на чолі з губернським агрономом.

3. З'ясовано, що процес поширення сільськогосподарських знань відбувався шкільним та позашкільним шляхом. Перший напрямок здійснювався через мережу сільськогосподарських навчальних закладів, яких на початку 1913 року в Таврійській губернії функціонувало 7. Навчання в школах безкоштовне та продовжувалося від трьох до восьми років. Програма реалізовувалась через теоретичні та практичні заняття. Бюджет навчальних закладів складався з асигнувань повітових та губернських земств, Департаменту землеробства, Міністерства народної освіти, коштів уряду, пожертвувань та власних прибутків. Крім того, шкільним шляхом проходили курси по практичному веденню садівництва, городництва, виноградарства і бджільництва для вихованців Преславської учительської семінарії. Через велику кількість бажаючих, протягом 1896-1898 рр. на базі семінарії організовуються тимчасові сільськогосподарські курси для народних вчителів, а з 1906 р. школа садових робітників. Позашкільним шляхом агрономічним персоналом проводяться екскурсії зразковими господарствами, розповсюджується спеціальна література, газети, журнали. Найбільше поширення отримало влаштування сільськогосподарських бесід та читань, програма яких затверджувалася губернатором.

4. Досліджено вплив земських та урядових установ на формування матеріально-технічної бази регіону. Варто підкреслити значення показових заходів, що ставили за мету наочним способом залучити якомога більшу кількість охочих практикувати новітні методи обробітку землі, використовувати мінеральні добрива, порівнювати одержані результати. Різке збільшення кількості показових полів та ділянок відбувається в період заснування діляничної агрономії. У свою чергу влаштування сільськогосподарських складів розпочинається ще з кінця XIX ст. В земських складах, унаслідок знижки товаровиробників, ціни на промислову продукцію були нижчими, що призводило до зниження вартості в приватних складах. Для демонстрації, а також для встановлення переваги того чи іншого виробу, проводяться конкурси знарядь та машин, на які запрошували з одного боку представників

місцевих фірм і заводів, а з іншого – всіх бажаючих. Переможці отримували нагороди, а глядачі наглядні результати роботи сільськогосподарської техніки. Разом з заснуванням дільничної агрономії в Таврійській губернії розповсюджуються прокатні пункти та зерноочищувальні станції. Їх значення важко переоцінити, адже через низькі орендні ціни, місцеве населення отримало доступ до виробів, які придбати об'єктивно не могло.

5. Зазначено, що найбільший вплив на розвиток тваринництва в регіоні мали злучні пункти. Співпраця земств проявлялась з Управлінням державного кіннозаводства по організації кінських злучних пунктів, а з Департаментом землеробства – бичачих, адже власних коштів у земств не вистачало, а урядові установи самостійно налагодити їх діяльність на достатньому рівні не могли. Влаштування земських пунктів розпочинається з початку 90-х рр. XIX ст. та з кожним роком тільки покращується. Для розподілу жеребців по повітам формувалася спеціальна комісія. З 1910 р. вводиться метод штучного запліднення коней, за темпами поширення якого Таврійська губернія займала одне з лідируючих місць в Російській імперії. Для організації бичачих пунктів губерньська управа на кошти Департаменту землеробства купувала бугаїв-плідників в Швейцарії та Люблінській губернії, та при виконанні певних вимог розподіляла їх згідно побажань повітових земств. В період формування дільничної агрономії Департамент землеробства змінює формулу фінансування означених заходів. З цього часу кошти на утримання злучних пунктів виділялися в половинному розмірі лише після ретельної перевірки організації справи на місцях та надання детального плану по її удосконаленню. Результати не примусили довго чекати – на сільськогосподарських виставках приплоди від плідників земських злучних пунктів отримували найвищі нагороди. Такі виставки дозволяли демонструвати нововведення в сільськогосподарській сфері, обмінюватися досвідом та, що не менш важливо, продавати власні експонати. Шовківництво та бджільництво при правильній постановці питання також давало значні прибутки, але поширення отримало лише в Бердянському та частково Дніпровському повітах. Повітові земства запровадили посадки шовківників, що проводили показові відгодівлі шовкопрядів та збирали у населення і відправляли на продаж сирі кокони,

безкоштовно роздавали целюлярну грону та саджанці шовковиці. Для популяризації бджільництва Бердянське земство засновує посаду інструктора з бджільництва, фінансує діяльність Бюро бджільників, засновує показову пасіку та бджільницький склад.

6. Констатовано, що для боротьби з шкідниками земські заклади залучили практично все населення регіону. Використовувались як методи матеріального заохочення так і примусу через обов'язкові постанови. Уже на початку ХХ ст. з переважною більшістю шкідників вдалося справитися, за винятком комах, боротьбу з якими розпочав перший губернський ентомолог С. Мокржецький. Для лікування домашніх тварин за аналогією з агрономічною організацією створюється ветеринарна організація, при чому за деякими показниками остання на декілька десятиліть випереджала. Основні зусилля ветеринари направляли на лікування спорадичних та епізоотичних хвороб тварин. Координуюча роль належала губернському земству, в свою чергу повітові земства утримували амбулаторії та фельдшерські пункти, засновували посади ветеринарів. Для боротьби з епізоотіями найчастіше використовувалась грошова компенсація за умертвіння тварин, щеплення, нагляд за ярмарками, карантин, дезінфекція приміщень та ін.

7. Зазначено, що тютюнництво, садівництво та виноградарство для деяких регіонів Таврійської губернії займало домінуючу роль. Земські заклади у співпраці з урядовими установами засновують посади інструкторів по спеціальним галузям господарства, котрі займались консультативною та демонстративною діяльністю. Крім того, практикувалась: безкоштовна роздача саджанців окультивних рослин та чубуків винограду, відправлення на курси вихованців Салгирської школи садівництва, влаштування прокатних пунктів та спеціальних складів для садоводів та виноградарів, заснування посад Портових агентів філоксерного комітету та ін.

8. Незважаючи на те, що на сьогоднішній день дослідниками проведена широка науково-пошукова робота з різних аспектів земської діяльності, виявлено ряд прогалин, які потребують окремої уваги спеціалістів-істориків. Так, відштовхуючись від висновків по даній роботі можна стверджувати, що земські установи під час впровадження намічених заходів намагалися знайти підтримку у державних органів,

без яких будь-яка ініціатива наштовхувалася на провал, що і показав перший тридцятилітній період їх діяльності. Земства мали розгалужений апарат найманих працівників, добре знали місцеві недоліки, при потребі могли швидко перестроїтись та призвичаїтись до нових умов, але практика доводила, що для реалізації поставлених завдань потрібні гроші, яких у земств катастрофічно не вистачало. Тому абсолютно логічним стала співпраця земств із різними державними установами, не тільки в області сільського господарства. На наш погляд, достатньо актуальним є вивчення методів взаємодії земств з іншими державними інститутами, враховуючи регіональні особливості, в сфері освіти, медицини, страхування, статистики, кустарної промисловості та ін. Крім того, давно назріла потреба в всеохоплюючій багатотомній роботі, яка об'єднала б усі напрацювання дослідників земської діяльності, а також публікації тематичних збірок документів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. Москва: Типо-литография И. Н. Кушнарев и К., 1891. 369 с.
2. Памятная книга Таврической губернии, составленная Статистическим бюро Таврического губернского земства / Под ред. К.А. Вернера. Симферополь: Типография газеты «Крым», 1889. 124 с.
3. Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма / М. Е. Бененсон. Симферополь: Южное кооперативное издательство, 1919. 79 с.
4. Усов С. А. Историко-экономические очерки Крыма / С. А. Усов. Симферополь: Крымполиграфтрест, 1925. 319 с.
5. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865-1892). Полтава: Типография Л. Фришберга. 1894. 246 с.
6. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865-1895) [в 3 т.] / [сост. Сазонов Г. П.] СПб: Издание Департамента земледелия, 1896. Т.1. 1896. 487 с.
7. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865-1895) [в 3 т.] / [сост. Сазонов Г. П.] СПб: Издание Департамента земледелия, 1896. Т.2. 1896. С. 488-1087.
8. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865-1895) [в 3 т.] / [сост. Сазонов Г. П.] СПб, Издание Департамента земледелия, 1896. Т.3. С. 1088-1852.
9. Маркевич А. И. Освобождения крестьян Таврической губернии / А. И. Маркевич. Симферополь: Типогр. Тавр. Губерн. Земства, 1911. 65 с.
10. Княжевич А. О. состоянии виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма / А. О. Княжевич. Спб.: Типография О. Стелловского. 1868. 72 с.
11. Янсон Ю. Э. Крым, его хлебопашество и хлебная торговля / Ю. Э. Янсон. Санкт-Петербург: Типография Безобразова и к., 1870. 75 с.

12. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Санкт-Петербург: Тип. Г. Мюллера, 1870 Т. 1. 368 с.; Т. 2. 477 с.; 1872. Т. 3. 376 с.
13. Васильчиков А. И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах : В 2-х т. / [Соч.] Кн. А. И. Васильчикова. Санкт-Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1876. Т.1. 458 с.; Т.2. 564 с.
14. Шипов-Шульц С. А. Закон и земство / С. А. Шипов-Шульц. Санкт-Петербург: Гос. Тип., 1900. 383 с.
15. Белоконский И. П. Земство и конституция. Земское движение / И. П. Белоконский. Москва: Образование, 1910. 183 с.
16. Иорданский Н. И. Земский либерализм / Н. И. Иорданский. Санкт-Петербург: Колокол, 1906. 129 с.
17. Веселовский Б. Б. История земства: [в 4 т.]. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1909–1911. Т.1. 1909. 725 с.
18. Веселовский Б. Б. История земства : [в 4 т.]. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1909–1911. Т.2. 1909. 703 с.
19. Веселовский Б. Б. История земства : [в 4 т.]. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1909–1911. Т.3. 1911. 710 с.
20. Веселовский Б. Б. История земства : [в 4 т.]. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1909–1911. Т.4. 1911. 696 с.
21. Юбилейный земский сборник : 1864-1914 / под ред. Б. Б. Веселовского и З. Г. Френкеля. Санкт-Петербург: Издание т-ва О. Н. Поповой, 1914. XVIII, 467 с., [17] л. портр. .
22. Львов Г. Е. Наше земство за 50 лет его работы / Г. Е. Львов, Т. И. Полнер. Москва: Тип. П. П. Рябушинского, 1914. 60 с.
23. Агрономическая помощь в России [под ред. В. В. Морачевского] / Санкт-Петербург: Типогр. В. О. Киршбаума, 1914. 607 с.
24. Бажаев В. Г. О съездах деятелей в области общественной агрономии / В. Г. Бажаев // Сельскохозяйственный журнал. 1899. № 1. С. 4-7.

25. Витте С. Ю. Самодержавие и земство (второе издание) / С. Ю. Витте. 1903. Штутгарт: «Освобождения». 225 с.
26. Ермолов А. С. Неурожай и народное бедствие / А. С. Ермолов. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1892. 270 с.
27. Ленин В. И. Гонители земства и Аннибалы либерализма / В. И. Ленин. Москва: ОГИЗ, 1946. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. Т.5. С. 21-72.
28. Гармиза В. В. Подготовка земской реформы 1864 года / В. В. Гармиза. Москва: Изд-во МГУ, 1957. 263 с.
29. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение: социальные корни и эволюция до начала XX века / Н. М. Пирумова. Москва: Наука, 1977. 227 с.
30. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России / Г. А. Герасименко. Москва: Наука, 1990. 264 с.
31. Маскина А. С. Таврическое земство в 1866-1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность) : автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 1982. 16 с.
32. Терешков Ф. Г. Земская ветеринария и ее роль в развитии отечественной ветеринарии (1864-1918) : автореф. дис... канд. вет. наук. Москва, 1972. 20 с.
33. Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX в. (1783-1917) : автореф. дис... док. ист. наук. Львов, 1974. 33 с.
34. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство европейской России: 1881–1904 / А. М. Анфимов. Москва: Наука, 1980. 237 с.
35. Губенко Г. Н. Сельская кредитная кооперация на юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма (конец XIX – начало XX в.) / Г. Н. Губенко. Симферополь: Изд-во Симферопольского гос. Ун-та им. М. В. Фрунзе, 1977. 179 с.
36. Губенко Г. Н. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве юга Украины (конец XIX – начало XX в.) / Г. Н. Губенко. Киев: Вища школа, 1976. 43 с.

37. Губенко Г. Н. К вопросу о проведении Столыпинской аграрной реформы на юге Украины / Г. Н. Губенко // Тезисы докладов и сообщений десятой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Москва: Изд-во Ленингр. отд. инст. ист.. 1968. С. 249–254.

38. Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / І. М. Миколаєнко. Київ., 2003. 18 с.

39. Бакуменко О. О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX-XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / О. О. Бакуменко. Харків, 1999. 19 с.

40. Шаравара Т. О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864-1917 рр.): Історіографія: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2005. 19 с.

41. Курченко В. В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 роки): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 1997. 18 с.

42. Шукліна С. О. Освітня та культурницька діяльність органів місцевого самоврядування й громадськості Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.01 / С. О. Шукліна. Київ, 2004. 23 с.

43. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. І. Мармазова. Донецьк, 1998. 16 с.

44. Кузовова Н. М. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (60-ті роки XIX – початок XX століття) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. М. Кузовова. Харків, 2007. 24 с.

45. Захарова І. В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. В. Захарова. Київ, 2002. 17 с.

46. Корж Л. В. Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX – на початку XX століття) : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л. В. Корж. Суми, 1999. 21 с.
47. Олійник Н. А. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н. А. Олійник. Київ, 2008. 20 с.
48. Шумілова І. Ф. Розвиток земських шкіл Приазов'я другої половини XIX – початку XX століття : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / І. Ф. Шумілова. Бердянськ, 2004. 26 с .
49. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX - початок XX століття) : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л. Т. Рябовол. Кіровоград, 2000. 20 с.
50. Сахній М. П. Розвиток земської освіти на Лівобережній Україні (друга половина XIX-початок XX ст.) : автореф. дис ... канд. пед. наук : 13.00.01 / М. П. Сахній. Дрогобич, 2010. 20 с.
51. Рубан Н. М. Розвиток земської медицини в Україні (1865-1914 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. М. Рубан. Донецьк, 2004. 20 с.
52. Майстренко О. А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865-1917 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Майстренко. Київ, 2006. 23 с.
53. Гужва З. Г. Розвиток санітарно-профілактичного напрямку земської медицини Катеринославської губернії (II половина XIX ст. – 1917 р.) : автореф. дис... канд. мед. наук: 14.02.04 / З. Г. Гужва. Київ, 2007. 23 с.
54. Єрмілов В. С. Популяризація та впровадження наукової медицини громадською медичною допомогою на півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. док... іст. наук: 07.00.07 / В. С. Єрмілов. Переяслав-Хмельницький, 2015.
55. Єрмілов В.С. Утворення першої в Україні Херсонської земської санітарної організації / В.С. Єрмілов // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук.

праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 219-221.

56. Єрмілов В.С. Міжповітові земські лікарські дільниці в Херсонській і Таврійській губерніях / В.С. Єрмілов // Наукові праці: науково-методичний журнал. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 229. Том 241. Історія. С. 138-141.

57. Макієнко О. А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Макієнко. Харків, 2006. 22 с.

58. Петров О. О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. О. Петров. Дніпропетровськ, 2003. 19 с.

59. Бобков В. В. Розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії в XIX – на початку XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Бобков. Дніпропетровськ, 2004. 20 с.

60. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Г. Верховцева. Черкаси, 2004. 20 с.

61. Стецюк В. Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Б. Стецюк. Чернівці, 2009. 20 с.

62. Огієнко О. В. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904 – 1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Огієнко. Київ, 2010. 20 с.

63. Хоменко Т. В. Київське товариство західних земств (1912-1919): науково-організаційні та концептуальні основи функціонування в галузі механізації сільського господарства : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / Т. В. Хоменко. Київ, 2005. 20 с.

64. Стащенко С. І. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. І. Стащенко. Черкаси, 2004. 20 с.

65. Тараненко С.П. Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: історичний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. П. Тараненко. Черкаси, 2007. 20 с.
66. Гапієнко А. А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / А. А. Гапієнко. Київ, 1999. 18 с.
67. Гребінник Т. О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / О. Т. Гребінник. Київ, 2002. 20 с.
68. Малєєва Т. І. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки : автореф. дис... на здобуття канд. іст. наук: 09.00.12 / Т. І. Малєєва. Київ, 2002. 21 с.
69. Петровська Ю. М. Діяльність земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення (друга половина XIX початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. М. Петровська. – Київ, 2010. 20 с.
70. Шихов К. Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866 – 1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / К. Л. Шихов. Дніпропетровськ, 2003. 16 с.
71. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Редькіна. – Запоріжжя, 2002. 19 с.
72. Носенко О. В. Самоврядна діяльність земств південно-східної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Носенко. Луганськ, 2006. 186 с.
73. Ващенко А. В. Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / А. В. Ващенко. Чернігів, 2002. 18 с.

74. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. 427 с.
75. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством / В. С. Шандра // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 59-83.
76. Шандра В. С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії / В. С. Шандра // Український історичний журнал. 2013. № 6. С. 92-111.
77. Волос О. В. Діяльність земств Херсонської губернії в галузі сільського господарства (остання третина XIX – початок XX століття) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Волос. Запоріжжя, 2014. 20 с.
78. Волос О. В. Заходи земств Херсонської губернії по боротьбі з ховраками (остання третина XIX – початок XX ст.) / О. В. Волос // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 39. С. 53-57.
79. Волос О. В. Содействие земств Херсонской губернии развитию коневодства на юге Украины / О. В. Волос // Крестьянский мир : новые источники и методологические подходы. Вторые чтения, посвященные 90-летию со дня рождения историка-аграрника Х. Ф. Усманова. Уфа, 2013. С. 61-67.
80. Волос О. В. Сільськогосподарська наукова діяльність земських службовців Херсонської губернії / О. В. Волос // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 49-51.
81. Обметко О. М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х-90-х років XIX ст.) : Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. М. Обметко. Київ, 2002. 204 с.
82. Крот Л. М. Роль земств Лівобережної України в модернізації сільського господарства (1864 – 1914) : Дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01 / Л. М. Крот. Київ, 2009. 202 с.

83. Горохов С. В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX – на початку XX століття. : Дис... канд. наук: 07.00.01 / С. В. Горохов. Київ, 2009. 199 с.
84. Вакулик В. В. Становлення і розвиток земської ветеринарної медицини Південно-Східної України (1864–1918) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / В. В. Вакулик. Київ, 2009. 20 с.
85. Свиридова Т. А. Калужское земство: 1865–1918. [Под ред. Н. М. Пирумовой] / Т. А. Свиридова. Калуга: Фонд «Символ», 1996. 216 с.
86. Ефременко А. В. Земская агрономия и ее роль в эволюции крестьянской общины / А. В. Ефременко. Ярославль: Ремдер, 2002. 532 с.
87. Овчинцева Л. А. Общественная агрономия в России: теория и практика (конец XIX – начало XX в.) : автореф. дис... канд. экон. наук / Л. А. Овчинцева. Москва, 1995. 20 с.
88. Абрамов В. Ф. Земская статистика народного образования / В. Ф. Абрамов // Социологические исследования. 1996. № 9. С. 83-87.
URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/087/911/1216/12Abramov.pdf>
89. Абрамов В. Ф. Демократическая практика российского земства / В. Ф. Абрамов // Полис (Политические исследования). 1995. № 3. С. 145-150.
URL: https://www.civisbook.ru/files/File/1995_3_Abramov.pdf
90. Верещагин А. Н. Земский вопрос в России (политико-правовые аспекты) / А. Н. Верещагин. Екатеринбург: Междунар. Отношения, 2002. 192 с.
91. Мацузато К. Земский феномен: политологический подход / К. Мацузато, В. Ф. Абрамов, А. А. Ярцев. Саппоро: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2001. 200 с.
92. Воронов В. И. Министерство земледелия Российской империи: XIX – начало XX вв. / В. И. Воронов., [отв. Ред. Ю. В. Тот]. Красноярск: Литера-принт, 2013. 500 с.
93. Дякин В. С. Деньги для сельского хозяйства. 1892-1914 гг. (Аграрный кредит в экономической политике царизма) / В. С. Дякин. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Пб. универ., 1997. 356 с.

94. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі Держархів АР Крим) Ф. 60. Оп. 1. Спр. 86. Доклад Таврической губернской земской управы XXX очередной сессии 1896 г. О расходах по борьбе с пруссом в 1894 и 1895 гг. 231 арк.

95. Держархів АР Крим Ф. 60. Оп. 1. Спр. 86. Доклад Таврической губернской земской управы XXX очередной сессии января 1896 г. О покупке участка земли и возведении на нем построек для Таврической конюшни государственного коннозаводства. 240 арк.

96. Держархів АР Крим Ф. 60. Оп. 1. Спр. 90. Доклад Губернской земской управы XXXI Губернскому земскому собранию 1897 г. О постройке зданий для Таврической заводской конюшни и сдачи их в аренду. 87 арк.

97. Держархів АР Крим Ф. 60. Оп. 1. Спр. 90. Доклад Таврической губернской земской управы XXXI очередной сессии 1897 г. По вопросу о страховании лошадей. 234 арк.

98. Держархів АР Крим Ф. 60. Оп. 1. Спр. 94. Доклад Таврической губернской земской управы XXXII очередной сессии 1898 г. О сапах на лошадях в губернии. 133 арк.

99. Держархів АР Крим Ф. 60. Оп. 1. Спр. 147. Доклад Таврической губернской земской управы 44 очередной сессии 8 января 1910 г. О результатах осмотра особой комиссией заводской конюшни и распределении жеребцов по уездам. 207 арк.

100. Держархів АР Крим Ф. 61. Оп. 1. Спр. 11. Доклад Симферопольскому земскому собранию от 18 сентября 1869 г. О вознаграждении за убитых волков. 74 арк.

101. Державний архів Запорізької області (далі Держархів Запорізької обл.) Ф. 269. Оп. 1. Спр. 4. Медицинский и ветеринарный отчеты по Бердянскому уезду за 1902 год. и первое полугодие 1903 г. Бердянск: Типолитография Г. Э. Эдигера и К., 1903. 112 с.

102. Держархів Запорізької обл. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 17. Протоколы заседаний Бердянского уездного земского собрания за 1910 г. Бердянск: Типо-литогр. Г. А. Эдигера и к., 1911. 617+LXXXII с.

103. Держархів Запорізької обл. Ф. 232. Оп. 1. Спр. 4. Ветеринарный отчет по Мелитопольскому уезду Таврической губернии. Мелитополь: Типография Г. Лифшица, 1902. 71 с.

104. Держархів АР Крим Ф. 60. Оп. 1. Спр. 81. Определение Таврической губернской земской управы от 31 мая 1895 г. 132 арк.

105. Держархів АР Крим Ф. 60. Оп. 1. Спр. 87. Определение Таврической губернской земской управы от 25 декабря 1896 г. 189 арк.

106. Держархів АР Крим Ф. 60. Оп. 1. Спр. 87. Доклад Таврической губернской земской управы XXXII сессии января 1898 г. Обь издании листка сельскохозяйственных объявлений Таврической губернии. 160 арк.

107. Держархів АР Крим Ф. 60. Оп. 1. Спр. 161. Доклад Таврической губернской земской управы 47 очередной сессии 10 января 1913 г. Обь увеличении пособия на содержание субсидированных от Губернского земства ветеринаров уездных земств и обь увеличении нормальных окладов ветеринарного персонала Губернского земства. 221 арк.

108. Держархів АР Крим Ф. 61. Оп. 1. Спр. 11. Доклад Симферопольскому Уездному Земскому собранию от 14 ноября 1867 г. 111 арк.

109. М. И. Мышь Положение о земских учреждениях со всеми относящимися к нему узаконениями [составил помощник присяжного поверенного М. И. Мышь] / Спб.: Типогр. А. Думашевского, 1875. 419 с.

110. Мышь М. И. Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. СПб.: издание неофициальное, 1894. 711 с.

111. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. 39. Отд. 1. Санкт-Петербург: Типогр. II отд., 1867. с. 1-22. 5. См.: Статистика Российской империи. Т.5. Спб., 1888, с. 148.

112. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. 10. Отд.1. Санкт-Петербург: Типогр. II отд., 1892, с. 493-510.

113. Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии / [сост. Л. С. Зак] Т. I. Ч. I. (1887-1908). Симферополь: Типогр. Тавр. Губерн. Земства, 1908. 1481 с.

114. Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии / [сост. Л.С. Зак] (1887-1908). Симферополь: Типогр. Тавр. Губерн. Земства, 1909. 909. Т. II. Ч. I. 1564 с.

115. Мокржецкий С. А. Проект земской сельскохозяйственной организации в Таврической губернии / Отчет губернского энтомолога С. А. Мокржецкого по поездке на съезд деятелей агрономической помощи местному населению в Москве. Симферополь: Типогр. Спиро, 1901. 11 с.

116. Неручев М. В. Земельный вопрос / М. В. Неручев. Симферополь: Типогр. Тавр. Губ. Земства. 1906. 40 с.

117. Яновский И. В. Об участковой агрономии и оборудовании агрономических участков / Яновский И. В. Могилев: Могил. Губ. Типогр., 1913. 16 с.

118. Неручев М. В. Сельскохозяйственные курсы для народных учителей в ряду земских агрономических мероприятий / М. В. Неручев. Симферополь: Типогр. Спиро, 1901. 32 с.

119. Неручев М. В. Учреждения для накопления сельскохозяйственного опыта. Опытные и показательные поля / М. В. Неручев. Симферополь: Типогр. Спиро, 1900. 16 с.

120. Левицкий А. П. Какая польза для сельского хозяйства от земских опытных станций и полей / А. П. Левицкий. Москва: Новое сотрудничество, 1914. 18 с.

121. Чаянов С. К. Что такое опытное поле / С. К. Чаянов. Воронеж: Печатник, 1916. 15 с.

122. Клепинин Н. К. вопросу об опытных учреждениях в Таврической губернии / Н. К. Клепинин. Симферополь: Тип. Тавр. губ. зем., 1909, 14 с.

123. Евко В. Е. Положения табаководства в Крыму и меры к его экономическому подъему / В. Е. Евко Ялта: Типография Лупандиной, 1914. 32 с.

124. Мокржецкий С. А. К вопросу о медоносных растениях Таврической губернии / С. А. Мокржецкий. Симферополь: Типогр. Спиро, 1900. 12 с.

125. Мокржецкий С. А. К вопросу об организации шелководного дела при Таврической губернской земской управе в Симферополе / Отчет губернского энтомолога С. А. Мокржецкого по командировке его Таврическою губернскою земскою управою в Кишенев, Одессу и Николаев с целью ознакомления с шелководным делом. Симферополь: Типогр. Спиро, 1899. 13 с.

126. Мокржецкий С. А. Успехи сельскохозяйственной энтомологии в России за последнюю четверть века / С. А. Мокржецкий. Симферополь: Типогр. Тавр. Губерн. Земства, 1912. 19 с.

127. Шепченко П. К. Основные правила практического шелководства / Шепченко П. К. Бердянск: типография Аршавского и Нут, 1900. 27 с.

128. Деятельность специалистов и инструкторов по садоводству, огородничеству, виноградарству и виноделию. Санкт-Петербург: Тип. П. П. Сойкина, 1912 г. 287 с.

129. Бертенсон В. А. Наставление к разведению шелковицы и выкормке шелковичных червей / В. А. Бертенсон. Одесса: Типогр. М. Квасвицкого и А. Баршах, 1913. 32 с.

130. Бертенсон В. А. Шелководство в Херсонской, Бессарабской и Таврической губернии и меры к его развитию / В. А. Бертенсон. Одесса: «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1894. 61 с.

131. Шадрин Н. А. Земская ветеринария и эпизоотии в Таврической губернии за последние три года (1896–1899 гг.) / Шадрин Н. А. Симферополь: Типогр. Тавр. Губ. земст., 1900. 14 с.

132. Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию / Спб.: Типогр. В. О. Киршбаума, 1914. 138 с.

133. Коноплянский С. Отчет по ветеринарной части Евпаторийского земства за 1906-1907 гг. / С. Коноплянский. Евпатория: Тип. Мурованского, 1907. 43 с.

134. Давидович К. А. Отчет о деятельности агрономического персонала Симферопольского уездного земства за 1913-1914 г. / К. А. Давидович Симферополь: Типография Труд, 1915. 41 с.

135. Олексенко О. К. Краткий очерк сельского хозяйства и земско-агрономической деятельности в Бердянском уезде Таврической губернии / О. К. Олексенко. Бердянск: Типо-литография Г. А. Эдигера и К., 1910. 50 с.

136. Отчет Лукьяновской низшей сельскохозяйственной школы 1-го разряда за 1910 г. Алешки: Типо-литография Л. Г. Шпиро, 1911. 158 с.

137. Отчет Лукьяновской низшей сельскохозяйственной школы 1-го разряда за 1900 г. Алешки. Типография Б. С. Бинцейга, 1901. 71 с.

138. Отчет Лукьяновской низшей сельскохозяйственной школы 1-го разряда за 1905 г. Алешки. Типография Б. С. Бинцейга, 1906. 52 с.

139. Отчет о временных курсах садоводства, огородничества, виноградарства, пчеловодства и шелководства, устроенных при Преславской учительской семинарии с 15 апреля по 1-е июня 1898 г. / Бердянск: Типография Нутис, 1898. 50 с.

140. Отчет о временных курсах садоводства, огородничества, виноградарства, пчеловодства и шелководства, устроенных при Преславской учительской семинарии с 7 апреля по 7-е мая 1896 г. / Бердянск: Типография Нутис, 1896. 33 с.

141. Отчет Обиточенской низшей сельскохозяйственной школы 1-го разряда Бердянского земства за 1909/10 учебный и 1909 гражданский годы. Бердянск: Типо-литография Г. А. Эдигера и К., 1910. 24 с.

142. Гаршин Е. М. Об Ейгенфельдском среднем сельскохозяйственном училище / Доклад Е. М. Гаршина Ялтинскому Уездному Земству. Ялта: Типогр. Н. Р. Лупандиной, 1915. 19 с.
143. Устав Лукьяновской низшей сельскохозяйственной школы 1-го разряда. Алешки: Типо-литография Ф. Г. Самсони-Тодорова, 1898. 25 с.
144. Отчет по Ялтинской выставке садоводства, виноделия и табаководства 1884 г. / Ялта: Типография Н. Р. Петрова. 1885. 50 с.
145. Первая выставка сельских произведений в Таврической губернии / Симферополь: Типография А. Брауна, 1876. 39 с.
146. Отчет по IV выставке собрания садоводов, виноделов и сельских хозяев Ялтинского уезда. Ялта: Типография Лупандиной. 1898. 16 с.
147. Программа Таврической губернской сельскохозяйственной выставки в г. Симферополе, устраиваемой Таврическим земством в 1887 г. Симферополь: Типогр. Спиро, 1887. 11 с.
148. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XLI. Таврическая губерния. / Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних дел [Под ред. Н. А. Тройницкого]. Спб.: Типогр. П. О. Яблонского, 1904. 309 с.
149. Список периодических сельскохозяйственных изданий (по сведениям Департамента Земледелия к 1 августа 1911 г.). Спб.: Тип. М. Меркушева, 1911 г. 37 с.
150. Перечень тем по с/х для народных чтений. Спб.: Типогр. В. О. Киршбаума, 1910. 121 с.
151. Местный агрономический персонал состоявший на правительственной и общественной службе 1 января 1911 г. / [Под ред. В. Н. Штейна, В. А. Александровского и Н. Ф. Щербакова]. Санкт-Петербург: Типогр. В. О. Киршбаума, 1911. 242 с.
152. Сельскохозяйственное образование в России в конце 1894 г. [Справочная книга изданная Департаментом Земледелия]. Санкт-Петербург: Типогр. В. Киршбаума, 1895. 209 с.

153. Обзор агрономической помощи в районах землеустройства Таврической губернии за 1913 г. Симферополь: Типогр. Труд, 1914. 443 с.
154. Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1899 г. / Симферополь: Типогр. Спиро, 1900. 206 с.
155. Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за десятилетия 1899-1908 гг. Симферополь: Типогр. Тавр. Губ. Земства, 1911. 167 с.
156. Неручев М. В. Порода скота, отвечающая настоящему строю южнорусского хозяйства / М. В. Неручев // Вестник Таврического земства. 1903. № 2. С. 61-64.
157. Неручев М. В. Агрономическая помощь населению / М. В. Неручев // Вестник Таврического земства. 1903. № 4. С. 44-52.
158. Неручев М. В. К вопросу о земском участии в борьбе с филлоксерой / М. В. Неручев // Вестник Таврического земства. 1904. № 16-17. С. 59-68.
159. Андриевич В. К. Из сельскохозяйственной деятельности Бердянского земства / В. К. Андриевич // Вестник Таврического земства. 1903. № 8-9. С. 52-59.
160. Шадрин М. А. Об участии губернских и уездных земств в организации ветеринарной помощи / М. А. Шадрин // Вестник Таврического земства. 1905. № 1-2. С. 33-40.
161. Шадрин М. А. Об участии губернских и уездных земств в организации ветеринарной помощи (окончание) / М. А. Шадрин // Вестник Таврического земства. 1905. № 6. С. 1-8.
162. Из текущей деятельности Главного управления Землеустройства и Земледелия / Известия Главного управления Землеустройства и Земледелия // № 11. 1914. С. 274.
163. Программа еженедельной газеты // Известия Министерства Земледелия и Государственных имуществ. Спб. 1895. С. 1.
164. Какое количество агрономов выпускают наши учебные заведения? / Известия Главного управления Землеустройства и Земледелия // № 42. 1910. С. 949-950.

165. Краткий обзор деятельности Министерства Земледелия и Государственных имуществ за шестой год его существования (с 30 марта 1899 по 30 марта 1900 г.) / Известия Министерства Земледелия и Государственных имуществ. Том 1. Спб.: Тип. В. О. Киршбаума. 484 с.

166. Краткий обзор деятельности Министерства Земледелия и Государственных имуществ за первый год его существования (30 марта 1894 – 30 марта 1895 г.) / Известия Министерства Земледелия и Государственных имуществ. Том 2. июль-декабрь 1900 г. Спб.: Тип. В. О. Киршбаума. 840 с.

167. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания XXX очередной сессии с 9 по 18 января 1896 г. Симферополь: Типогр. Спиро, 1896. 365 с.

168. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания XXXVI очередной сессии 10 по 19 декабря 1899 г. Симферополь: Типогр. Спиро, 1900. 394 с.

169. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания чрезвычайных сессий с 10 по 14 марта и с 7 по 8 июня 1905 г. Симферополь: Типогр. Тавр. Губ. Земства, 1905. 402 с.

170. Постановления Бердянского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 5 марта и очередной сессии с 2-5 октября 1894 г. Бердянск: Типогр. Г. А. Эдигера, 1895. 393 с.

171. Постановления Симферопольского уездного земского собрания XXXX очередной сессии 1905 г. и чрезвычайных собраний 28 января и 20 июня 1906 г. Симферополь: Типогр. Таврич. Губерн. Земства, 1906. 525 с.

172. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа / С. М. Дубровский. Москва: Издат. Академии наук СССР, 1963. 450 с.

173. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 46-й очередной сессии с 8 по 16 января 1912 г. Симферополь: Типогр. Таврич. Губерн. Земства, 1912. 1020 с.

174. Постановления Днепровского уездного земского собрания XLVI сессии чрезвычайного 5-го февраля и очередного созыва 24-го сентября 1911 г. Алешки: Типо-литогр. Л. Г. Шпиро, 1912. 1025 с.

175. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 49-й очередной сессии с 17 по 22 января 1915 г. и чрезвычайной сессий 28 апреля и 21 августа 1915 г. Симферополь: Типогр. Таврич. Губерн. Земства, 1913. 892 с.

176. Постановления Феодосийского уездного земского собрания 44-й очередной сессии с 25-го по 28-ое сентября 1909 г. Феодосия: Типогр. Косенко, 1910. 486 с.

177. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания чрезвычайной сессии 3 декабря 1913 г. и 48-й очередной сессии с 24 января по 1 февраля 1914 г. Симферополь: Типогр. Таврич. Губерн. Земства, 1914. 1256 с.

178. Агрономическая помощь и отчет агронома Таврического губернского земства за 1915 г. Симферополь: Типогр. Таврич. Губерн. Земства, 1916. 22 с.

179. Постановления Симферопольского уездного земского собрания 43-й очередной сессии 1908 г. и чрезвычайного собрания 16-го и 17-го января 1909 г. Симферополь: Тавр. Губ. Типогр., 1909. 433 с.

180. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 43-й очередной сессии с 1 по 9 декабря 1908 г. Симферополь: Паровая типогр. Тавр. Губ. Земства, 1909. 512 с.

181. Постановления Симферопольского уездного земского собрания XXXVII-й очередной сессии 1902 г. Симферополь: Тавр. Губ. Типогр., 1903. 511 с.

182. Постановления Симферопольского уездного земского собрания XXXVIII-й очередной сессии 1903 г. и чрезвычайного уездного земского собрания 7-го апреля 1904 г. Симферополь: Тавр. Губ. Типогр., 1904. 259 с.

183. Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 11 апреля 1890 г. и XXV очередного созыва 1890 г. Ялта: Типогр. Н. Р. Петрова, 1891. 256 с.

184. Постановления Бердянского уездного земского собрания созыва с 4 октября и чрезвычайной сессии 15 декабря 1895 г. Бердянск: Типогр. Г. А. Эдигера, 1896. 413 с.

185. Протоколы заседаний Бердянского уездного земского собрания за 1910 г. Бердянск: Типо-литогр. Г. А. Эдигера и к., 1911. 617+LXXXII с.

186. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания 41-й очередной сессии созыва с 10 октября 1906 г. Бердянск: Типо-литогр. Г. А. Эдигера и к., 1907. 175 с.

187. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания 43-й очередной сессии созыва с 30 сентября 1908 г. Бердянск: Типо-литогр. Г. А. Эдигера и к., 1909. 633 с.

188. Постановления Бердянского уездного земского собрания 50-й очередной сессии и чрезвычайного созыва 12 апреля 1915 г. Бердянск: Типо-литогр. Г. А. Эдигера и к., 1915. 657 с.

189. Протоколы заседаний Бердянского уездного земского собрания 1912 г. 47-й очередной сессии и чрезвычайного созыва 9 марта. Бердянск: Худ. типогр. АР. А. М. Левиуса, 1913. 533+59+66 с.

190. Постановления Днепровского уездного земского собрания XLVIII сессии очередного созыва 24-го сентября и чрезвычайных 20-го апреля и 15-го ноября 1913 г. Алешки: Типо-литогр. Л. Г. Шпиро, 1914. 1105 с.

191. Постановления Днепровского уездного земского собрания XLVII сессии очередного созыва 7-го октября и чрезвычайного 15-го декабря 1912 г. Алешки: Типо-литогр. Л. Г. Шпиро, 1913. 1057 с.

192. Олексенко О. К. Краткий очерк сельского хозяйства и земско-агрономической деятельности в Бердянском уезде Таврической губернии / О. К. Олексенко. Бердянск: Типо-литография Г. А. Эдигера и К., 1910. 50 с.

193. Постановления XXXII-го очередного Симферопольского уездного земского собрания 1897 г. и экстренных собраний 16-го декабря 1897 г. и 22 января 1898 г. Симферополь: Тавр. Губ. Типогр., 1898. 349 с.

194. Неручев М. В. Порода скота, отвечающая настоящему строю южнорусского хозяйства / М. В. Неручев // Вестник Таврического земства. 1903. № 2. С. 61-64.

195. Держархів АР Крим Ф. 60. Оп. 1. Спр. 142. Доклад Таврической губернской земской управы 42-й очередной сессии 8 января 1908 г. Об издании «Вестника Таврического земства». 132 арк.

196. Постановления Евпаторийского XLIII очередного уездного земского собрания 26-30 сентября 1908 г. Евпатория: Типогр. М. Л. Мурованского, 1909. 414 с.

197. Список периодических сельскохозяйственных изданий (по сведениям Департамента Земледелия к 1 августа 1911 г.). Спб.: Тип. М. Меркушева, 1911 г. 37 с.

198. Журналы Перекопского очередного уездного земского собрания созыва 1889 г. Алешки: Типогр. Б. С. Бинцейга, 1890. 287 с.

199. Постановления Симферопольского уездного земского собрания XXXIX-й очередной сессии 1904 г. Симферополь: Тавр. Губ. Типогр., 1905. 456 с.

200. Труды Особого Агрономического совещания при Таврической губернской землеустроительной комиссии 17-22 ноября 1911 г. Симферополь: Тавр. губ. типогр., 1912. 128 с.

201. Постановления Феодосийского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 8 августа 1910 г. и 45-й очередной сессии с 9-го по 13-ое октября 1910 г. Феодосия: Типогр. Косенко, 1911. 501 с.

202. Протоколы заседаний Бердянского уездного земского собрания за 1911 г. Бердянск: Типо-литогр. Г. А. Эдигера и к., 1912. 685 с.

203. Постановления Мелитопольского очередного уездного земского собрания 46-й очередной сессии созыва 26 сентября – 3 октября 1911 г. Мелитополь: Типогр. Г. Лившица, 1912. 877 с.

204. Постановления Евпаторийского XLVI очередного уездного земского собрания 24–29 сентября 1911 г. Евпатория: Типогр. М. Л. Мурованского, 1912. 562 с.

205. Журналы и постановления Перекопского XLVI очередного уездного земского собрания созыва 1911 г. и чрезвычайного собрания 2 апреля 1912 г. Перекоп: Типо-литогр. М. И. Абкина, 1912. 497 с.

206. Постановления Симферопольского уездного земского собрания 47-й очередной сессии 1912 г. и чрезвычайного собрания 17 декабря 1912 г. Симферополь: Типогр. Труд И. С. Вольштейна, 1913. 416 с.

207. Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 15-16 июня 1906 г. Ялта: Типогр. Н. В. Вахтина, 1906. 467 с.

208. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXIX сессии созыва с 26 сентября 1904 г. Бердянск: Типо-литогр. Г. А. Эдигера и к., 1905. 149+157+172 с.

209. Постановления Евпаторийского чрезвычайного уездного земского собрания 15 апреля 1898 г. и XXXIII очередного того же года 28 октября – 3 ноября. Евпатория: Типогр. М. Мурованского, 1899. 611 с.

210. Постановления Евпаторийского XXXV очередного уездного земского собрания 23-27 сентября 1900 г. Евпатория: Типогр. М. Мурованского, 1901. 448 с.

211. Постановления Мелитопольского очередного уездного земского собрания 43 очередной сессии созыва 25-28 сентября 1908 г. Мелитополь: Электр. типогр. Г. И. Лившица, 1909. 593 с.

212. Постановления Мелитопольского уездного земского собрания XXXVIII очередной сессии созыва 24-28 сентября 1903 г. и чрезвычайной сессии 29 мая 1903 г. Мелитополь: Типогр. Г. Лившица, 1903. 508 с.

213. Постановления Мелитопольского уездного земского собрания XXXIX очередной сессии созыва 27-30 сентября 1904 г. Мелитополь: Типогр. Г. Лившица, 1905. 531 с.

214. Постановления Симферопольского уездного земского собрания 46-й очередной сессии 1911 г. и чрезвычайных собраний: 10 и 11 декабря 1911 г., 31 марта и 31 июля 1912 г. Симферополь: Типогр. Тавр. Губ. Правления, 1912. 370 с.

215. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXVI сессии созыва с 27 сентября 1901 г. Бердянск: Типогр. К. Н. Безсонова, 1902. 467 с.

216. Постановления Феодосийского уездного земского собрания XL очередной сессии с 19 по 23 сентября 1905 г. Феодосия: Типогр. И. М. Косенко, 1906. 465 с.

217. Постановления Феодосийского уездного земского собрания 48-й очередной сессии с 22-го по 25-ое сентября 1913 г. и чрезвычайных сессий 21-го апреля и 16-го октября 1913 г. Феодосия: Типогр. Косенко, 1914. 511 с.

218. Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 15-16 июня 1906 г. Ялта: Типогр. Н. В. Вахтина, 1906. 467 с.

219. Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1914 г. Очередного XLIX сессии и чрезвычайных: созыва 19-го мая и 10-го августа 1914 г. Ялта: Типогр. Н. Р. Лупандиной, 1915. 620 с.

220. Журналы и постановления Перекопского 48 очередного уездного земского собрания созыва 1913 г. и чрезвычайного собрания 25 октября 1913 г. Перекоп: Типо-литогр. М. И. Абкина, 1913. 324 с.

221. Садовые опрыскиватели. Отчет о первом международном конкурсе опрыскивателей, устроенном с 1-го по 10-ое сентября 1908 г. в г. Симферополе / [сост. К. П. Петерсон]. Симферополь: Типогр. Тавр. Губерн. Земства, 1913. 45 с.

222. Журналы и постановления Перекопского уездного земского собрания чрезвычайных сессий 20 декабря 1913 г. и 14 августа 1914 г. и очередной сессии 1914 г. Феодосия: Типогр. Б. Е. Липскарева, 1915. 520 с.

223. Постановления заседаний чрезвычайных очередного Евпаторийского уездного земского собрания 1914 г. Евпатория: Типогр. М. Л. Мурованского, 1914. 792 с.

224. Постановления XXIX очередного Мелитопольского уездного земского собрания 1894 г. Мелитополь: Типогр. А. С. Розенштейна, 1895. 486 с.

225. Постановления Днепровского уездного земского собрания очередного созыва 20-25 сентября 1894 г. Алешки: Типогр. Б. С. Бинцейга, 1895. 465 с.

226. Постановления XXXI очередного Мелитопольского уездного земского собрания 1896 г. Мелитополь: Типо-литогр. Л. Л. Либермана, 1897. 491 с.

227. Постановления XXXII очередного Мелитопольского уездного земского собрания 1897 г. Мелитополь: Типогр. Г. И. Лившица, 1898. 443 с.

228. Постановления Мелитопольского очередного уездного земского собрания 48-й очередной сессии созыва 2-16 ноября 1913 г. Мелитополь: Электро-типogr. Г. Лившица, 1914. 980 с.

229. Постановления Феодосийского уездного земского собрания XXXII очередной сессии с 3-го по 7-е октября 1897 г. Феодосия: Типогр. И. М. Косенко, 1898. 535 с.

230. Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 26-го мая 1900 г. Ялта: Типогр. Н. Р. Лупандиной, 1900. 317 с.

231. Постановления Евпаторийского XXXVII очередного уездного земского собрания 26-30 сентября 1902 г. Евпатория: Типогр. М. Мурованского, 1903. 704 с.

232. Журнал заседания Таврического губернского земского собрания чрезвычайной сессии с 31 марта 1904 г. Симферополь: Типогр. Тавр. Губ. Земства, 1904. 412 с.

233. Постановления Евпаторийского чрезвычайного уездного земского собрания 9-11 апреля 1905 г. и XL очередного того же года 26 сентября – 14 октября. Евпатория: Типогр. М. Л. Мурованского, 1906. 554 с.

234. Журналы и постановления Перекопского XLIV очередного уездного земского собрания созыва 1909 г. и чрезвычайного собрания 10 марта 1910 г. Перекоп: Типо-литогр. М. И. Абкина, 1910. 435 с.

235. Постановления Днепровского уездного земского собрания, очередного созыва 4-го октября 1906 г. (сессия XLI). Алешки: Типогр. Б. С. Бинцейга, 1906. 214 с.

236. Постановления Евпаторийского XXV очередного уездного земского собрания 25-28 октября 1890 г. Евпатория: Типогр. М. Мурованского, 1891. 232 с.

237. Постановления Евпаторийского чрезвычайного уездного земского собрания 19 июня 1897 г. и XXXII очередного того же года 30 октября – 3 ноября. Евпатория: Типогр. М. Мурованского, 1898. 537 с.

238. Постановления Евпаторийского XLIII очередного уездного земского собрания 26-30 сентября 1908 г. Евпатория: Типогр. М. Л. Мурованского, 1909. 414 с.

239. Постановления Евпаторийского чрезвычайного уездного земского собрания 23 апреля 1912 г. и XLVII очередного того же года 15-24 ноября. Евпатория: Типогр. М. Л. Мурованского, 1913. 600 с.

240. Постановления Симферопольского экстренного и очередного уездного земского собрания созыва 1875 г. Симферополь: Типогр. Спиро, 1876. 306 с.

241. Постановления Феодосийского уездного земского собрания 47-й очередной сессии с 19-го по 22-ое октября 1912 г. Феодосия: Типогр. Косенко, 1913. 435 с.

242. Журналы и постановления Перекопского XXXVII очередного уездного земского собрания созыва 1902 г. Перекоп: Типогр. Ф. Г. Самсони-Тодорова, 1903. 402 с.

243. Постановления Мелитопольского уездного земского собрания XXXVII очередной сессии созыва 18-21 сентября 1902 г. Мелитополь: Типогр. Г. Лившица, 1903. 582 с.

244. Постановления Днепровского уездного земского собрания очередного созыва 5-9 октября 1895 г. Сессия XXX. Алешки: Типогр. Б. С. Бинцейга, 1896. 496 с.

245. Постановления Днепровского уездного земского собрания очередного созыва 6 октября 1896 г. Сессия XXXI. Алешки: Типогр. Б. С. Бинцейга, 1897. 437 с.

246. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания 44-й очередной сессии созыва с 8 октября 1909 г. / Бердянск: Типо-литогр. Г. А. Эдигера и к., 1910. 665+LXXVI с.

247. Постановления Евпаторийского XXIV очередного уездного земского собрания 24-28 октября 1889 г. Евпатория: Типогр. М. Мурованского, 1890. 288 с.

248. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXV сессии созыва с 27 сентября по 1 октября 1900 г. Бердянск: Типогр. К. Н. Безсонова, 1900. 421 с.

249. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXVII сессии созыва с 26 сентября 1902 г. Бердянск: Типогр. К. Н. Безсонова, 1903. 385 с.

250. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания 42-й очередной сессии созыва с 6 октября 1907 г. Бердянск: Типо-литогр. Г. А. Эдигера и к., 1908. 573 с.

251. Журналы Бердянского уездного земского собрания XXXI сессии созыва с 2-5 октября 1896 г. Бердянск: Типогр. Г. А. Эдигера, 1897. 375 с.

252. Постановления Мелитопольского уездного земского собрания одиннадцатого очередного созыва 1876 г. Симферополь: Типогр. Спиро, 1877. 220 с.

253. Очередное Днепровское уездное земское собрание созыва 10 октября 1876 г. Херсон: Типогр. Н. О. Ващенко, 1877. 344 с.

254. Постановления Мелитопольского уездного земского собрания пятого очередного созыва 1870 г. Симферополь: Типогр. Тавр. Губ. Правления, 1871. 236 с.

255. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXVIII сессии созыва с 24 сентября 1903 г. Бердянск: Типо-литогр. Г. А. Эдигера и к., 1904. 196 с.

256. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXII сессии созыва с 26-29 сентября 1897 г. Бердянск: Типогр. Г. А. Эдигера, 1898. 328 с.

257. Постановления XXVI очередного Мелитопольского уездного земского собрания 1891 г. Мелитополь: Типогр. Л. Л. Либермана, 1892. 549 с.

258. Постановления Днепровского уездного земского собрания XXIII очередной сессии с 12 по 15 октября 1888 г. Алешки: Типогр. Б. С. Бинцейга, 1889. 576 с.

259. Постановления Днепровского уездного земского собрания XXIV очередной сессии с 16 по 19 сентября 1889 г. и чрезвычайной сессии 21 апреля 1890 г. Алешки: Типогр. Б. С. Бинцейнга, 1890. 512 с.

260. Постановления XIX очередного Мелитопольского уездного земского собрания 1884 г. Мелитополь: Типогр. А. С. Розенштейна, 1885. 372 с.

261. Постановления Бердянского очередного уездного земского собрания созыва с 10 по 16 октября 1878 г. Бердянск: Типогр. Килиус и К., 1879. 409 с.

262. Постановления Бердянского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 10 февраля и очередной сессии с 22-24 сентября 1893 г. Бердянск: Типогр. Килиус и К., 1893. 401 с.

263. Журналы и постановления Перекопского XXXVIII очередного уездного земского собрания созыва 1903 г. и чрезвычайного собрания 20-го марта 1904 г. Перекоп: Типо-литогр. М. И. Абкина, 1904. 388 с.

264. Постановления Днепровского уездного земского собрания очередного созыва 25-29 ноября 1892 г. Алешки: Типогр. Б. С. Бинцейга, 1893. 357 с.

265. Держархів АР Крим Ф. 62. Оп. 3. Спр. 91. Доклад Ялтинскому уездному земскому собранию 1915 г. Об учреждении должности агронома. 104 арк.

266. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания XXXVII очередной сессии с 30 ноября по 12 декабря 1902 г. Симферополь: Типогр. Спиро, 1903. 447 с.

267. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 44-й очередной сессии с 8 по 16 января 1910 г. Симферополь: Типогр. Тавр. Губ. Земства, 1910. 614 с.

268. Постановления Мелитопольского очередного уездного земского собрания 47-й очередной сессии созыва 27-30 ноября и 1-4 декабря 1912 г. Мелитополь: Типогр. Г. Лившица, 1913. 836 с.

269. Постановления XXIII очередного Мелитопольского уездного земского собрания 1888 г. Мелитополь: Типогр. А. С. Розенштейна, 1889. 411 с.

270. Постановления Бердянского уездного очередного земского собрания созыва 5-8 октября 1888 г. Бердянск: Типогр. Килиус и К., 1889. 521 с.

271. Постановления Евпаторийского XXXIX очередного уездного земского собрания 25-29 сентября 1904 г. Евпатория: Типогр. М. Л. Мурованского, 1905. 586 с.

272. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXIII сессии созыва с 2-5 октября 1898 г. Бердянск: Типогр. Г. А. Эдигера, 1899. 333 с.

273. Держархів АР Крим Ф. 62. Оп. 3.Спр.91. Способ употребления маллеина. – 48 арк.

274. Постановления Симферопольского уездного земского собрания XXVIII очередной сессии с 23 по 29 октября 1894 г. Симферополь: Тавр. Губ. Типогр., 1886. 303 с.

275. Постановления Симферопольского уездного земского собрания XXXVI-й очередной сессии 1901 г. Симферополь: Тавр. Губ. Типогр., 1902. 451 с.

276. Постановления Днепровского уездного земского собрания очередного созыва 24-го сентября (сессия XLIV) и чрезвычайного 28-го апреля 1909 г. Алешки: Типогр. Б. А. Фукса и Л. Г. Шпиро, 1910. 889 с.

277. Постановления заседаний чрезвычайных очередного Евпаторийского уездного земского собрания 1915 г. Евпатория: Типогр. М. Л. Мурованского, 1914. 396 с.

278. Журналы и постановления Перекопского 47 очередного уездного земского собрания созыва 1912 г. Перекоп: Типо-литогр. М. И. Абкина, 1913. 523 с.

279. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания XXXV очередной сессии 28 ноября – 9 декабря 1900 г. Симферополь: Типогр. Спиро, 1901. 440 с.

280. Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 24 апреля 1902 г. Ялта: Типогр. Н. Р. Лупандиной, 1902. 435 с.

281. Постановления Ялтинского уездного земского очередного собрания XLIII сессии 1908 г. Сентября 30 – октября 2 и чрезвычайного собрания созыва ноября 7-10. Ялта: Типогр. Н. В. Вахтина, 1908. 588 с.

282. Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1910 г. Очередного XLV сессии и чрезвычайных созывов 11 сентября и 22 ноября. Ялта: Типогр. Н. Р. Лупандиной, 1911. 546 с.

283. Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1912 г. Очередного XLVII сессии и чрезвычайного созыва 4-го апреля 1912 г. Ялта: Типогр. Н. Р. Лупандиной, 1912. 396 с.

284. Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1913 г. Очередного XLVIII сессии и чрезвычайных: созыва 18-го апреля и 15-го ноября 1913 г. Ялта: Типогр. Н. Р. Лупандиной, 1914. 602 с.

285. Постановления Симферопольского уездного земского собрания XXXV-й очередной сессии 1900 г. и чрезвычайного Симферопольского уездного земского собрания 20-го октября 1900 г. и 28 апреля 1901 г. Симферополь: Тавр. Губ. Типогр., 1901. 452 с.

286. Постановления Симферопольского уездного земского собрания 49-й очередной сессии 1914 г. и чрезвычайных собраний 7 августа 1914 г. и 12 января 1915 г. Симферополь: Труд, 1915. 285 с.

287. Постановления Мелитопольского очередного уездного земского собрания 44 очередной сессии созыва 24-29 сентября 1909 г. Мелитополь: Электр. типогр. Г. Лившица, 1910. 675+31 с.

288. Постановления Мелитопольского очередного уездного земского собрания XLII очередной сессии созыва 9-12 октября 1907 г. Мелитополь: Электр. типогр. Г. И. Лившица, 1908. 326 с.

289. Постановления Мелитопольского очередного уездного земского собрания 45-й очередной сессии созыва 24-30 октября 1910 г. Мелитополь: Типогр. Г. Лившица, 1911. 737 с.

290. Романовский-Романько А. С. Современное положение виноградарства и виноделия на Юге России / А. С. Романовский-Романько. Симферополь: Паровая Типогр. Вересотской, 1909. 52 с.

291. Постановления Бердянского уездного очередного земского собрания очередной сессии созыва 23 сентября 1891 г. Бердянск: Типогр. Г. А. Эдигера, 1892. 497 с.

292. Постановления Днепровского уездного земского собрания очередного созыва 15 сентября 1901 г. Сессия XXXVI. Алешки: Типогр. Б. С. Бинцейга, 1902. 228 с.

293. Постановления Днепровского уездного земского собрания, очередного созыва 23-го сентября 1904 г. (сессия XXXIX) и чрезвычайного собрания, созыва 15 апреля того-же года. Алешки: Типогр. Б. С. Бинцейга, 1905. 158 с.

294. Постановления Феодосийского уездного земского собрания 42-й очередной сессии с 20-го по 25-ое октября 1907 г. Феодосия: Типогр. Косенко, 1908. 439 с.

295. Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 15-16 мая 1901 г. Ялта: Типогр. Н. Р. Лупандиной, 1901. 407 с.

296. Постановления Феодосийского уездного земского собрания 43-й очередной сессии с 25-го по 28-ое сентября 1908 г. Феодосия: Типогр. Косенко, 1909. 342 с.

297. Постановления Ялтинского уездного земского очередного собрания XLIV сессии 1909 г. Сентября 30 – октября 7. и чрезвычайного собрания созыва декабря 7-8. Ялта: Типогр. Н. Р. Лупандиной, 1910. 672 с.

298. Краткие сведения о сельскохозяйственной деятельности земств в 1912 г. [составлено под ред. В. В. Морачевского]. Петроград: Типогр. В. О. Киршбаума, 1915. 44 с.

299. Держархів Запорізької обл. Ф. 232. Оп. 1. Спр. 4. Ветеринарный отчет по Мелитопольскому уезду Таврической губернии. Мелитополь: Типография Г. Лифшица, 1902. 71 с.

ДОДАТКИ

Таблиця 1.

Динаміка збільшення агрономічних ділянок в Таврійській губернії (1910–1913 рр.)

Повіти	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1913 р.
Бердянський	3	4	4	6
Дніпровський	2	5	5	7
Євпаторійський	1	1	2	2
Мелітопольський	4	4	7	7
Перекопський	1	1	1	2
Сімфер. та Ялтинс.	1	2	2	2
Феодосійський	2	3	3	4
Арабатська ділянк.	1	1	1	1
Всього:	15	21	25	32

[153, с. 3].

Таблиця 2.

Кількість службових виїздів агрономічного персоналу Таврійської губернії за 1913 р.

Повіти	Агрономи	Інструктори	Агр. Старости	Всього в повіті
Бердянський	591	9	661	1261
Дніпровський	563	72	963	1598
Євпаторійський	Відомостей не надано	–	–	–
Мелітопольський	671	410	555	1636
Перекопський	Відомостей не надано	–	–	–
Сімфер. та Ялтинс.	174	52	217	443
Феодосійський	438	63	600	1101
Арабатська ділянк.	92	39	102	233
Всього по губернії:	2529	645	3098	6272

[153, с. 26]

Таблиця 3.

Сільськогосподарські навчальні заклади в Таврійській губернії на 1913 р.

№	Назва навчального закладу	Місцезнаходження та поштова адреса
1	Вищі Курси Виноробства при Нікітському училищі садівництва та виноробства	При Імператорському Нікітському саду (Ялта)
2	Нікітське училище садівництва та виноробства	Там же
3	Обіточинське нижче сільськогосподарське училище	Бердянський повіт (Андріївка)
4	Лук'янівська нижча сільськогосподарська школа I-го розряду	Дніпровський повіт (Акімовка)
5	Ейгенфельдська нижча сільськогосподарська школа I-го розряду	Мелітопольський повіт (Акімовка)
6	Ейгенфельдська нижча жіноча сільськогосподарська школа	Там же
7	Салгірська практична школа садівництва, виноградарства та виноробства	При казенному маєтку „Салгірка” поблизу Сімферополя

[153, с.100]

Таблиця 4.

Кількість показових полів та ділянок в Таврійській губернії на 1913 р.

Повіт	Кількість показових полів	Кількість показових ділянок
Бердянський	25	1385
Дніпровський	41	248
Євпаторійський	15	305
Мелітопольський	42	231
Перекопський	10	519
Сімферопольський та Ялтинський	8	337
Феодосійський	21	331
Арабатська ділянка	12	106

[153, с. 35].

Таблиця 5.

Надбавка врожаю на показових полях Таврійської губернії

Сільськогосподарська культура	На показових полях (в пуд.)	На сусідніх селянських господарствах (в пуд.)	Різниця (в пуд.)
Озима пшениця	121	84	+37
Яра пшениця	73	51	+22
Озиме жито	119	75	+44
Ячмінь	85	59	+26
Овес	83	61	+22
Кукурудза	113	90	+23

[153, с. 46].

Таблиця 6

**Список сільськогосподарських дослідних та контрольних закладів
Таврійській губернії на 1915 р.**

№	Назва дослідних закладів	Місцезнаходження та поштова адреса	Рік заснування
1	Салгирська плодівнича дослідна станція	м. Сімферополь, державний маєток «Салгірка»	1913
2	Сімферопольське дослідне поле	м. Сімферополь, повітова земська управа	1908
3	Олешківський виноградний розплідник та тютюнова ділянка	м. Олешки Таврійської губернії	1897
4	Дослідна тютюнова плантація при Імператорському Нікітському ботанічному саду	м. Ялта, Імператорський Нікітський ботанічний сад	—
5	Ялтинська тютюнова плантація повітового земства	м. Ялта	1911
6	Феодосійське дослідне гірничокультурне лісництво	м. Феодосія Таврійської губернії	1902

[152, с.11]

Таблиця 7.

**Кількість пунктів та машин і знарядь при них в Таврійській губернії
в 1913 р.**

Повіти	Кількість пунктів					Кількість товарів	
	Прокатних	Зерноочи- щувальни- х	Прок.- зерночищ.	Спеціал- ьних	Всього	Кількість машин та знарядь	В середньому на 1 пункт
Бердянський	7	—	26	18	51	245	5
Дніпровський	—	—	34	26	60	507	8
Євпаторійський	—	—	10	—	10	130	13
Мелітопольський	34	8	—	—	42	249	6
Перекопський	—	—	10	—	10	71	7
Сімфер. та Ялтинс.	—	1	12	4	17	155	9
Феодосійський	2	—	10	5	17	135	8
Арабатська ділн.	—	—	4	3	7	36	5
Всього:	43	9	106	56	214	1528	7

[153, с. 58-59].

Таблиця 8

Кількість злучних пунктів бугаїв-плідників в Таврійській губернії в 1913 р.

Повіт	Кількість пунктів	Кількість плідників	Кількість покритих корів
Бердянський	22	28	607
Дніпровський	6	8	237
Євпаторійський	12	16	240
Мелітопольський	11	15	292
Перекопський	5	5	105
Сімферопольський	18	18	439
Феодосійський	9	9	550
Ялтинський	2	2	35
Арабатська діл.	2	2	44
Всього	87	103	2 540

[153, с. 78;79;82].

Таблиця 9

**Кошторис асигнувань на витрати по тваринництву в Дніпровському повіті
на 1913 р. (в крб.)**

Предмет витрат	Дніпровське земство	Департамент землеробства	Землевпорядкувальна комісія	Всього
На злучні пункти бугаїв	1 800	—	—	1 800
Закупівля бугаїв Вільстермаршської породи та йоркширських свиней	200	1 800	1 400	3 400
Утримання кінських злучних пунктів	2 100	—	—	2 100
Витрати на Каховську виставку	1 500	—	—	1 500
Закупівля бджолиних приладь та на заходи по бджільництву	1 500	600	—	2 100
Всього	7 100	4 900	1 400	13 400

[153, с. 469].

Таблиця 10

Кількість сапних коней в Таврійській губернії в 1891–1896 рр.

Роки Повіт	1891	1892	1893	1894	1895	1896
Бердянський	118	7	9	25	60	175
Дніпровський	12	1	43	23	67	91
Євпаторійський	—	—	2	1	9	41
Мелітопольський	26	17	63	189	395	572
Перекопський	—	7	57	37	18	12
Сімферопольський	24	28	31	32	41	92
Феодосійський	17	5	13	21	45	44
Ялтинський	—	4	23	6	17	9
Всього	197	69	241	334	652	1036

[97, арк. 222]

Таблиця 11

Кошторис асигнувань в Сімферопольському повіті на потреби садівництва в 1913 р.

№	Назва заходу	Закладено в кошторис (крб.)	
		Сімф. Земство	Департамент землеробства
1	Демонстрація населенню прийомів боротьби з шкідниками садівництва та городництва	100	100
2	Влаштування прокатних пунктів	150	150
3	Безкоштовна роздача препаратів для боротьби з шкідниками з метою пропаганди	50	50
4	Колективні досліди з удобренням в садах та на виноградниках	100	100

[206, с. 223]

Таблиця 12

Витрати в Російській імперії на спеціальні галузі господарства в 1912 р.

Заклади	Витрати на розвиток			
	Садівництво та городництво		Виноградарство та виноробство	
	Сума (крб)	%	Сума (крб)	%
Земства	68 359	22,4	1 750	3,1
С/г товариства	33 611	11,0	14 950	26,3
Місцеві агрон. та відомст. заклади	115 531	38,0	35 344	62,1
Землевп. комісії	40 319	13,2	2 020	3,6
Інші особи та заклади	46 958	15,4	2 819	4,9
Всього	304 778	100	56 883	100

[132, с. 113]

Таблиця 13

Кількість знищених сапних коней в 1896–1897 рр. в Таврійській губернії

Повіт	З 1-го липня 1896 р. по 1 січня 1897 р.		1897 р.		Середня оцінка за 1 коня (крб.)
	Знищено коней (шт.)	Виділено винагороди	Знищено коней (шт.)	Виділено винагороди	
Бердянський	39	878 крб. 80 коп.	396	9 180 крб.	23
Дніпровський	56	980 крб. 90 коп.	324	4 988 крб.	16
Євпаторійський	9	180 крб.	288	4 505 крб.	16
Мелітопольський	421	8 782 крб.	630	12 242 крб.	20
Перекопський	2	45 крб.	53	1250 крб.	23
Сімферопольський	76	1 389 крб.	102	2 068 крб.	19
Феодосійський	11	235 крб.	61	1064 крб.	18
Ялтинський	7	157 крб.	6	157 крб.	24

[98, арк. 118]

Таблиця 14.

Витрати земств Таврійської губернії на сільське господарство в 1912 р.

Земства	Предмети витрат (крб.)									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Губернське	4000	500	4300	11017	250	100	3000	9080	32247	6806
Бердянське	4000	–	14050	2180	11110	9250	13300	2570	56400	+19660
Дніпровське	6900	1000	38053	5005	1290	4800	8887	55	65.990	19.462
Євпаторійське	2160	–	800	2000	4460	4860	1950	200	16430	-6314
Мелітопольське	4030	3883	1740	200	4240	12986	3800	11503	42382	-4127
Перекопське	1200	–	225	1100	750	2000	230	–	5505	-53
Сімферопольське	6525	400	1050	3600	4200	1100	–	1100	17975	+7768
Ялтинське	–	250	–	4910	200	–	2370	1700	9430	+4875
Феодосійське	4298	300	310	400	–	2200	8050	100	15658	+1868
Всього по губернії	33113	6333	60528	30412	26500	37296	41587	26308	262077	+49945

1. Утримання агрономів та фахівців по спеціальним галузям господарства
2. Покращення природних умов
3. Підтримка сільськогосподарських закладів та інші витрати по поширенню сільськогосподарських знань
4. Влаштування та утримання дослідних станцій, полів, показових ділянок, ферм, метеорологічних станцій та інших сільськогосподарських закладів
5. Покращення землеробської техніки (сільськогосподарські склади, посівний матеріал, мінеральні добрива та ін.)

6. Покращення тваринництва та молочного господарства
7. Розвиток підсобних промислів, влаштування і утримання ремеслових навчальних закладів та майстерень
8. Інші статті витрат по сільськогосподарській частині
9. Загальна сума асигнувань по сільськогосподарській частині
10. Різниця з попереднім роком [299, с. 17].

Таблиця 15.

Зростання земських витрат на сільськогосподарські заходи

Рік	Загальна сума витрат (крб.)
1895	939
1896	1 308
1897	1 508
1898	1 769
1899	2 041
1900	2 350
1901	2 335
1902	2 905
1903	3 213
1904	3 737
1905	4 169
1906	4 108
1907	4 546
1908	5 397
1909	6 949
1910	8 970
1911	11 399
1912	13 079

[299, с. 5]

Таблиця 16

Кількість злучних пунктів в Таврійській губернії в 1913 р.

Установи	ВРХ			Свинарство		Вівчарство	
	1	2	3	4	5	6	7
Урядові заклади	7	7		11	11	3	4
Земства	80	96	30	5	5	—	—
Всього	87	103	30	16	16	3	4

1. Кількість злучних пунктів

2. Кількість плідників
3. Середня кількість злучок на одного плідника
4. Кількість злучних пунктів та розплідників
5. Кількість плідників
6. Кількість злучних пунктів та розплідників
7. Кількість плідників[153, с. 284].

Таблиця 17.

Агрономічний персонал Таврійської губернії, що перебував на урядовій та земській службі станом на 1 січня 1914 р.

Найменування посади, особи та місця проживання	Освітній ценз та рік закінчен ня	Стаж в зайн ятій поса ді	Район діяльності
<i>Губернський агрономічний персонал, що утримувався на кошти Державного Казначейства</i>			
Інспектор с/г К. В. Даль (Сімферополь)	В/1903	4	Губернія
Завідуючий агр. допомогою В. О. Шлейфер (Сімферополь)	С/1888	1	—
Губернський агр. Земл. Ком. С. С. Щуко (Сімферополь)	В/1907	3	—
Спец. по прикладній ентомології С. О. Мокржецький (Сімферополь)	В/1889	4	—
Спец. по тварин. С. М. Ржондковський (Сімферополь)	В/1908	3	Губернія
Спец. по тварин. С. Г. Солонина (Сімферополь)	В/1912	—	Губернія
Спец. по тютюн. В. Є. Євко (Ялта)	В/1909	3 ½	Тавр., Бессар. та Херс. губ.
Спец. по тютюн. В. С. Ходасевич (Сімферополь)	С/1892	—	Губернія
Інстр. по молоч. госп. М. І. Трифонов (Сімферополь)	С/1906	1	Губернія
<i>Губернський агрономічний персонал, що утримувався на кошти земств, козацьких військ та суспільних організацій</i>			
Губернський агр. М. В. Неручев (Сімферополь)	В	2 ¾	Губернія
Секретар Сімф. Відділ. Імперат. Рос. тов-ва садівництва О. О. Іванов (Сімферополь)	В/1893	4	—
Інструктор по бджільн. Крим. від. Рос. тов-ва бджільництва Г. П. Ярошенко (Сімферополь)	Н	—	—
Зав. с/г складом Кримського від. Рос. тов-ва бджільництва К. І. Шишов (Сімферополь)	С/1894	5	—

Зав. ґрунт. лаб. Губ. Зем. М. М. Клепінін (Сімферополь)	В/1895	10	—
Зав. контр. насін. станцією Т. А. Левандовський (Сімферополь)	В/1904	9	—
<i>Бердянський агрономічний персонал, що утримувався на кошти Державного Казначейства</i>			
Спец. по виногр. та виногр. Л. Д. Маркович (Бердянськ)	Н/1910	5	Повіт
<i>Бердянський агрономічний персонал, що утримувався на кошти земств, козацьких військ та суспільних організацій</i>			
Повіт.агр. С. К. Олексієнко (Бердянськ)	В/1889	20	Повіт
Помічник пов. агр. М. І. Чебалдов	С/1909	1 ½	Повіт
Зав. тех. част. Мол. від. Імп. Рос. тов-ва Плодівництва Г. Г. Нейфельд (Бердянськ)	Н	8	—
Зав.госп. част. при відділ. Ф. Март Вільмс (Бердянськ)	Н	2	—
Дільн. агр. В. А. Богуславський (с. Нововасилівка)	В/1910	1	2-а дільн.
Дільн. агр. Т. С. Губенко (м. Великий Токмак)	С/1893	3 ½	3-я дільн.
Дільн. агр. М. В. Александров (с. Чернігівка)	В/1911	1 ¼	4-а дільн.
Дільн. агр. В. В. Євменєв (с. Андріївка)	В/1910	1/3	5-а дільн.
Дільн. агр. Г. О. Мікрін (м. Преслав)	С/1902	2 ½	6-а дільн.
Поміч. дільн. агр. С. Т. Губенко (с. Ново-Василівка)	С/1912	1 ⅓	5-а дільн.
С/г староста Д. Т. Ковпак (с. Ново-Василівка)	Н/1912	1 ¼	2-а дільн.
С/г староста І. М. Полієнко (с. Олександрівка)	Н/1911	2/3	2-а дільн.
С/г староста О. П. Галацький (с. Воскресенка)	Н/1905	2/3	2-а дільн.
С/г староста М. О. Амбросієнко (м. Великий Токмак)	Н/1900	1 ¾	3-я дільн.
С/г староста П. А. Намлієв (с. Чернігівка)	Н/1911	2 ½	4-а дільн.
С/г староста Г. Ф. Асмолов (с. Чернігівка)	Н/1907	—	4-а дільн.
С/г староста А. М. Ахтирський	Н/1902	1 ¾	5-а дільн.
Вакансія	—	—	5-а дільн.
Інструктор по сад. Г. І. Ковалевський (м. Великий Токмак)	Н/1912	—	—
Мол. від. Імп. Рос. тов-ва плод. Г. Ф. Бергман (м. Бердянськ)	Н	2	—
Зав. с/г складом Е. Ю. Мюллер (Бердянськ)	С	7	—
Зав. с/г складом при Карасубазар. від. Імп. Рос. тов-ва плод. С. Г. Алтунджи (м. Карасубазар)	С/1882	2	м. Карасубазар
Пом. зав. складом при Карасубаз. від. Рос. тов-ва плод. А. М. Бакши (м. Карасубазар)	Н/1875	5	—

<i>Дніпровський агрономічний персонал, що утримувався на кошти Державного Казначейства</i>			
Інстр. по бджільн. М. М. Добринін (м. Олешки)	Н/1902	3	Повіт
Зав. Олешків. розпл. виногр. лоз М. І. Воїнов (м. Олешки)	С/1872	16	—
Служб. при розпл. Ф. К. Федоров (м. Олешки)	Н/1885	16 ¹ / ₂	—
<i>Дніпровський агрономічний персонал, що утримувався на кошти земств, козацьких військ та суспільних організацій</i>			
Повіт. агр. В. І. Леденцов (м. Олешки)	В/1898	3	Повіт
Дільн. агр. Ф. І. Марсковський (м. Олешки)	С/1886	2	6 волостей
Дільн. агр. П. І. Саламатов (с. Ново-Маячка)	В/1913	¹ / ₂	1 ¹ / ₂ волості
Дільн. агр. І. І. Шмідт (с. Дмитрівка)	В/1902	2 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂ волості
Вакансія (с. Ново-Троїцьке)	—	—	2 волості
Дільн. агр. М. Г. Сапфіров	В/1911	1 ¹ / ₂	5 волостей
Пом. дільн. агр. С. М. Долбінов (с. Михайлівка)	С/1909	3 ¹ / ₂	2 волості
Пом. дільн. агр. В. Є. Юрин (с. Каланчак)	С/1906	3	2 волості
Інстр. по земл. П. П. Фомінов (с. В. Благовіщенка)	Н/1909	2 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂ волості
Інстр. по земл. В. А. Кіянський (с. Нова Збур'ївка)	Н/1906	2 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂ волості
Інстр. по земл. П. Л. Лобода (с. Громовка)	Н/1906	2	1 волость
Інстр. по земл. І. М. Ільїн (м. Олешки)	Н/1912	2	2 волості
Інстр. по земл. П. К. Джан-Баба (с. Бехтери)	Н/1907	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂ волості
Інстр. по земл. К. Д. Сиренко (с. Дмитрівка)	Н/1912	1 ¹ / ₄	2 волості
Інстр. по земл. С. С. Писемський (с. Різдваєне)	Н/1911	1 ¹ / ₄	1 волость
Інстр. по земл. А. М. Целінко (с. Каїри)	Н/1909	1	1 ¹ / ₂ волості
Інстр. по земл. Д. М. Киричек (с. Першо-Костянтинівка)	Н/1909	¹ / ₂	1 волость
Інстр. по земл. М. І. Кабанченко (с. Ново-Михайлівка)	Н/1909	¹ / ₂	1 волость
Інстр. по сад. І. О. Щетина (с. Великі Копані)	Н/1902	3	Повіт
<i>Євпаторійський агрономічний персонал, що утримувався на кошти земств, козацьких військ та суспільних організацій</i>			
Повіт. агр. П. П. Копьєв (м. Євпаторія)	В/1900	8	Повіт
Дільн. агр. А. Ф. Бурлигін (с. Кадиш)	С/1906	³ / ₄	Кадиш. агр. дільн.
С/г староста В. Е. Куцепалов (с. Кадиш)	Н/1896	³ / ₄	Кадиш. агр. дільн.
<i>Мелітопольський агрономічний персонал, що утримувався на кошти Державного Казначейства</i>			

Інстр. по сад. Л. Г. Набок (м. Мелітополь)	Н/1903	3	Повіт
<i>Дніпровський агрономічний персонал, що утримувався на кошти земств, козацьких військ та суспільних організацій</i>			
Повіт. агр. А. В. Зданевич (м. Мелітополь)	В/1900	2	Повіт
Зав. агр. ділов. Т. Є. Лактіонов (м. Мелітополь)	Н/1896	1	—
Помічник його І. А. Шаша (м. Мелітополь)	С/1901	1	—
Дільн. агр. С. Н. Гослинський (с. Іванівка)	В/1881	1	1-а дільн.
Дільн. агр. А. Ф. Гонтарев (с. Н.-Сірогози)	В/1912	1 ^{1/2}	2-а дільн.
Дільн. агр. Г. В. Найдьонов (с. В.-Рогачик)	В/1910	2	3-я дільн.
Дільн. агр. І. М. Васильєв (с. Михайлівка)	Н/1910	2	4-а дільн.
Дільн. агр. Р. А. Гриб (с. Ново-Григорівка)	С/1907	1	5-а дільн.
Дільн. агр. Б. Д. Козловський (с. Василівка)	С/1908	3	6-а дільн.
Дільн. агр. О. П. Лебєдєв (м. Мелітополь)	С/1899	1	7-а дільн.
С/г староста М. І. Щебєдинов (с. Іванівка)	С/1895	1	1-а дільн.
С/г староста Р. А. Дем'янчук (с. Н.-Сірогози)	Н/1903	2	2-а дільн.
С/г староста О. І. Федоров (с. Верхній-Рогачик)	Н/1904	2	3-я дільн.
С/г староста С. І. Акімін (с. Михайлівка)	Н/1911	1	4-а дільн.
С/г староста П. С. Волошин (с. Н.-Григорівка)	Н/1911	2	5-а дільн.
С/г староста С. Ф. Личко (с. Анновка)	Н/1907	¹ / ₂	5-а дільн.
С/г староста Т. Ф. Красовський (с. Василівка)	Н/1905	2	6-а дільн.
С/г староста П. І. Стрельцов (м. Мелітополь)	Н/1904	1	7-а дільн.
С/г староста Є. А. Венжега (с. Петровка)	Н/1911	¹ / ₂	8-а дільн.
С/г староста Ф. А. Шикун (с. Петровка)	Н/1913	¹ / ₂	8-а дільн.
Технік по сад. І. Н. Іщенко (м. Мелітополь)	Н/1909	2	Повіт
Технік по сад. Р. А. Чиж-Кустарей (м. Мелітополь)	Н/1901	¹ / ₂	Повіт
Зав. с/г склад. Г. В. Корвацький (м. Мелітополь)	В/1888	⁹	Повіт
<i>Євпаторійський агрономічний персонал, що утримувався на кошти земств, козацьких військ та суспільних організацій</i>			
Повіт. агр. Л. Г. Гейнріх (ст. Джанкой)	В/1896	3	Повіт
Дільн. агр. В. І. Мартенсен (ст. Біюк-Онлар)	В/1912	¹ / ₃	2 волості
Дільн. агр. М. І. Касперський (с. Воїнка)	В/1912	—	2 волості
С/г староста Г. А. Дзиза (ст. Джанкой)	Н/1910	2	3 волості
С/г староста І. С. Кузьменко (с. Воїнка)	Н/1910	2	2 волості
С/г староста П. П. Завгородній (ст. Біюк-Онлар)	Н/1911	¹ / ₃	2 волості
<i>Сімферопольський агрономічний персонал, що утримувався на кошти Державного Казначейства</i>			

Агр. Земл. Ком. П. Р. Вериги (м. Сімферополь)	В/1896	2	Півд.ч. Сімф. і Ялт. пов.
Агр. Земл. Ком. Ю. Г. Клемт (ст. Біюк-Онлар)	В/1897	2 ^{1/2}	Сев.ч. Сімф. п.
С/г староста П. Ю. Баур (м. Сімферополь)	Н/1898	1 ^{1/2}	Южн.ч. Сімф.п.
Вакансія	—	—	Сев.ч. Сімф.п.
Інстр. по сад. А. К. Лисенко (м. Сімферополь)	Н/1912	1	Сімф. і Ялт. пов.
<i>Сімферопольський агрономічний персонал, що утримувався на кошти земств, козацьких військ та суспільних організацій</i>			
Повіт. агр. К. А. Давидович (м. Сімферополь)	В/1909	3 ^{1/2}	Повіт
Зав. агр. діл. Е. М. Петровський (м. Сімферополь)	Н/1898	2	—
Дільн. агр. К. М. Кологривов (м. Бахчисарай)	В/1911	1 ^{3/4}	3 волості
Вакансія (с. Зуя)	—	—	—
Інстр. по сад. С. С. Шакай (м. Сімферополь)	Н/1900	6 ^{3/4}	^{1/2} повіту
Інстр. по сад. Г. М. Булгарцев (м. Бахчисарай)	С/1913	^{3/4}	^{1/2} повіту
Зав. с/г складом М. А. Куніцин (м. Сімферополь)	Н/1902	1 ^{1/2}	—
Зав. дослід. полем Г. О. Перроте (має. Каяш)	В/1910	^{1/2}	Дослід. Поле
<i>Феодосійський агрономічний персонал, що утримувався на кошти Державного Казначейства</i>			
Агр. Земл. Ком. О. А. Неєвин (м. Феодосія)	В/1910	2 ^{1/4}	Приміс. дільн.
Агр. Земл. Ком. М. К. Булгаков (с. Старий Крим)	В/1910	3 ^{1/2}	Гірс.час. Феод.п.
Агр. Земл. Ком. М. П. Аксамитовий-Тарахно (с. Окреч)	В/1904	1 ^{1/2}	Півн.ч. Феод.п.
Агр. Земл. Ком. Г. Ф. Пеккерт (м. Генічеськ)	В/1898	2 ^{1/2}	Араб.стр
С/г староста Х. П. Охрименко (м. Феодосія)	Н/1898	1 ^{3/4}	Приміс. дільн.
С/г староста М. Г. Нікітін (с. Владиславівка)	Н/1910	1 ^{1/2}	Приміс. дільн.
С/г староста Д. А. Копитай (с. Сали)	Н/1911	^{1/2}	Гірс.час. Феод.п.
С/г староста П. Т. Корнєв-Ликов (с. Емільяновка)	Н/1907	2 ^{1/2}	Півн.ч. Феод.п.
С/г староста М. Е. Романенко (с. Ново-Миколаївка)	Н/1911	2 ^{1/4}	Керч. п-ів.
С/г староста М. С. Губенко (м. Генічеськ)	Н/1900	3	Араб.діл

С/г староста Ш. М. Сисакянц (с. Ново-Олексіївка)	Н/1910	1 ^{1/2}	Араб.діл
<i>Феодосійський агрономічний персонал, що утримувався на кошти земств, козацьких військ та суспільних організацій</i>			
Повіт. агр. Г. В. Арутюнов (м. Феодосія)	В/1910	4 ^{2/3}	Повіт
Поміч. дільн. агр. В. В. Дуранте (м. Феодосія)	С/1900	1 ^{2/3}	Сх. Ч. П. та Керч. п-ів
Інстр. по сад. І. П. Барсак (м. Феодосія)	Н/1904	6	Повіт
Зав. с/г склад. В. І. Паркінсон-Ворсвік (м. Феодосія)	Н/1894	3	—
<i>Ялтинський агрономічний персонал, що утримувався на кошти Державного Казначейства</i>			
Спец. по виногр. та винор. Г. С. Імшенецький (м. Ялта)	В	1 ^{2/3}	Ялт. та Феод.п.
Інстр. по сад. В. М. Долинський (м. Ялта)	В/1912	1 ^{1/3}	Ялт. та Феод.п.
<i>Ялтинський агрономічний персонал, що утримувався на кошти земств, козацьких військ та суспільних організацій</i>			
Вакансія зав. с/г складом	—	—	—
Зав. досл. тютюн. плант. О. Л. Туманський (м. Ялта)	В/1911	—	—

[151, с. 343–350]

Таблиця 18.

Динамика увеличения принятых больных животных земским ветеринарным персоналом в Мелитопольском уезде

Год	Лошади	Рогатый скот	Овцы	Свиньи	Собаки и кошки	Птицы	Всего
1897	17921	906	10	62	23	12	18934
1898	19969	1176	15	151	33	28	21372
1899	21961	1391	44	256	83	16	23751
1900	26201	1867	112	234	23	23	28503
1901	30339	2299	75	403	84	46	33246

[299, с. 6]

Таблиця 19.

Етнічний склад населення Таврійської губернії за переписом 1897 р.

Повіт	Кільк ість насел ення (тис. чол.)	Відсоток від загальної кількості (%)																	
		Росіяни	українці	білоруси	поляки	чехи	болгари	молдовани	німці	греки	вірмени	цигани	євреї	єсти	Татари	караїми	Турки	Інші	Всього
Бердянський	304.718	18,1	58,8	0,4	0,1	0	10,5	0,5	7,8	0,2	0,1	0	2,9	0	0,2	0,1	0,1	0,2	100
Дніпровський	212.241	19,9	73,6	1,4	0,3	0	0	0,2	1,3	0,2	0	0,1	3,0	0	0,2	0	0	0	100
Мелітопольськи й	384.239	32,8	54,9	0,9	0,6	0,2	0,5	0	5,2	0,1	0,1	0,1	4,2	0	0,2	0,1	0	0,1	100
Сімферопольськ ий	141.717	30,2	7,1	0,4	1,2	0,2	1	0	4,1	1,8	2,1	0,1	6,5	0,5	41,8	2,6	0,2	0,2	100
Євпаторійський	63.211	17,6	21,1	0,3	0,3	0,2	0	0,1	12	1,6	0,7	0,1	2,5	0,6	40,5	2,2	0	0,2	100
Перекопський	51.393	22,9	22	0,4	0,3	1,2	0	0,1	22,8	0,4	1,2	0,5	2,6	1,6	23,5	0,4	0	0,1	100
Ялтинський	73.260	27,7	2,8	0,3	0,6	0,1	0	0	0,5	5,4	0,9	0	1,3	0,1	58,7	0,3	1,5	0,4	100
Феодосійський	115.858	30,2	11,5	0,5	0,6	0,1	5,0	0,1	4,2	4,0	2,1	0,3	2,5	0	37,2	1,2	0,2	0,3	100
Керч-Єнік. град.	43.698	55,8	16,1	0,2	2,0	0	0,1	0,1	0,7	4,6	1,6	0,1	10,1	0,2	5,0	0,9	0,1	2,4	100
Севастопольське град.	57.455	62,8	13,1	0,3	4,9	0,1	0,1	0,1	1,6	5,0	0,8	0,1	6,4	0,2	1,7	1,6	0,4	0,8	100

[148, с. VI]

Таблиця 20.

Ассигнования на ветеринарную часть в 1902 г. в Бердянском уезде

№	От губернского земства	Смета расходов
1	Жалованье 2 ветеринарам по 1350 р.	2700 руб.
2	Жалованье 1 ветеринару 1200 руб.	1200 руб.
3	Жалованье 3 ветеринарным фельдшерам по 400 руб.	1200 руб.
4	За убитых сапных лошадей	4091 руб.
5	Уничтоженные предметы бывшие в соприкосновении с сапными	55 руб. 20 коп.
	Итого	9246 руб. 20 коп.
	От уездного земства	
1	Жалованье 2 ветеринарам по 1200 руб.	2400 руб.
2	Жалованье 3 ветеринарным фельдшерам по 400 руб.	1200 руб.
3	На выпуск медикиментов	2000 руб.
4	На наем 6-ти амбулаторий по 60 руб.	360 руб.
5	На отопление и освещение амбулаторий	150 руб.
6	На хозяйственные расходы в амбулатории	125 руб.
7	На выдачу вознаграждений за животных, павших после сибирезвездных прививок	500 руб.
8	На наем прислуги в амбулаториях	300 руб.
	Итого	7035 руб.
	Всего по уезду (1,3 % от суммы земского бюджета)	16 281 руб.

[101, с. 6]

Список публікацій за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Наукові праці:

- *в яких опубліковані основні результати дисертації:*

1. Березняк Я. В. Участь земств Таврійської губернії у становленні та діяльності сільськогосподарських навчальних закладів (кінець XIX - початок XX ст.) / Я. В. Березняк // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. Вип. 3. 35: Історичні науки. С. 76-81.
2. Березняк Я. В. Внесок земств Таврійської губернії в справі розвитку тютюнництва та виноградарства регіону (кінець XIX-початок XX ст.) / Я. В. Березняк // Гілея : науковий вісник. К. : ПП «Видавництво «Гілея», 2014. Вип. 82 (3). С. 23-27.
3. Березняк Я. В. Роль Преславської учительської семінарії у пропаганді сільськогосподарських знань (кінець XIX - початок XX ст.) / Я. В. Березняк // Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпропетровськ: «Видавництво «Грані», 2014. Вип. 5 (109). С. 134-138.
4. Березняк Я. В. Діяльність земств Таврійської губернії по забезпеченню селян сільськогосподарською технікою та машинами (кінець XIX – початок XX ст.) / Я. В. Березняк // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – Харк. Нац. Пед. Ун-т. ім. Г. С. Сковороди». Харків: Колегіум, 2014. Вип. 50. С. 27-33.
5. Березняк Я. В. Газета «Вестник Таврического земства» як джерело вивчення економічної діяльності земств Таврійської губернії (1897-1908 рр.)» / Я. В. Березняк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1, част. 3. С. 158–162.
6. Березняк Я. В. Создание и деятельность агрономической организации Таврической губернии (1890-1914 годы) / Я. В. Березняк // Научный журнал Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Серия:

Общественные и гуманитарные науки. Петрозаводск: ФГБОУ ВПО ПетрГУ, 2014. № 5. (142). С. 23-26.

7. Березняк Я. В. Земская ветеринарная организация Таврической губернии (вторая половина XIX – начало XX ст.) / Я. В. Березняк // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. Белгород: НИУ «БелГУ», 2014. № 21 (192). Вип. 32. С. 94-100.

- *які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:*

8. Березняк Я. В. Роль тимчасових курсів для народних вчителів при Преславській учительській семінарії в поширенні сільськогосподарських знань / Я. В. Березняк // Молодая наука : II Научно-практическая конференция. Сборник материалов. Симферополь: ФЛП Бражников Д.А., 2013. С. 113-115.

9. Березняк Я. В. Практичні заходи Сімферопольського земства щодо розвитку сільського господарства повіту (1866-1914 рр.) / Я. В. Березняк // Тенденції розвитку вищої освіти в Україні: європейський вектор : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Ялта (21-22 березня 2013 р.). Ялта: РВНЗ КГУ, 2013. Ч. 3. С. 10-15.

10. Березняк Я. В. Сприяння Бердянського земства розвитку шовківництва в повіті» / Я. В. Березняк // Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме: тезисы докладов. Сер.: История, археология. Ялта: РИО КГУ, 2013. С. 7-9.

11. Березняк Я. В. Показові заходи земського агрономічного персоналу Таврійської губернії на початку XX ст. / Я. В. Березняк // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Т. 28. Київ, 2014. С. 269-272.

12. Березняк Я. В. Земские мероприятия в Таврической губернии по борьбе с вредителями сельского хозяйства (1866-1890 гг.) / Я. В. Березняк // Материалы Международной научно-практической конференции «Земские

учреждения и местное самоуправление: история и современность». 21-22 апреля 2014 г. Москва: Издательство Московского университета, 2014. С. 145-148.

13. Березняк Я. В. Конкурси з використанням сільськогосподарських знарядь та машин в Таврійській губернії на початку ХХ ст. / Я. В. Березняк // Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія і сучасність. До 225 річниці утворення м. Миколаєва : Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції. 26 вересня 2014 р. Миколаїв: НУК, 2014. С. 4-6.

14. Березняк Я. В. Бесіди і читання земського агрономічного персоналу як засіб поширення сільськогосподарських знань в Таврійській губернії на початку ХХ ст. / Я. В. Березняк // Тенденції розвитку вищої освіти в Україні: європейський вектор : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Ялта (20-21 березня 2014 р.) Ялта: РВНЗ КГУ, 2014. Ч. 2. С. 30–33.

15. Березняк Я. В. Участь Губернського земства Таврійської губернії в проведенні сільськогосподарських виставок в другій половині ХІХ ст. / Я. В. Березняк // Науковий діалог «Схід-Захід» : Матер. ІІІ всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.): у 4-х частинах. Дніпропетровськ: «Інновація», 2014. Ч.1. С. 99-101.

16. Березняк Я. В. Діяльність кінських земських пунктів в Таврійській губернії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Я. В. Березняк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 25. Рівне: О. Зень, 2014. С. 40.

17. Березняк Я. В. Заходи земств Таврійської губернії щодо сприяння розвитку вівчарства та свинарства (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Я. В. Березняк // Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. Збірник наукових праць. Житомир: Полісся, 2014. С. 24–26.

18. Березняк Я. В. Вплив земських повітових установ на розвиток садівництва в Криму на початку ХХ ст. / Я. В. Березняк // Наш Крим : Вип. 1: Збірка статей за матеріалами Першої міжнародної наукової конференції «Крим в історії України». К., 2015. С. 228-231.

19. Березняк Я. В. Участь Ялтинського земства у сприянні розвитку тютюництва на початку XX ст. / Я. В. Березняк // Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції з міжнародною участю / Упоряд. М. В. Гончар. Каховка-Херсон: Гілея, 2017. С. 94-95.

